

HOLMI

XXII. évfolyam 2. szám

2010. február

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

Batár Attila és Kemény István 1990-es beszélgetése (I) • 143

Tatár György: Viharra várva • 175

Radnóti Miklós versfordító-pályázat

Tristan Corbière: 1 szonett. Használati útmutatóval
(*Büttner Gábor fordítása*) • 182

W. S. Gilbert: Az ideális ellentengernagy
(*Varró Dániel fordítása*) • 183

Max Jacob: Malvina • 184
Roskatag szerelő (*Imreh András
fordításai*) • 185

Rába György: A 6-os villamoshoz • 185

Petrik Iván: aquarum decursus • 186
remix • 187

Sumonyi Zoltán: Linz, 1843 • 188
Mauthausen, 2009 • 189

Ungváry Rudolf: Egy fogalom kialakulása
(Nem zsidó stációk) • 190

Markó Béla: Aztán bezáruasz • 195
Találd ki majd • 196
Alaktan • 196

Mesterházi Mónika: Fordítva épp • 197

Lázár Júlia: Istentelenül • 198

Hegedűs Lajos Hunor: Óslények • 199

Bán Zsófia: Amikor még csak az állatok éltek • 207

- Bánovics Attila*: Ellenségeimhez • 213
Jónás Tamás: horányi önkívület • 214
A mestereknek • 215
Pósfai György: Közletről, személyesen • 215
Gál Ferenc: Első kézből • 220
Románc • 220
Rapai Ágnes: Megtakarítás • 221

FIGYELŐ

- Szegő János–Radics Viktória*: Két bírálat egy könyvről (Bán Zoltán
András: Meghalt a Főítész) • 222
Bodor Béla–Lengyel Imre Zsolt: Két bírálat egy könyvről (Kukorelly
Endre: Ezer és 3, avagy a nőkben
rejlő szív) • 235
Nóvé Béla: Áthallásos otthonok, versek (Markó Béla:
Egy irredenta hétköznapi) • 246
Sulyok Bernadett: Nyalábnyi fény sugar (Molnár Krisztina
Rita: Különlét) • 251
László Ferenc: Tudós fő – Vekerdi László
(1924–2009) • 254

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

BATÁR ATTILA ÉS KEMÉNY ISTVÁN 1990-ES BESZÉLGETÉSE (I)

Bevezető

1990-ben Kemény Pistával elhatároztuk, hogy nyomon követve egymás életét, közös interjút készítünk. Életünk addigi hét évtizede során olyan sok mindent végeztünk együtt, oly gyakran jártuk a közös utat – akár a tanulás, a munka vagy a politikai aktivitás terén, akár ha állásfoglalásunkat alakítottuk ki –, hogy úgy gondoltuk, egymásba fonódott sorsunkat meg kellene örökíteni. Ennek eredményeképpen született meg ez a beszélgetés – de csak az 1990-ben bekövetkezett fordulat után, és csak az első hét közös évünket foglalja magában.

A véletlen terelt össze bennünket – a gimnáziumnak ugyanabba az osztályába kerültünk ugyanis. Barátságunk attól fogva egész életünkön át, Pista haláláig tartott. A napokban lett volna 84 éves. A megannyi közös tevékenység nemcsak összefűzte életünket, hanem közös nevezőre is hozta gondolkodásmódunkat – ez tette kézenfekvővé ennek a beszélgetésnek az ötletét is. Együtt végeztük el Hajnal István tanítványaiként a bölcsészkart, egymás után váltunk – Sós Aladár körében – Henry George tanításainak híveivé, az állam túlzott szerepének a veszélyét fölismerve pedig együtt jutottunk el az anarchizmusig. Azonos volt aktivitásunk is – az ellenállási mozgalom, a szociográfiai kutatások, az egyetemi tanítás, részvételünk az '56-os forradalomban, majd ennek következményeként a letartóztatás és a bebörtönzés, félreállítás és ellehetetlenülés, később az emigráció – mindenben osztoztunk az életben.

Barátságunk különlegessége, hogy Magyarország két különböző szegmentjéből elindulva találtunk egymásra. Utjaink végül – a kiindulópontok különbözősége ellenére is – összefonódtak. Barátságunk bizonyítja, hogy a másság nem akadálya az egyetértésnek, a közös alap, a hasonló magatartás és állásfoglalás kialakításának.

Ez az oda-vissza kérdezős-válaszolós módszer nem a legkönnyebb formája a kommunikációnak. Ilyen módon elég nehéz kordában tartani a beszélgetést, sokszor estünk ismétlésekbe, gyakran tértünk el a fősodortól – emiatt hat kóválygónak a lejegyzett szöveg, s ezért volt szükség némi utólagos rendezésre. Az alábbiakban szereplő írás az eredeti beszélgetés rövidített változata.

Párizs, 2009. augusztus

Batár Attila

BATÁR ATTILA: 1940-ben, tizenöt éves koromban jöttem el a Werbőczyből, és iratkoztam be a II. kerületi Ferenc József Királyi Egyetemi Katolikus Gimnáziumba. Ez a váltás olyan átalakulás közben ment végbe, amikor szüleimmel, dzsentri környezetemmel és az egész társadalmi berendezkedéssel szemben felláztam.

KEMÉNY ISTVÁN: Akkor kezdődött nálad a rebelliség? És addig te csendes, jó kisgyerek voltál, akivel semmi baj nem volt?

BA: Nagyjából. Mert azért kitessékelték a Werbőczyből, tehát valami lázongás már hamarabb elkezdődött bennem. Persze semmi sem egyik napról a másikra történik, ez is hosszabb folyamat eredménye volt. Addig lényegében mégis a budai keresztény úrigyerek, a jó kisfiú kategóriába lehetett engem besorolni.

KI: És a lázadás – az az apád-anyád ellen kezdődött? Vagy a család ellen, vagy mi a fene ellen?

BA: A lázadás a szülők ellen kezdődött. De az alatt a három év alatt, amit tizenöt éves koromtól kezdve ebben a gimnáziumban eltöltöttem, a rebelligség áttevődött a szülőkről a rokonságra, onnan pedig az egész társadalomra és a politikára. Svéda, a némettanár, aki volksbundista volt, óráján náci dalokat énekeltetett. Józsával ez elől leszöktünk a Duna-partra. Ott blicceltünk. Veled a kapcsolatam a könyveken keresztül született meg. Meguntam azokat a fércműveket, amelyeket addig olvastam. Azután rendszeresen leszedtem az apám könyvespolcáról Herczeget, Gárdonyit, Zilahyt és Jókait, de elment ezektől is a kedvem. Kerestem a másfajta légkörű irodalmat. Tőled kérdeztem meg, hogy milyen könyveket javasolsz. Te hosszú listát készítettél, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Turgenyev meg a franciák szerepeltek a listán, ezekre emlékszem. Ez egyúttal azt jelentette, hogy egy másik világ lett a fontos. Akkor kezdődött el a Faragó Andrisssal és Szekeres Jancsival való barátságom, akik zsidó értelmiségi családjukkal, mentalitásukkal új életforma lehetőségére nyitottak rá.

KI: Nálam is körülbelül ugyanebben az időben kezdődött a lázadás, de ötödik gimnáziumig én is jó gyerek voltam. Nem szerettem az iskolát soha, egy percig sem, ezt a II. kerületi Királyi Katolikus Gimnáziumot szinte utáltam, de jó tanuló voltam, és semmiféle nagyobb baj nem volt velem. A politika nem érdekelt, inkább mindenfélét olvastam, bár nem jó könyveket, és valamikor ötödikben kezdődött el, hogy jó könyvek kerültek a kezembe. Arra is emlékszem, mi volt az első. Mauriactól a *Víperafészek*. S akkor megdöbbenéssel vettem észre, hogy egy könyvben olyan dolgokról lehet szó, amikről én eddig nem is álmodtam, tehát a valóságos életről. Bár igaz, hogy ez csak egy könyv volt, de nekem a valóságban játszódott le. Attól kezdve faltam a könyveket. Eközben egyre kevésbé szerettem az iskolát, és fellázadtam az iskola szellemisége ellen. Ez tulajdonképpen hatodikban kezdődött.

BA: Az iskola engem másként érintett, mert a Werbőczyből annak idején ugyan javasolták a kimaradásomat, destruktív elemnek neveztek, ott mégis részese voltam a főirányzatnak. Cserkész voltam, és egyike a budai keresztény úrigyerekeknek. Nagy villában laktunk, szüleim társasága a felső rétegekből került ki. Ebben a katolikus gimnáziumban viszont én mint protestáns más vallású voltam, akinek a Toldyba kellett mennie vallásoktatásra. Mégis sokszor benn maradtam a katolikus vallási órákon. Ez később rendkívül jelentőssé vált, mert sokszor én protestáns létemre is kérdéseket tettem föl az atyának. A válaszokat viszont kérdésként tettem föl a református hitoktatónak is. A kettős válaszok megbolygattak, és kezdtem elveszteni addigi nagyon erős istenhitemet. Emlékszem, hogy ott ültem az ablak mellett, akkor már hatodikos lehettem, merengve bámultam kifelé, és hirtelen rádöbentem, hogy nincs isten. Mire azonnal összeszartam magam, mert mi van, ha mégis van, és akkor most azonnal lecsap rám. Ez volt az első lázadás. De nem büntetett meg, a gondolat nevetségessége viszont megnevetetett. Következésképp a protestáns légkörből is, amiben otthon felneveltek, kiszakadtam.

A másik felismerés az volt, hogy megértettem, nem tartozom bele ebbe az iskolai milióbe sem, hiába a dzsentri származás. Egyrészt azért nem, mert mint protestáns

kívülálló maradtam; de nem tartoztam bele azért sem, mert nem voltam internista, nem tartoztam a Ferenc József Nevelőintézet egyenruhás és kardot hordó gárdájába, az arisztokratákhoz sem. Noha annak előtte Sárospatakon még magam is egyenruhás internista voltam.

KI: De az internisták csak páran voltak.

BA: Nem egészen, mert ha jól emlékszem, a 40-es létszámú osztályból heten, máskor tízen is internisták voltak, az osztály elitje. Ezek egy csoportot alkottak, ápolták a saját nibuszukat, és lenézték a többieket. Ez volt az osztály egyik része. A másik részről voltak a szegény gyerekek, a Balogh meg a többiek, de mi a szegényekhez sem tartoztunk. Akkor kezdődött el bennem a sehová sem tartozás érzése. Voltak, mint Faragó Andris, Szekeres Jancsi és te meg még jó néhányan, akik a kimaradtak csoportját alkották. Hozzád viszont akkor elsősorban a könyvek kapcsolnak. Nagyon jól emlékszem, beteg voltál – lehettünk akkor olyan hatodik-hetedikesek, és én fölkerestelek. Te feküdtél a rézágyadban, és millió könyvvel voltál körülvéve. Felstószolva álltak a könyvek az ágyad mellett. Leültem az ágy szélére, és mintha fejest ugrottunk volna a könyvekbe. Csodálatos milió terjengett a szobában. Én akkor olvastam Cocteau *Vásott kölykökjét*, és mintha az ő álomvilágukkal találkoztam volna. Sokkal izgalmasabb volt ez a valóság, mint az olvasott. Azt hiszem, ez volt az első jelentős lépés afelé, hogy barátnak lássalak. Irigyeltelek ezért a misztikus világerért, és ebbe én is bele akartam tartozni.

KI: Igen. Nagyon összebarátkoztunk, de azt hiszem, elsősorban az érettségi után. Nem emlékszem pontosan.

BA: Én pontosan emlékszem. Érettségi után volt, valamikor '43 őszén, én mentem át a Margit hídon, amikor egymásba botlottunk, és együtt folytattuk utunkat. Te arról beszéltél, hogy nem a kommunizmus az igazi, mert egy más jelentős eszmét ismertél meg. Ez persze arra utal, hogy már előbb is politizáltunk, és megvitattuk a kommunista eszmét – úgy mondtad, azok, amelyek keletről jönnek. Ebbe beletartozhatott a tolsztojanizmus is. És amikor ezt az eszmét említetted, még nem nevezted meg, hogy ez az eszme a georgizmus.

KI: Azt hiszem, stimmel. Én is így emlékszem.

BA: Próbálok elhelyezni időben az eseményeket. Mert azt mondtuk, hogy paralel futott végig az életünk. A politika jó ideig nem nagyon érdekelt, de a sztálingrádi csata vízvonalasító volt. '41-ben rendszeres újságolvasó lettem. Az iskolából hazafelé menet Jancsival és Andrisal mindíg megálltunk a Margit körútnál, a Horváth utca sarkán, az újságosstandnál. Ott elolvastuk a címeket, és rendszeresen megvitattuk. Később meg is vettük az újságot – és ezek a cikkek egyre izgalmasabbak lettek. Akkor megvilágosodott az agyunkban, hogy a háború menete meg fog fordulni, a németek el fogják veszíteni a háborút. Még a cenzúrázott újságok is boldogságot hoztak. És az apolitikus emberből politizáló ember lett.

KI: Ami engem illet, én akkor, amikor te odakerültél, már nagyon politizáló voltam. Mondjuk '40-ig nem érdeklődtem a politika iránt, azt sem tudtam, mi fán terem. De úgy '40–41-ben – ezt sem tudom, pontosan mikor – nagyon kezdtem érdeklődni a politika iránt, és vad angolbarát lett belőlem.

BA: Hogyan?

KI: Nyilván párhuzamosan az olvasmányokkal, de azt sem tudom, pontosan mikor olvastam ezt a *Viperafészek* című könyvet. Utána azonban zabálni kezdtem a könyveket. Az oroszokhoz egy kicsivel később jutottam el, mint a franciákhoz és az angolokhoz. És az egész irodalomból, amit olvastam, tulajdonképpen mindegy volt a számomra, hogy

a szerző eredetileg reakciós volt abban a demokratikus országban, amelyben annak idején élt, mert mindegyikből csak az derült ki, hogy az másik világ. És akkor az mind demokratikus ország – gondoltam –, és elkezdtem rajongni azért a világerért. Egyértelművé váltak azok az eszmények, amelyek azóta elkoztak: a szabadság meg az egyenlőség. S akkor egy sereg könyvet elolvastam a francia forradalomról, és annak is nagy híve lettem. Majdnem meggondolás nélkül, de azért mégiscsak el kellett gondolkodnom, mert az egyik könyvben más volt, mint a következőben. Úgyhogy nyilván változtattam is a rajongásaim tárgyát és az eszményeket, de a lényeg mégis az, hogy teljesen nyugatimádó lettem, és teljesen Horthy- és Hitler-ellenes. '40-ben, de '41-ben már egész biztosan így gondolkoztam. A politikába ekkor valamennyire belekeveredtem. Vörös Péterrel volt egy közös akciónk, ez volt életem első politikai akciója. Hatodikba jártunk, amikor Teleki öngyilkos lett, és a németek átvonultak Budapesten. És akkor összeültünk Vörös Péterrel, és írtunk egy szöveget honfitársainkhoz – a megszólításra emlékszem –, amelyben felhívtuk a figyelmet erre a szörnyűségre, ami most történik. Valami közös akciót is kezdeményeztünk. És ezt száz példányban leírtuk. Hogy akkor hogy lehetett valamit száz példányban sokszorosítani, azt nem tudom.

BA: Indigóval? Vagy hogy?

KI: Nem tudom, valahogy száz példány volt. És elvittük a postára, és föladtuk különböző címekre. Mondjuk, föladtuk ezt kedden, és szombaton átjött Vörös Péteréktől a cseléd-lány. Ott is volt cseléd-lány, meg nálunk is. Ez valamikor kora délután történt, hogy menjek el Vörös Péteréhez, mert baj van. Átmentem, és ott volt egy detektív. Ettől a – hogy hívták a politikai rendőrség főnökét?, híres volt... – a Sombor-Schweinitzertől ott volt egy detektív, és mondta, hogy elkapták ezt a levelet. És nyomatékosan figyelmeztet bennünket, mi nagyon rendes gyerekek vagyunk, és alapjában véve igazunk van, de ezt nem így kell csinálni.

BA: Nem tudtam akkor, hogy ilyen politikai akcióba kezdte. De ez a te barátságod velem, ez nem politikai...

KI: Nem. Jóban voltunk. Nagyon jóban voltunk, és ez azért szakadt meg, mert elment Svájcba, azután már nem is találkoztunk. Csak tudom, hogy visszakerült, és úgy emlékszem, hogy karriert csinált a kádárista Magyarországon, mintha valaki mesélte volna, hogy valami fontos funkciót töltött be.

BA: Na jó, hagyjuk most őt. De a Radiccsal és az Eszenyivel való barátságod – azok inkább politikai kapcsolatok voltak? Vagy azok se voltak politikai kapcsolatok?

KI: Nem, a kettő nem ugyanaz, mint Vörössel, te nagyon jól tudod. Hát a Faragó meg a Szekeres – az ugyanaz, mint a Radics meg az Eszenyi. Arról volt szó, hogy másfajta gondolkodásmód, másfajta felfogása az életnek. Szembenállás ezzel a közönségséggel, ami akkor uralkodott, és ebből a logikából következett, hogy mi nyugatbarátok voltunk és nem németbarátok.

BA: Igen, bár az első időben ezek nem politikai jellegűek...

KI: Nem úgy kezdődött, hanem irodalommal, az olvasmányokkal. Azzal kezdődött, hogy ki olvas, ki nem.

BA: Arra is emlékszem, hogy Szekeres Jancsival kezdtünk beszélgetni, és a Faragó Andrist próbáltuk meggyőzni, hogy majd meglátod, nemsokára Bartók és Kodály lesz a nagy magyar zeneszerző. Ebben a vitában voltaképp nem Bartókról és Kodályról volt szó, vagy más hasonló jellegű zeneszerzőkről, hanem a másképp gondolkodókról. Ezt felidézve látom, hogy nálam nem ugyanakkor történt meg ez az átalakulási folyamat, hanem később, mint nálad, mert az irodalom, amit hatodikos koromban kezdtem ol-

vasni, az még politika nélkül jelentkezett. De most, hogy mondom, az életforma, a nyugati kultúra és a reformok iránti vágy, ez bennem is akkor kezdődött, mikor az oroszokról áttértem a franciákra. Tehát valószínűleg egy-másfél évvel később, mint nálad. Előbb olyasféle romantikus elképzelésekben éltem, mint az orosz nihilizmus, és azután tértem át a francia irodalomra meg a forradalom imádatára. Akkor lettem frankomániás.

KI: Nálam is így zajlott le.

BA: De a polgári társadalom utáni vágyódásban észrevehetően van köztünk időeltolódás. A másfajta életforma felismerése, tehát a francia polgári társadalom felfedezése szembeállított a családommal. Ez elsősorban nem politikai okokból kezdődött, tehát nem azért, mert ők jobboldaliak voltak, ez későbbi, hanem hogy anyám rokonai ilyen feudalista dzsentrivilágban éltek. Nyaranta végig kellett látogatnom a különböző rokonaimat. Mindenütt két hetet kellett eltöltenem. És ezek között szerepeltek az akkor még földbirtokkal rendelkező rokonaim vagy a tábournoki karhoz tartozók, akiknek a birtoka már elűszott. A pénz zsugorodott, a birtok elment, de a lélek nem változott, és ők a klasszikus dzsentriéletet éltek. A férfiakat akkor láttam, amikor hazajöttek a hajnali vadászból, úgy kilenc óra körül. Akkor ledobták az asztalra, amit lőttek, a nyulat vagy fácánt, és odaszóltak a feleségnek, hogy ebből csinálj vacsorát. A feleség nem csinált, hanem a személyzet. És akkor leültek a férfiak egy nagyszabású früstükre.

Lehajtották a pálinkát, jól bereggeliztek, majd elmentek aludni. Aztán valamikor délután előkászálódtak, és akkor elfogyasztották a lelőtt állatokból a vacsorát. Ezután vagy odajöttek a barátok, és kártyáztak, vagy pedig a férfiak bementek a városba. Itt nem nagyvárosra kell gondolni – ők valahol Cece környékén meg Bicske vidékén éltek –, bementek az ottani kávéházba, étterembe, és ott mulattak, rendszerint kurváztak, és valamikor éjfél után hazahozta őket részegen a hintójuk. Eközben én ott maradtam mint kisgyerek a rokonaimmal, a feleségekkel, akik sírdogáltak, hogy a férj már megint bement a városba mulatni. Szóval ez ilyen kaptafára ment, és minden rokonomnál hasonlóan megismétlődött.

KI: Ez anyád rokonsága volt. Anyád Csilléry lány volt, nem?

BA: Igen, ő Csilléry lány volt. De jellemző, hogy az én nagyapám, tehát anyám apja, ő már elkártyázta a vagyonát. Nekik legfeljebb egy vagy két házuk maradt meg, de birtokuk már nem volt. Az unokatestvéreiknek pedig még megvolt a birtokuk, sőt megvették a nagyapámét is. Így láttam azt is, ami volt, a birtokot, amely a sok kártyázás közepette elveszett, meg ahogy átalakult, és ami megmaradt. Anyám már alig kapott hozományt, és ezért kellett mésalliance-ot csinálnia apámmal, aki pedig szegény családból jött. Zsellér – ez volt beírva még a születési anyakönyvi kivonatába.

KI: A nagyapádnak?

BA: Igen, a nagyapámnak meg a feleségének is. Ennek ellenére apámék rázták a rongyot, amihez hozzátartozott a németbarát orientáció is. Ez szinte kötelező volt a családban, jobboldaliság és németbarátság. Most viszont vissza szeretnék kérdezni, mert elmondtad, hogy polgári, angolorientáció alakult ki benned. Akkor hogyan jöhetett létre a kelet felé való érdeklődés?

KI: Hogy pontosan melyik évben történt, azt nem tudom, de biztos, hogy a Tolsztoj-és Dosztojevszkij-könyvek olvasása idején. Óriási hatást tett rám mind a kettő. Először Dosztojevszkij, és őt aztán Tolsztoj váltotta fel – értük hihetetlenül lelkesedtem. De te említetted ezt a kommunistaszimpátiát. Nyolcadikba vagy hetedikbe járhattam, mialatt pár hónapig én magamat kommunista érzelműnek neveztem. Eszembe sem jutott, hogy

van egy illegális párt, és oda el lehet jutni, hanem kommunista érzelmű voltam, kizárólag ilyen „a szegényeknek van igazuk, mert azokkal ki van tolvá” alapon. Számomra akkor ez valami olyat jelenthetett – de aztán elmúlt –, hogy akkor a szegények lesznek fölül. És ezután következett Henry George hatása, akit én könyvből ismertem meg. A Pikler bácsi meg a Sós Aladár, azok később jöttek. Először Adam Smithet, aztán Ricardót olvastam, és Henry George a legvégén jött, így georgista lettem. Amikor Pápai Béla révén eljutottam a Pikler bácsihoz '44. március 18-án – erre azért emlékszem, mert másnap vonultak be a németek –, akkor én már úgy mentem oda, mint egy képzett georgista. Mi '43 őszén találkoztunk – és én erről beszélhettem neked –, akkor még nem ismertem se Piklert, se Sóst, és talán a nevüket sem hallottam még akkoriban.

BA: Értem. No de 1943-ban már határozottan beszéltél George tanairól. Amikor leérettségiztem, és meghalt az apám – ez a két dátum nagyjából egybeesett –, akkor felszabadultnak éreztem magamat, mert nem parancsolt nekem senki, hogy most már kiélhetem magam. Ezután történt a német megszállás, és ez az esemény mintha mély álomból ébresztett volna – attól kezdve csak a politika érdekelt.

KI: Igen, ez nálam sokkal korábban megvolt, mert nekem ilyen élményem volt '41 áprilisában, amikor a németek átrobogtak Budapesten, és elfoglalták Jugoszláviát. Akkor Teleki Pál öngyilkos lett, s emlékszem, hogy lementem a Duna-partra, és mentem a páncélos- és egyéb katonai járművek között, a cseléd- meg házmesterlányok ott kint álltak, és integettek a gyönyörű szép szőke német katonáknak. Mindez annyira nyomasztó volt, hogy a németek csak úgy keresztülmennek az országon – szóval most majd az övük lesz minden –, a másik pedig az, hogy a nép, az istenadta nép hogy imádja őket.

BA: Ugyanez énbennem is lejátszódott, de valahogy más események kimosták a fejemből. Viszont ez a március 19-e, ez kitörölhetetlen nyomot hagyott bennem, és ezzel teljesen megváltozott az életem menete és értelme.

KI: Én abban az időben állandóan, mindennap hallgattam az angol rádió adásait. Biztos volt nap, amikor kihagytam, de úgy emlékszem, mindennap hallgattam. És az egész háborút '41-től kezdve végigizgultam – El Alamein, Montgomery, Rommel stb. –, az egész háborút. No de a különbség, amiről beszéltem, az az, hogy mondjuk a németek '41-es átvonulása egyedi esemény volt – ahogy például még a sztálingrádi csata sem idézte elő bennem a változást, hiszen az események előtte is izgattak, habár nem olyan mértékben, mint a sztálingrádi csata idején, mikor már mindennap rendszeresen olvastam, vagy hallgattam a rádiót –, viszont ehhez képest egészen új eset az, hogy a németek megszállták Magyarországot, mert akkor már nem tájékozódni akartam, hanem cselekedni. Akkor politikát akartam véghezvinni, és elkezdtem keresni az emberekkel a kapcsolatokat. Akkor volt az, hogy mi újra találkoztunk, illetve rendszeressé váltak a találkozásaink, amikor kialakult először a volt osztálytársakkal a kapcsolat, Radiccsal, Eszenyivel meg másokkal is rendszeresen összeföttünk. Én nem tudom már, ki volt még ott. Talán Vörös Péter, akit a gazdag apukája – patikus volt – kivetített Svájcba, mert csontboc volt a lábán.

BA: Igen. Az említetteken kívül Tomola is ott volt, vagy hatan-heten lehetünk együtt az osztályból. Akkor márciusban én is minden lehetséges ismerőst, barátot fölkerestem, akikről úgy gondoltam, hogy németellenes érzelműek, próbáltam kapcsolatokat kiépíteni. Ebben az időszakban építészeti irodában dolgoztam, köztük volt több baloldali, liberális, sőt trockista is. De be kellett vonulnom egyetemi munkaszolgálatra.

KI: Visszatérve még március 19-e utánra, nagy élményben volt részem, mert a házukban – ez volt az Andrássy-palota a Fő utca 11.-ben – ott volt a lengyel misszió.

Anyagi okokból az Andrásnyak kénytelenek voltak a házban található lakások egy részét bérbe adni a magyarországi lengyel misszióknak – miután a lengyel háború véget ért, azt hiszem, '39 végétől vagy talán '40-től kezdve. Március 19-én hajnalban a németek ezt a részt is megszállták. Behatoltak a misszióba, ahol talán nem aludt senki, mert a misszió az hivatal volt. De ahogy sorban jöttek be a lengyelek, egymás után lelőtték őket. Jöttek a lengyelek a misszióba egyrészt azért, mert úgyis jöttek volna, meg hát főleg azért, mert ők is tudták, hogy a németek bevonultak, de nem gondoltak arra, hogy már ott vannak. Én meg álltam a harmadik emeleten, és onnan néztem, hogy mit művelnek a németek. Akkor együtt laktunk – az anyám, az apám, Béla bátyám és én – abban a harmadik emeleti lakásban, és megbeszéltük a bátyámmal, hogy akkor a szüleim menjenek le Keszthelyre a másik bátyámhoz, aki ott állomásfőnök-helyettes volt. Másnap, 20-án oda is utaztak, és ott is maradtak egészen a fejevetszünet megkötéséig.

BA: Ezalatt én Gyergyótólgyesen voltam az egyetemi munkaszolgálatban. Ez az egyetemi munkaszolgálat nagy megaláztatást jelentett. El voltunk könyvelve, hogy itt mindenki németellenes és rebellis, ami azért közel sem volt így. Valóban volt egy jelentős csoport, amelyik forradalmi volt, mégsem lehetett azt mondani, hogy az egyetemisták mind németellenesek lettek volna. Mindenesetre az volt kiadva ukáznak, hogy az egyetemistákkal ki kell tolni. Nekünk árkot kellett volna ásni. De hol? A hegygerincen. A tábor viszont lent volt a völgyben, és onnan egy órán át futva kellett felszaladni az árokásáshoz. A tisztek lovon ülve kergettek bennünket. Arra is emlékszem, hogy napokig betonon kellett volna feküdnünk, és a felfázástól félve fenyőgallyakat tettünk a padlóra – reggelre az ágak tönkretették a gerincünket. Valahogy felkászálódtunk, és akkor a főhadnagy úr rendszeresen levágott egy olyan beszédet, amelyikben mindenkit lebolsevistázott, és ordítva lehordott bennünket destruktív alakoknak. Ezután futva kellett megtenni az utat a hegygerincen ásandó árkokhoz. A felfelé futás eredményeképp egy nap összeestem az utcán, mert a szívem nem bírta, és mozdulni sem tudtam. Egyetemista társaim a vállukra emeltek, és elvittek az ottani katonai segélyhelyre, ahol letettek. Odajött egy hadnagy, azt üvöltözte, hogy rohadt szimuláns, és közben rugdosott. Én meg se tudtam mozdulni, rúghatott, ahogy akart, alig bírtam lélegezni, de a csizmáit azért megéreztem. A hadnagy végül is belátta, hogy hiába, életet nem tud belém rugdosni. Akkor ott ragadtam azon a segélyhelyen. Az egyetemistákat később fölszállították egy másik táborba – messzebb a falutól, oda, ahol a tényleges munka folyt –, és rólam valahogy megfeledkeztek. Ekkor az egyik katona fölvitt engem a hegyi esztenára, ahol a pástyor az odaterelt juhok tejéből juhsajtot készített, amiért egy héten kétszer kocsin jöttek föl a faluból. Ez a három hét, amíg fent voltam, csodálatos volt. A látvány fenséges, végig lehetett látni a havasokon. Egyik a másikat követte – hullámvölgyek sorozatban. Közben felhők vagy habtengerek alattunk. Istennek éreztem magamat. Ennek a pástornak volt egy irgalmatlan hosszú havasi kürtje, alig bírta fölemelni, hosszabb volt, mint ő maga. Ahogy megfújta, a kürt hangja végigszállt a havasok gerincén, átkelve a távoli semmibe. Augusztusban azonban az oroszok áttörték a frontot Romániában, erre visszavonták az egyetemistákat. Mire lementem a faluba, ahol már minden a feje tetején állt. Kalandos úton jöttünk vissza a társaimmal, az arisztokrata társasággal együtt – Dessewffy, Fabinyi, báró Matolcsy, akik mind angolbarátok voltak – Budapestre. Utaztunk marhavagonban, trágyán állva, majd hálva, felkapaszkodtunk német katonai tehervonatra, amelyen a javításra váró ágyúkat vitték vissza. Végül egy mozdony szeneskocsiján értük el – a széntől feketére festve – a fővárost. Sokáig tartott az út, mert a német SS-vonatok miatt folyvást félreállították bennünket. Vítették le a tizenhat éves, kiképzetlen

fiúkból álló Waffen SS-alakulatokat, hogy betömjék az áttörés okozta lyukat. Még valamit meg kell említenem a táborról, a Győrffy-t...

KI: Győrffy Sanyi?

BA: Győrffy Sanyi, igen. Ő egy baloldali csoportot szervezett a táborban, a Vas megyeieket. Ezek kommunisták voltak. Ővele is kapcsolatba kerültem, de ő kizárt engem a bulijukból, szalonkommunistának nevezett. Na most vissza a témához. A tábor végeztével értem vissza Pestre. Amikor elkezdtük a röplapokat gyártani meg osztogatni. Meg a falakra is fölmeszeltük vagy ráírtuk krétával, hogy BÉKÉT.

KI: És aztán ősszel, október 15-e körül közösen összeültünk, hogy ez a kis csoport – amelyben Décsi Gyula, a későbbi ÁVH vezető embere volt a felső kapcsolat – csináljon valamit. Emlékszel?

BA: Hát hogyan. Mikor Erdélyből, Gyergyótölgyesről visszajöttem, akkor a Lakatos-kormány az enyhébb légkörében újra kezdtünk összejárni, és ebben a stádiumban érkezett el október 15. Akkorra már én is kapcsolatba kerültem a georgistákkal, Pápai Bélával, Kónyával, Ravaszékkal, Márkus Pistával. Ha jól emlékszem, Ravasz Karcsi hozott össze Décsivel, aki a Csilléry-rokonság miatt nem akarta, hogy a Karcsi beszervezzen, de ő megbízott bennem, és mégis együtt dolgoztunk. Még a barátnőmet is Karcsinál bújtattam el egy ideig. Rajta keresztül kapcsolódtam be az úgynevezett ellenállási mozgalomba.

KI: 1943-ban én még orvostanhallgató voltam, még hozzá jó tanuló orvostanhallgató, aki az első félévben az összes vizsgát jelesre leraktam. Március 19. után persze már nem érdekelt az orvosi egyetem, de különben is az egyetemen hosszú szünetet rendeltek el. Nem volt oktatás március 19-től kezdve, úgyhogy akkor ott csellengtem Budapesten. Jártam a Sósékhoz, találkoztam Pápai Bélával, és terjesztettük a röpiratokat. Nyáron lementem Keszthelyre, de szeptember 1-jén visszajöttem Pestre, akkor már a Lakatos-kormány volt, és arról beszéltek, hogy Magyarország kiugrik. Pápai Béla kapcsolatban volt azokkal az ellenzéki és illegális erőkkel, amelyek terveztek Budapesten valamit. És ennek része volt, hogy a Gellérthegyen fog állomásozni a KISKA, a Kisegítő Karhatalom. Ezenkívül volt néhány katonai alakulat meg más megbízhatóknak látszó csoport, amelyek majd részt vesznek abban a fegyveres összeütközésben, amelyet terveztek. De mindebből természetesen nem lett semmi. Én nagyon türelmetlen voltam különben is, nagyon szerettem volna fegyverrel harcolni. Úgyhogy nagy szerencse, hogy ilyen ügyetlenül intézték a magyar ellenállók a dolgokat, mert akkor mint fegyveres harc... A lényeg az, hogy abból így kimaradtam, és végeredményben valóságos tevékenységre október 15. után került sor, amikor már Décsi és Ravasz kapcsolatba került egymással. Sőt azt hiszem, hogy először Pásztai volt, és aztán lett Décsi, valamint K. György, akit a Kisgazdapártból ismertem, és akiről nem tudtam, hogy titokban kommunista. Akkor nekünk az volt a feladatunk, hogy röpcédulákat sokszorosítsunk. Bár egy darabig részt vettem ebben, később azonban ebből is kimaradtam. A lábamon keletkezett egy kelés, amit föl kellett vágni. A Matolay-klinikán vágta fel egy adjunktus, és amiatt feküdtem ágyban. Még folyt a röpiratterjesztés és cédulázgatás, ez utóbbiban végig részt vettem, de a röpiratkészítésben már akkor nem. Október 16-án följött a lakásomra egy egész csoport: Ravasz, Radics, Kolossa és még sokan mások. És arról volt szó, hogy át kell szökni az oroszokhoz, mivelhogy a nyilasok elfoglalták a legfőbb pozíciókat. A társaságnak egy része tényleg át akart szökni, és volt, aki át is jutott, mert például Kolossa meg Márkus lement Kecskemétre, és ott érte őket az orosz katonaság. Nem kellett átszökniük, megvárták, amíg bejöttek. Viszont Ravaszt meg Kónya Balázst meg Ravasz öccsét elkapták. De ez már

jóval később volt. Szóval október 15. után ment le Kolossa és Márkus. És talán te is, nem tudom.

BA: Én is ott voltam velük.

KI: Igen. A többiek még maradtak. Akkoriban mi nem jöttünk össze, mert ti leváltatok.

BA: Én lementem Márkusékkal Kecskemétre, hogy fedezzem őket keresztény ábrázattal. De másnap visszajöttem, mert Évát, a barátnőmet nem akartam magára hagyni. Az október 15. utáni első hét teljesen azzal telt el, hogyan tudom Évát megmenteni, akár a saját akarata ellenére is. Mert félt. De aztán szövetségesem lett a nővére, aki talpraesett és reálisan gondolkodó leányzó volt, úgyhogy lassanként az egész családot elhelyeztük. Kit ide, kit oda. A papa munkaszolgálatos volt, őt kihoztam a kőbányai munkaszolgálatos táborból – vagy laktanyaszerűségéből – KISKA-egyenruhába beöltöztetve. Majd a mamát és az unokahúgát is elvittük a Wesselényi utcai ideiglenes kórházba. Az első hét lényegében azzal telt el, hogy Évát egyik helyről a másikra vittem. Meglehetősen nehéz helyzetek adódtak. Egy alkalommal éjszaka a Nyugati pályaudvar várótermében aludtunk.

KI: Nem tudtál neki hamis papírt szerezni?

BA: De igen, csak később. Az első nap Pápaiéknál voltunk, ahol Pápai Béla mondta, hogy ma ott aludhat, de holnap már nem. Ezután jött a Nyugati pályaudvar, ahol az éjszakát töltöttük, miközben igazoltattak. Teljesen be voltunk szarva. Tőlünk nem kérték a papírt, miközben mi összebújva imitáltuk az alvást. Szerencsénk volt. Napok múlva már volt papír, még hozzá menekültpapír, úgyhogy mind a ketten Nagykovácsról menekültünk, férj-feleségként. Ezt a veszélyt kikerülve bekapcsolódtam a különböző ellenállási csoportok munkájába, s ennek során különböző emberekkel kerültem kapcsolatba. Az egyik egy volt építészársam, Röhringer Károly volt – nemrég még kollégám az irodában –, aki gyönyörűen rajzolt, és ő készítette a hamis papírokat. Én szereztem be a legkülönbözőbb papírokat, és ő másolt, sőt kifaragta gumiból a pecséteket is. Én ezeket a hamisítványokat szétosztottam azok között, akiknek szükségük volt rá. Még arra is emlékszem, hogy elmentem egy nyilas rohamzászlóaljba, ahová fölvettem magamat, és amikor megkaptam a papírt, akkor éjszaka – mert azért mi is be voltunk zárva, rohamzászlóalj ide vagy oda – átugrottam a kerítésen, és megszöktem. Ez volt a Mária téri iskola. És Röhringer hamisította tovább az új papírokat. Közben én is KISKA lettem, sőt vettem egy puskát is – ez még a nyilasok uralomra jutása előtt volt. Ebben a későbbi időszakban dolgoztam együtt Ravasz Karcival és Décsivel, bekapcsolódva az akkori illegális munkájukba. Ez a munka más jellegű volt. Ravasz és Décsi révén a németellenes katonatisztekkel kellett kapcsolatokat teremteni. A horthysta katonatiszteknek kellett levelet írni és küldeni, mozgósítani őket a németek ellen.

KI: Egyes honvédtiszteket? Igen?

BA: Eközben egy rokonomon keresztül, aki őrnagy vagy százados volt, azt hiszem, vezérkari százados, eljutott hozzám azoknak a listája, akiknek a leveleket el kellett küldeni, amelyeket Karcival együtt írtunk meg sokszorosítottunk és feladtunk.

KI: No most ebben nem vettem részt, mert betegen ágyban feküdtem. De jöttek föl hozzám. Jött Kónya, Ravasz meg talán te is. Szóval jöttek föl, és így mindig tudtam, mi történik, de magam nem tudtam kimenni.

BA: Most lassan tisztázódik az időrend az agyamban. Tehát Éva mentése volt az első, aztán jött Ravasz Karcsi és Décsi, és ha jól emlékszem, november 2-án mentünk le Kecskemétre Kolossával és Márkussal. Kolossára nem emlékszem egészen pontosan,

egy kicsi zavar van a fejemben. De tudom, hogy Márkuson kívül még volt valaki velünk. Ja igen, Kordával mentem le. Kordában nagyon nehéz volt a lelket tartani, mert iszonyú hidegleléses félelem vett erőt rajta, amitől folyvást reszketett. De ő csak kibic volt, mert azért mentünk le Márkussal Kecskemétre, hogy ott kapcsolatot teremtsen Erdeivel és Molnár Erikkel, aki még nem volt akkor Molnár Erik. És el is jutottunk Kecskeméten abba a házba, ahová mennünk kellett, ahol majd Márkus kapcsolatot teremt ezzel a két vezetővel. Én nem tudom pontosan, hogy történt, nem is érdekes most ebből a szempontból, de az az ember, akinél elszállásoltuk magunkat, nem volt megbízható ember. Később derült ki róla, hogy nyilas volt, és át akarta menteni magát. Én másnap visszajöttem Pestre. Nem találtam semmi értelmét annak, hogy ott üljek és várjak, nem beszélve arról, hogy Éva is várt. Hát ez volt Márkusékkal. Amikor visszajöttem, továbbra is Ravasz Karcival együtt dolgoztam, ő volt akkor, azt hiszem, az egyetlen kapcsolatom, ami megmaradt még, és aki aktív volt. Folytattuk a munkát. Közben szereztem magamnak egy lakást. Lakást? Egy penzióban kivettem egy szobát, ami a Szent István körút 2. szám alatt volt, ahol a kerületi nyilas székház volt. Ugyhogy mi Évával ott laktunk annak a legfelső emeletén. Akkor én a kisegítő karhatalom tagja voltam, puskával jártam, úgyhogy játszottam a katonásdit. Ami később különben hasznossá vált. Ekkor történt, hogy Ravasz Karcsi, Kónya, Gyuszi – ő volt Ravasz Karcsi öccse –, és hogy ki volt a negyedik, nem tudom, lehet, hogy csak hárman voltak?

KI: Csak hárman voltak.

BA: Át akartak szökni az oroszokhoz. Ebbe annyiban folytam bele, hogy pontosan leírtam nekik azt a vidéket, ahol át lehet szökni. Mert Pécelnél akartak átmenni, és az én apám péceli volt, meg egy nagybátyám, a főjegyző is Pécelen lakott, aki – de már nyugdíjba ment – ideiglenesen elvállalta a falu jegyzőségét. Az ő nevét is megadtam, keressék fel, hivatkozzanak rám, ha valamire szükségük van. Rendes ember volt. Persze tudjuk, mi történt, elfogták őket, és ekkor vittek el téged is, amikor őket elkapták. És amikor ezt elkezdték nyomozni, kimentek az én lakásomra is – mert Gyuszi az én papírjaimmal élt –, hogy elvigyenek, de én nem éltem otthon. Ugyanakkor tehozzád is felmentek, és el is vittek. Én nem tudtam, hogy veled mi történt. Csak amikor fölmentem hozzád, és Béla bátyád fogadott, akkor hadarva mondta, hogy gyorsan tűnjek el, mert téged egypár órával előlött vittek el. Még mondd el, ez hogyan történt, mert mi azóta sem beszéltünk erről.

KI: Hát hülye pechem volt. Én akkor is beteg voltam.

BA: Mi bajod volt?

KI: Az a kelés. Óriási nagy kelés, amelyet fölvergött egy Somogyi nevezetű adjunktus, és attól a keléstől nem tudtam járni. Nálam óriási tömegű hamis papír volt. Ilyen lebélyezett papírok. Azok közül az egyiket kitöltöttem magamnak, egy nyílt parancsot. Alá is írtam. És amikor elkapták őket, kiverték belőlük a dolgokat, de azt nem tudtam, hogy te ebben érintve vagy. És akkor följött a lakásomra két ember, egy zászlós és egy alhadnagy a Mária Terézia laktanyából, a későbbi Kiliánból. Megtalálták azokat a hamis papírokat, amelyeket azután elvittek, és fenyegetőztek. De egyebet nem csináltak. A kettő közül az egyik nagyon rendes ember volt, és láthatóan utálta ezt a feladatot. Ő volt a magasabb rangú. Ő azt mondta, hogy el ne merjek mozdulni másnapig a lakásból. Majd elmentek. Az alacsonyabb rangú, az egy ronda nyilas volt, de neki engedelmeskednie kellett, úgyhogy akkor nem vittek el. Ez volt úgy kora délután. Miután elmentek, elkezdtem öltözködni és készülődni, hogy elbújok valahol. Hazajött a bátyám, Béla, aki egyál-

talában nem akarta, hogy elmenjek, ez egyfajta rövidzárlat volt nála. Ugye, nyilvánvaló volt, hogy két eset lehet: vagy értem jönnek másnap, vagy nem. Ha nem jönnek el értem, akkor persze semmi sem történik. De ugye az nem lett volna baj, ha elmentem volna valahová, az ő dolgai ez nem érinti, tehát azzal ő nem került volna hátrányosabb helyzetbe. Ha viszont eljönnek értem és elvisznek, azzal óriási felelősséget vállalt magára teljesen érthetetlenül. Mert annyira illegális volt már a világ, őneki is hamis papírja volt. Halálfejes papírja. Mindenki hamis papírral élt akkor. Úgyhogy teljesen érthetetlen volt. Én pedig egész egyszerűen azt gondoltam, hogy tudod, mit, le vagy szarva, és maradtam. És másnap hajnalban jöttek, és elvittek. Bevittek a Margit körüti katonai fogházba, amelyet akkor úgy hívtak, hogy Nemzeti Számonkérő Szék, és ott nagy szerencsém volt, bár borzalmasan éreztem magam.

BA: Ez a számonkérő szék a Gestapóhoz hasonló alakulat volt?

KI: Igen. Borzalmasan éreztem magam, hát, ugye, fiatal gyerek voltam, aki nincs hozzászokva az ilyen megpróbáltatásokhoz. A kübli a sarokban, arra kellett járni vécézni, meg ilyen dolgok. Durvaság. Tudom, hogy nagy élmény volt, mikor oda bevittek, és ott rögtön le kellett vetkőzni meztelenre, és az az ember úgy beszélt velem, mint hogyha – hát mint az ilyen helyen szokásos. Nagy megrázkódtatás volt, hogy így lehet emberekkel beszélni. De nem kínoztak meg, aminek csak egy magyarázatát tudnám adni – mert ott mindenkit megkínóztak –, hogy a hadbíró százados, akihez az én ügyem tartozott, az egy Balassa Bálint nevezetű ember volt, aki magát „bárónak” nevezte, lehet, hogy joggal, és ez jó barátja volt az én bátyámnak. A jogi egyetemen egy évfolyamra jártak. És korábban járt föl hozzánk. Nagyon szép fiú volt, zongorázott, és énekelte az Indián szerelmi dalt. Szóval ilyen romantikus, nagyon szép fiú volt. És mivel jogász volt, és a jogot el is végezte, mint az én bátyám is a későbbiekben, besorozták, odakerült hadbíró századosnak, és híresen gonosz ember lett. De úgy látszik, hogy a hajdani jó barátjának az öccsét azt mégis...

BA: Hát persze. Ettől kezdve, amikor téged meg Karcsit és Gyuszit elfogták, nekem is hamis papírokkal kellett élnem, mert a Batár Attila nevet, azt már Gyuszi elhasználta. Akkor én is illegalitásba vonultam nagy büszkén. És ekkor segített ez az én katonatisztem úgy, hogy eltüntette a papírjaimat a hadbírósról. Ezzel az én ügyem befejeződött. De Karcsiék valahogy eltűntek...

KI: Én tudom, mi történt, azt kihagytam. Mondtam, hogy 25-én kezdődött a kiűrités a Margit körütről. Első lépésként az egész társaságot összeszedték egy nagyobb terembe, és két csapatra osztották: zsidók és keresztények. A zsidókat elvitték onnan. Abban volt Karcsi. Láttam is őt. Ez olyan rembrandti jelenet volt, az a két nagy embercsoport, csupa fogoly. És őket az újpestiek, a Földesék szabadították ki. Azok jöttek teherautóval, német SS-egyenruhában, papírokkal fölszerelve, hogy ezeket visszük, ezt a csoportot, kivégezni. Azután persze elengedték őket. Szóval így szabadult ki Karcsi is meg Gyuszi is. Ha közéjük álltam volna, akkor én is kiszabadulok.

BA: Ezt meg honnan tudtad volna?

KI: Még azt azért elmondom, hogy ott a katonai fogházban csak öt napig voltam, vagy hatig. Egy cellában voltam Kiss Sándorral, aki később a Parasztszövetség igazgatója, majd Rákosi foglya lett. És egy mérnökkel, akinek a neve most rejtélyes módon nem jut eszembe. Annyira emlékezetesek ezek a figurák, nem tudom, miért nem jut eszembe a neve, de végül is nem fontos. És a szomszéd cellában volt Jónás Pali és még valaki.

BA: Ismerted előtte Jónást?

KI: Nem, akkor ismertem meg, az utcán, amikor átmentünk az Országház pincéjébe. Azért mondom ezt az öt napot, amikor így együtt voltunk, mert ezek nagyon megkínzott emberek voltak mind. És este mindig szeminárium volt. Mint ezekben a bolond foglyokönyvekben, amelyekben az elmondottak fele hazugság. De ez nem hazugság, szeminárium volt. Egyik este például Kiss Sándor tartott szemináriumot az orosz kolhozokról. És milyen jellemző... Az, hogy mi történt Magyarországon, soha nem fogjuk tudni igazán megmagyarázni. De az nagyon jellemző, hogy Kiss Sándor, aki mélységesen vallásos ember volt, és később a kommunisták leültették, '45–46-ban meggyőződésből abszolút antikommunista politikát folytatott a kisgazdapárton belül. De ennek oka kizárólag a vallás és a materializmus ellentéte volt, mert úgy beszélt a szovjet kolhozokról, mint a Paradicsomról. Nem kommunista volt, kommunista érzelmű volt úgy, mint egyenlőség, de nem volt kommunista érzelmű úgy, mint keresztény ember. Ez nagyon jellemző.

BA: Igen. A bolsevizmus nem, de ez a közösségi...

KI: Igen. A fél ország szocialista volt. Legalábbis az országnak a baloldali fele, az valamilyen módon, természetesen ilyen romantikus módon, szocialista volt. Nem úgy értem ezt, hogy leninista volt, mert a Kiss Sándor éppen nem volt leninista, hanem a fél ország valamilyen abszolút szocialista Paradicsomot remélt. No jó, hát a többi szemináriumot is mondhatnám, azok kevésbé voltak érdekesek.

BA: De hogy tudatok összejönni? Hisz más cellában voltatok.

KI: Nem. Egy cellában volt huszonnégy ember. Ez óriási méretű cella volt. És nem volt ott semmi más, csak szalmazsákok. Rossz minőségű szalmazsákok. Én úgy emlékszem, nem is szalmazsákok, hanem magán a szalmán aludtunk, de ez részletkérdés. Volt aztán máshol is szeminárium. Később ide is bezúdíttak egy arisztokrata társaságot. Egy Radvánszky volt bent, egy Esterházy volt bent, és még más ilyen arisztokrata figurák. Nem tartott az sokáig, csak öt napig. 19-én vittek be, és 24-én vége volt mindennek. 24-én az oroszok eljutottak a Széna térig, ami a Margit körúti katonai fogháztól harminc méterre van. Onnan aztán visszanyomták őket. De akkor úgy döntöttek, hogy kiürítik ezt a fogházat. Úgyhogy 24-én – de lehet, hogy ez már 25-én volt –, 24-én jöttek be az oroszok, és másnap vagy harmadnap a fogházat kiürítették, és elvittek bennünket. Ha jól emlékszem – most itt mindenre jól emlékszem, csak a sorrendiségre nem –, a belügyminisztérium épületébe...

BA: Ott fenn a Várban?

KI: Nem. Először elvittek bennünket a Pestvidéki Törvényszékre. Most a sorrendet próbálom tisztázni. Ami tudod, hol van, később az ÁVH székhelye lett, oda vittek bennünket. És ott újra kezdték tárgyalni az összes ügyet. Azzal, hogy ezektől a foglyoktól megszabaduljanak. Vagy kivégzik vagy elengedik vagy besorozzák őket katonának, szóval valami lesz. És engem is behívtak egy ilyen kihallgatósobába, s ott én egy abszolút halandzsát adtam le arról, hogy hogy kerültem be, és mit csináltam, mit nem csináltam. Simán legépezték, és én aláírtam. Úgy nézett ki, hogy most ezt a dolgot meg fogom úszni. És aztán ugyanebbe az épületbe akna esett, mert az oroszok állandóan bombáztak ilyen miniatúr kis bombákkal, úgyhogy a Pestvidéki Törvényszéket is kiürítették, és akkor vittek bennünket először az Országház pincéjébe. De akkor még nagyon rosszul jártam. Akkor már muszáj volt felöltözve lenni, és azon a szalmazsákon feküdni, amin a többiek is feküdtek. De sántikáltam erősen. Ami tulajdonképpen kis bajt jelentett, nagyot nem. Onnan vittek bennünket az Országház pincéjébe, ahol már nem a csendőrök őriztek bennünket, hanem az SS. SS-ek és rendőrök. SS-börtön volt az Országház pin-

céje. Aztán onnan vittek föl a Várba, a belügyminisztérium épületébe, amely már nem volt belügyminisztérium, hanem az SS székháza. De ott csak egy éjszakát töltöttünk, mert útban voltunk az SS-nek. Onnan vittek azután át a Lloyd-palotába, illetve a Szent István körút 2.-be, a nyilasokhoz. Ott szintén nagyon rövid ideig voltunk. Útközben próbáltam megszökni, de nem sikerült, mert nagyon rosszul mozogtam. Mégis amikor az Országház előtt ment a kocsis, megint jött egy orosz repülőgép, és gépfegyverrel lőtte a teherautónkat. A németek leugráltatták a mi különítményünket, és be az Országház pincéjébe – de csak átmenetileg. Akkor én leléptem, és mentem árkádról árkádra, az Országház árkádjai alatt, azzal, hogy én most eltűnök. De futni nem tudtam, abszolúte nem tudtam futni. És az orosz engem is lőtt, külön rám, lejött, és géppuskázott, és láttam azokat a kis kék fényeket, de nem az izgatott engem, hogy most ez eltalál, hanem hogy minél tovább lövöldözzön, mert azalatt tovább tudok menni, még sántikálva is. Aztán megunt a dolgot, és elment. Ezek után kijöttek az elfogottak, és a német össze-számolta őket. Hiányzott egy ember, és engem megkerestek, és megtaláltak. Ezek után vittek a Lloyd-palotába, ahol volt egy ilyen szelekció: megnézték az emberek farkát, és aki a vizsgálat szerint zsidónak minősült, azt azonnal kivégezték. A többiek pedig elvitték a Vörösmarty utcába, ahol a skót misszióknak volt az épülete. De addigra a nyilasok ezt a skót misszióépületet is magukévá tették, tehát ott is nyilasok voltak. Ott őriztek bennünket egy-két-három napig. Oda is beesett egy akna, nagy fölfordulás lett, s akkor kísédtél a kapun, és bekéredztem azon a vidéken egy házba. Azt mondtam, hogy szökött katona vagyok. Befogadtak, és adtak enni. És ott voltam az óvóhelyen, hiszen akkor mindenki az óvóhelyen volt. Másnap reggel mentem tovább, mert világos volt előttem, hogy én itt tovább nem maradhatok, mert ezek szökött katonát ugyan elbújtatnak, de szökött politikai foglyot, ha erre rájönnek, akkor föladnak. Úgyhogy elindultam.

BA: Ez körülbelül mikor volt?

KI: Rögtön ki fog derülni, mert elindultam egy bizonyos irányba, és szembejött velem a bátyám katonai egyenruhában – azzal a „halálfejes” izével. Annyira halálfejes volt, ahogy szembejött velem egy füstölgő pisztollyal a kezében, és akkor elkapott egy gépkocsit – egy ilyen katonai gépkocsit –, mert őneki olyan gyönyörű papírjai voltak, hogy azt csinált, amit akart. És hazavitt engem. De aznap éjszaka robbantották föl a hidakat. Szóval ha nem kapott volna el, hanem még ott tovább bujkálok, akkor három héttel hamarabb szabadulok föl.

Na most engem nagyon sok dolog érdekel ebben az egészben, a kettőnkében – a tiédében főleg. Ami engem nagyon érdekel, hogy te hogyan láttad. Mert én úgy láttam, hogy ez az ország az utolsó pillanatig németbarát volt – a középosztály, a munkásosztály és mindenki, aki Budapesten élt, és a vidéki városokban is mindenki. Ha nem is mindenki, de a döntő többség. A mi osztályunkra is áll ez, mert lehet, ha ezt föl vesszük és leközzöljük, akkor valaki azt mondhatja, persze, mert reakciós iskola. De nem, akárhová ment az ember, a társadalomban hallatlanul erős volt a németbarátság. Jó, március 19. után kezdett ez megváltozni, mert a németek nemcsak megszállták az országot, hanem, hogy úgy mondjam, ellenszenvesen viselkedtek, és október 15. után azt hiszem, hogy az emberek kezdtek fölébredni.

BA: Igen. Nem nagyon látom én sem másképp, de mindig félek, hogy rosszul ítélem meg az emberek németekhez való viszonyát, mert hogy én csak a középosztályt látom, amelynek a kilencven százaléka németbarát volt. A németeket elismerték. Lehet, hogy ez előbb csak azon alapult, hogy a németek értenek a technikához. A technikában kiválóak.

KI: Tényleg azok voltak.

BA: Ez viszont átment olyan némettiszteletbe, amely respektálta nemcsak a német technikát vagy a tudást, hanem a német fegyvelmezettséget, a német szervezőképességet, a német erőt. Szóval mindez olyan talaj volt, ami a németek iránti tiszteletből átalakult németbarátsággá. Ez még nem fasizmus, de ilyen kis átmenetekkel sodródott bele ez az ország abba, hogy jó a német technika, tehát jó a német hadsereg. Jól tudnak szervezni, tehát ütőképesek, a német erőt respektáljuk. A németek a győztesek. Tehát abban a helyzetben a németek tisztelete átment Hitlerék tiszteletébe és imádatába. Ezek azonosultak, és a különbségek elmosódtak. Főleg akkor, amikor a németek elkezdték a győzelemsorozatot. Már csak azért is, mert jó a győztes árnyékában lenni. Én ezt egyértelműen így láttam egészen Sztálingrádig.

KI: De szerintem már akkor kezdett változni.

BA: Azt lehet mondani, hogy egy ideig a hitlerizmus és a németek tisztelete nem vált el. Szóval nem éreztem azt, hogy tisztelik a németeket, de a hitlerizmustól, antiszemitizmustól elkülönülnek...

KI: Igen, hogy Hitler fasizmusa már nem kell.

BA: Hogy az nem kell. Ezzel szemben a magyar nyilasok lenézése, tehát a magyar fasiszta csoportok lenézése, még beleértve ezt a Pálffy-t, vagy ki volt ez, akinek volt...

KI: Nyilas pártja, hogyne.

BA: Tehát még azt is, amelyik valahol a magyar dzsentriből vagy a magyar arisztokráciából szakadt ki, avval együtt is ezeket lenézték. Ez a nyilas mozgalom ez egy házmestermozgalom, ez a kalauzok mozgalma, olyan aljamozgalom.

KI: Igen-igen: házmester és kalauz.

BA: Ez a németbarátság, Hitler elfogadása, imádata – ez a nézet abszolút uralkodó volt egészen '42-ig. Akkor volt bizonyos józanodás, mert nem biztos, hogy megnyerik a németek a háborút. Szóval a váltás ott történt – ha történt –, hogy nem voltak olyan biztosak a dolgukban. Most hadd mondjam el egy egészen közvetlen élményemet! Először is azt a nagybátyámat említem, akinél a németbarátság elment a Hitler-rajongásig és -kiszolgálásig. De hogy milyen nyilasellenes dumákat vágott le ugyanakkor. Hihetetlen. „Mert azok nem közölünk valók”, mondta. Hozzá kell tennem, hogy minden második vasárnap ott ebédeltünk nála, és ott Bárdossytól kezdve minden jelentős magyar jobboldali vezető megjelent. Nála ez volt a tónus. Nemcsak az övé, hanem az ott megjelent minden magyar vezetőé. A másik megjegyzés az apámmal való vitára utal, aki maga is abban a keresztényszocialista pártban volt akkor, amelynek a nagybátyám volt az egyik vezetője, és ő is teljes mértékben németbarát volt. Köztünk állandóan politikai viták voltak. De apám mégsem abból a dzsentrivilágból való volt. Amikor a sztálingrádi csata folyt, akkor mégis megrendült. És hogy ezt belátásból, számításból vagy más okból mondta, mindegy, mégis elismerte, hogy: „Fiam, neked volt igazad.” Elsírtam magam. Mert először fordult elő, hogy az éveken át tartó csatározásokban egyszer nekem adott igazat. Ami arra utal, hogy aki nem annyira stabilan volt a rendszernek elkötelezve, az, aki realisabban gondolkozott, azoknál akkor elkezdődött valamilyen bizonytalanság. Ez nem azt jelenti, hogy ettől kezdve nem erre a politikára tettek, ne ebben reménykedtek volna. De valami meglazult. Az igazi lazulás persze később történt, úgy '44 márciusa után, amikor a kiugrás készült. De azért a németeknek akkor is megmaradt a nimbuszuk. Bizonyos józanságból, bizonyos opportunizmusból sokan úgy gondolták, hogy ügyis elveszett a háború, akkor ki kell ugrani. A felfogásuk nem változott, de a realitás szembekerült a vágyaikkal. Az antiszemitizmus kérdésében semmi változás nem volt

szinte az utolsó pillanatig. Akit említettem neked, ezt a vezérkari századost, aki engem ellátott a listával, ő '45 után benyújtotta a számlát. Rendben van, mert hajlandó volt sok mindenre, a számonkérő széktől például elemelte a dokumentjeimet, mert fölmérte, hogy mi lesz holnap. Ő is ilyen benősülős volt, a középosztályból benősült egy gazdag földbirtokoscsaládba. A periférián lévők elkezdtek helyezkedni. De az igazi középosztályban semmi más változás nem létezett, csak bizonyos előrelátás. Ha a zsidókérdést vesszük, akkor talán október 15-ig semmi más változást nem láttam, de amikor Budapesten is észrevehetően elkezdett csúnyára fordulni a politika, akkor gondolatváltás is történt. Az már mégsem úri dolog: sem a nyíltság, sem a zsidók kivégzése. Együttérzés a zsidósággal, talán? Egyesek részéről, talán? De a tettek nagymértékben elmaradtak. Én ezt a középosztályra mondom. Szokták mondani, hogy a magyar munkás az éppen olyan nyilas volt. Ez igaz is, meg nem is. Ezt mégsem lehet olyan sommásan elintézni. Először is mi az, hogy munkásság? A munkásságnak volt egy része, amelyik nagyüzemben dolgozott, és sokan közülük szocdemek voltak, másképp gondolkoztak. De az emberek nagy része munkásként nem nagyüzemben dolgozott, hanem kisiparosnál, vagy altiszt volt. Ezek továbbra is németbarátok maradtak. Azt, hogy vidéken mi volt, nem tudom.

KI: Na most erre a németbarátságra a következőket akarom még elmondani. Az apám műszaki tanácsos volt a MÁV-nál, ami viszonylag magas rang volt, és ő mesélt nekem a kollégáiról, akik mind németbarátok voltak. Ez hagyján. Végeredményben az apám is tévedhetett. De az apámnak jó barátja volt Kaposváron – mert régebben Kaposváron voltunk – egy Nadasdi nevezetű ember, aki vele egykorú volt, de aztán meghalt. És annak a fia, egy bizonyos Nadasdi András elvégezte a jogot, és ügyvéd lett belőle. Idősebb volt, mint az én bátyám. Ez a Nadasdi Szent Imre-kollégista volt Pesten, majd a jogra járt, s ilyen alapon arisztokratáknak lett a jogtanácsosa. A Nadasdiak – német család volt, ez magyarosított név. Így többek között az Esterházy családnak – annak, amelyik valamikor miniszterelnököt adott Magyarországnak – lett a jogtanácsosa. Ez a gróf Esterházy család. És az Esterházyak természetesen vadul németellenesek voltak, mint a legtöbb magyar arisztokrata, bár volt egy-két kivétel. Tehát ez a Nadasdi fiú Pesten végezte a jogot, és mint kollégista mindig járt hozzánk, anyám úgy kezelte őt, mint a saját fiát. Szinte minden két hétben eljött, még azután is, hogy már megnősült, s akkor már hozta a feleségét meg az apósát is. No most ez abszolút németellenes ember volt, de az arisztokraták jogtanácsosa nem is lehetett más. Rendszeresen összejártunk. Én már nagyobb fiú voltam, tizenhat éves koromtól kezdve a partiféleségekre is meg voltam híva, és ott ügyetlenkedtem a felnőttek között, merthogy egy tizenhat éves fiú még udvarlónak sem tekinthető. A beszélgetések folyamán kiderült, a Nadasdi fiú szerint az egész ügyvédi kamara – kivéve néhány liberális ügyvédet – németbarát volt, és a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete – a MÜNE – állandóan németbarát színekben játszott. Béla bátyám, aki 1914-es születésű, tehát '44-ben már eléggé felnőtt volt, ő az Angol–Magyar Bankban volt jogtanácsos-gyakornok vagy mi a csoda, mert ott a fő jogtanácsos felsőházi tag volt, és akkor amellet még volt egy aljogtanácsos, akit ügyésznek hívtak, és ott volt még a Szabó Miklós is – Szabó Micu –, aki szintén már befolyással bíró ember volt, míg a bátyám volt ott a kezdő. Tehát a bátyám révén is értesültem arról, hogy persze ez az Angol–Magyar Bank zsidó bank, tehát ott a jogtanácsos, az ügyész, a kezdő – mindenki angolbarát. De értesültem arról is, hogy a magyar ügyvédi karban mi a helyzet. A bátyám meg a Nadasdi társaságában voltak olyan emberek, akiknek mondjuk a fővárosnál volt állásuk, mint főjegyző, fogalmazó vagy más, de mindenki németbarát volt. Miközben ők azért válogatták a társaságukat. Tehát ott – a Hunyadi

János úton laktak – főleg angolbarátok voltak, és csak hírmondóba fordult elő valaki, akit isten tudja, miért, meghívtak, és aki nem volt angolbarát. De ők beszéltek a többiekről. Több esetben átmentünk a Hunyadi János útra vendégségbe, és akkor le kellett menni megint az óvóhelyre, mert jöttek az angol vagy az amerikai bombázások. Azt a vidéket nem bombázták, de le kellett menni. Mi nem mentünk le, mert minek is mentünk volna. Hanem főnt maradtunk a lakásban, és emlékszem, legalább két alkalommal ott volt Knézits Jenő, aki a vezérkarhoz beosztott főhadnagy volt, vagy talán százados is már. És ő a Dálnoki Miklós Béla-féle horthysta bandához tartozott. Már úgy értem, hogy az angolbarátokhoz, akik a fegyverszünetet készítették elő. És ő mesélte, hogy ott a Dálnoki Miklós Béla mellett van három vezérkari tiszt, akik az ő emberei, és akik angolbarátok. De egyébként az egész tisztikar németbarát – hogy lehet itt kiugrani? Ezt magyarázta Knézits, miközben ittuk a szilvapálinkát a kivilágosodott ég alatt, merthogy az ég a bombázástól kivilágosodott. Hogy hogy lehet itt kiugrani, mikor az egész tisztikar a németekkel fog tartani.

BA: És te mikor kezdted aktívan politizálni?

KI: '43 szeptemberétől '44. október 15-ig mindenféle emberrel találkoztam. Be is léptem a kisgazdapártba.

BA: Mikor?

KI: '43 szeptemberében. Ott volt egy ilyen polgári tagozat, és oda minden héten elmentem, mert hetenként volt összejövetel. De elmentem a Györffy-kollégiumba is, mert megismerkedtem sok györffystával: Sipossal, Horváth Lajossal, Kardossal, Gyenessel és még nem tudom hány más györffystával. Azután később megismerkedtem Jónás Palival. Azt mondtam neked, hogy azon a vidéken, ahol a Jónás Pali volt, ismertem azért németelleneseket. Például megismertem Fitos Vilmost. Most az én korosztályomról beszélek, vagy akik nálam két-három évvel idősebbek voltak. Kardos Laci például, azt hiszem, négy évvel volt idősebb nálam. Na most ezek...

BA: Talán többel is.

KI: Talán többel is. Ezek akkor már erősen balra tolódtak. De a kiindulópont azért majd' mindenkinél az erős jobboldaliság volt, a nagyon erős antiszemitizmus, és aztán fokozatosan tolódtak kommunista irányba. És hogy úgy mondjam, liberálisak ők sosem voltak. Hanem törésmentesen vezetett az út a szélsőjobboldaltól a szélsőbalig. Kardos Laci volt a legintelligensebb az egész társaságban, a legműveltebb és a legeszesebb is. De tudom, akkor már belépett a kommunista pártba, valamint Hegedűs András és Szűcs Ferenc is. Ez volt az első kettő, aki belépett. Erős a gyanúm, hogy az előző évben még – ha nem voltak is a nyilas párt tagjai, de szélsőjobboldali emberek voltak. Szóval egyszerűen átugrottak egy másik végletbe.

BA: A Fitosnál lehetett látni, hogyan csúszott át.

KI: Igen. Mindenesetre ahogy ők átálltak a németellenességre, az is jellemző. A kezdete faji alapon volt. Hogy nemcsak a zsidó van útban, hanem a német, a sváb is. Tehát nem csak antiszemitának, antisvábnak is kell lenni. Ezenkívül természetesen voltak az úrigyerekek is. Akkor még egy társaságot mondok, a Szent István Bajtársi Körhöz fűződőt. Ebben volt Saláta Kálmán, Hám Tibor, Gyulai, Jaczkó Pál – őket majdnem mind lecsukták a Magyar Közösség perében, csak azt nem csukták le, aki megszökött. Mert Jaczkót például lecsukták, Gyulait is, viszont Hám Tibor, Csicsery-Rónay és Saláta Kálmán – ők megszöktek. Mert Hám Tibor ott a határszélen, Sopron megyében volt főispán. Ők ismerték a dörgést, hogyan kell átmenni a határon. Ők szintén ilyen keresztény-magyar, törzsökös faji alapon gondolkodtak. Bognár József is ebben a társaságban volt. Én

voltam náluk, emlékszem, legalább egy, de az is lehet, hogy két alkalommal. Valahol valamilyen lakásban vagy helyiségben volt egy olyan megbeszélés, ahol én is ott voltam, és kíváncsi voltam, hogy ők mit akarnak. Ezek is magyar faji alapon álló emberek voltak, de nekik azért volt nyugati műveltségük is. Szóval valami olyat képzeltek, hogy ha majd kimennek a németek, akkor talán nem jönnek be az oroszok, vagy talán az oroszok is ki fognak menni a harc után, ahogy bejöttek. És akkor Magyarországon ilyen nyugati típusú rendszert lehet csinálni. De erősen magyar nemzeti és népi alapon.

BA: Ez nagyon érdekes, ahogy mondd, hogy csak az a zsidó értelmiségi vagy polgári réteg volt előbb liberális, amelyik radikális lett később.

KI: Persze.

BA: Na most ezt az utat a magyar keresztény úri középosztály nem futotta be. Nem volt liberális. Ez hiányzik a múltjukból. És ha balratolódásról beszélünk, az a németellenességből, függetlenségi okokból adódott, nem pedig társadalmi okokból.

KI: Társadalmilag akkor már nagyon erős volt, hogy földreform kell, és a magyar parasztot ki kell elégíteni. Azért ezt még a Horthyék is... bár Horthy nem akart földreformot, és Bethlen sem, de a Horthyék környezetében is sokan voltak, akik ilyen parasztra alapozott Magyarországot akartak.

BA: Azt hiszem, ennek túl nagy jelentőséget tulajdonítasz, hogy a falukutatók által elindított mozgalom hatására egy-egy lépés esetleg történt, az elképzelhető. De nem jelentős.

KI: Nem jelentős. Én is azt mondom, hogy nem jelentős. Csak mondom, volt ennek...

BA: Ezt csak azért próbáltam mondani, hogy ha ilyen politikai balratolódást tapasztalhattunk valamilyen elkésett formában, az elsősorban opportunizmusból történt, rájöttek, hogy ki fog nyerni. Másodsorban azért, mert reálisan fölmerült a függetlenség veszélyeztetettsége. De a harmadik ok a földreform – ebben biztosan igazad van. Tehát hogy az ország megérett egy ilyenfajta társadalmi és gazdasági átalakításra, hogy erre szükség van. De a liberalizmus – tehát egy szabadabb, demokratikusabb ország létrehozása – ez valahogy nem szerepelt a célok között.

KI: Nem volt, illetve nyomokban, kis töredékekben volt.

BA: Most olvastam a *Századvég*ben megjelent körkérdést és a válaszok egy részét, hogy a demokratikus átalakulásnak, a szabadságjogoknak a kiszélesítése nem volt összekötve. Itt csak ugrásokkal lehetett továbblépni, mert a gondolkodásból a demokrácia igénye hiányzott, megszokták a diktatúrát.

KI: No de most a középosztályról beszélünk, és ebbe bele kell érteni az egyetemistákat is, akikből majd az értelmiség lesz. A középosztálybeli gyerekek sorsa, ha nincs világháború, és megmarad a Horthy-rendszer, továbbra is a középosztályba vezetett volna. De mondjuk azért az egész országra ez nem egészen stimmel, mert a munkások vagy nem politizáltak, vagy szocdemek vagy nyilasok voltak. Csak ez a három lehetőség volt. Aki nem politizált, az a saját sorsával törődött, ez mindenütt így van. A világ minden országában a lakosság egy része nem politizál. Jó, ez nem érdekes. De akik szocdemek voltak, azok szociálisabb átalakulást akartak, és a nyilas érzelmű munkások is azt akarták, hogy a munkásoknak menjen jól. Úgyhogy azért ez más, mint a középosztály. A parasztság pedig egyértelműen a demokratikus táborba sorolandó, mert a gazdag parasztságnak körében sem volt ez az úri vircsaft népszerű, ezt mutatja, hogy a kisgazdapárt milyen vonzó volt már '45 előtt is. Akinek pedig nem volt földje, az meg földet akart. Úgyhogy mondjuk a parasztság éppen elég bázis lett volna egy magyar demokráciához.

BA: De hogyan illett bele a parasztság az egész gondolkodásmódomba? Említetted az angolbarátságot...

KI: Angol-francia barátság. Azért mondtam, hogy angolbarátság, mert a franciákat már levették '40-ben. Tehát akkor már csak az angoloknak lehetett...

BA: De hogyan illett ez össze?

KI: Hát úgy, hogy régebben négy olyan népi író volt, akit én komolyan vettem. Erdei Ferenc, aztán Szabó Zoltán, aki nem is volt népi író, csak falukutató...

BA: Így van, a kettő között különbséget kell tenni.

KI: Akkor Illyés, akinél ez nem volt probléma, mert a *Puszták népe* az ő főműve, ami olyan nagy hatást tett mindenkire, rám is – a többi könyve már sokkal kevésbé, de mindegy. Sokra tartották, egyrészt franciabarátsága miatt, másrészt műveltsége folytán, harmadrészt sokan félig kommunistának tartották.

BA: Akár igaz volt ez, akár nem.

KI: Persze, persze. Ezt úgy vette mindenki, hogy Illyés nagyon baloldali ember. És akkor marad Németh László, aki abszolút középen állott, aki nem volt sem baloldali, sem jobboldali. És hát erősen antiszemita és erősen németellenes – mert mind a kettő volt.

BA: Persze.

KI: Na most, ugye, Németh László rám is nagy hatást tett, de megmondom, hogy a *Tanúval*, és nem ám a politikai kiáltványokkal. Hogy létezett Proust meg Freud meg Ortega – én *A minőség forradalma* köteteiből értesültem először ezekről az írókról. Szóval számomra Németh László nem az a németellenes és zsidóellenes magyar író volt, akinek általában tartják, hanem az az ember, aki kinyitja nyugat felé az ember szemét. Körülbelül úgy olvastam őt, mint Szerb Antalt, akitől szintén rengeteget lehetett megtudni mindarról, hogy mi van nyugaton az irodalomban meg a szellemi életben. Ezért Németh László és az én angol-francia barátságom – az nagyon jól megfért.

BA: Érdekes, mindenesetre az az első három, akit említettél, önmagáért beszél, mert az elég világos. Én is egyetértek vele. Németh Lászlóról viszont érdemes lenne mégis beszélni. Az jut eszembe, hogy ha ő mondjuk Hollandiában élt volna, akkor vita nélkül lehetne besorolni azok közé az emberek közé, akik annak a népnek a gondolkodását elősegítették. Egy intellektus, aki ékszert adott hozzá. Magyarországon persze fennakadunk azon, ami lényeges, hogy ha mint politikai személyiséget vizsgálom, mind a németellenességét, mind az antiszemitizmusát fel kell vetnem. De azért legtöbbször valahol különválasztják, azt mondják, hogy jó gondolkodó volt, olyan ember, akitől tanulni kell, és ettől függetlenül létezett a politikája, az antiszemitizmusa és a németellenessége. Ugye?

KI: Igen, igen.

BA: Holott Németh Lászlónál ez a kettő valahogy szétválaszthatatlan. Nem lehet valakit mondatonként szétszedni. Most megint fölmerült ez a népi-urbánus vita Magyarországon, amit én nem szeretek, de gondolom, senki sem szereti, mert értelmetlen, nem időszerű. Nevetséges. Nincs népi író mozgalom, már nincsenek parasztok.

KI: Azért ez a kettősség mindenütt megvolt. Például a franciáknál. A németekről nem is beszélek, átkozott nép volt a fiatalságunk idején. Kohl kancellárral azért még nem lett minden elfelejtve. Adenauerrel és a többiekkel hasonlóan állunk. De mondjuk a franciák. Nem a mai franciákról beszélek, hanem a két háború közötti francia szellemi életről. Ugyanazok a dolgok egészen másképpen folytak le, mert Franciaországban minden másképp történt, de a szellemi élet képviselői között ugyanazt a kettősséget találjuk. A liberális Franciaországban a két háború között gyakorlatilag senki sem volt

liberális. Nem a politikáról beszélek, bár a politikáról is lehetne vitatkozni, hogy a francia politikusok akkor milyenek voltak, de a francia szellemi élet vezetői közül senki sem volt liberális. Vagy szocialista volt, vagy pedig olyan erőteljesen volt konzervatív, mint nálunk Németh László, vagy még annál is inkább.

BA: Viszont ők egy liberális korszak után lettek jobboldaliak. De a végeredmény hasonló volt, mint nálunk? És hányan lelkesedtek Hitlerért!

Most viszont beszélj nekem a szüleidről! Olyan keveset tudok róluk.

KI: Apám és anyám 1908-ban házasodott össze Karlovácon, egy horvát városban, Horvátországban. Apám zsidó volt, izraelita, anyám katolikus. Még hozzá vallásos katolikus.

BA: De ő horvát volt?

KI: Horvát volt. Apám kedvéért tanult meg magyarul.

BA: És hogy kommunikáltak addig? Horvátul?

KI: Addig nyilván németül beszéltek. Nem is tudom, milyen nevelést kapott anyám – valamilyen zárdai vagy ilyen szelíd nevelést, de ezt a zárdát nem kell úgy venni, mert a végén kiderült, hogy mégsem zárda volt. Anyám nagyon jól beszélt németül egész életében, és ezt nyilván az iskolában tanulta meg. Hol tanult volna meg németül? Nyilván németül beszélgettek otthon. De apám is megtanult horvátul, mert ő ott osztálymérnök volt ebben a – nem is Karlovácon vagy Belováron. Lényegtelen. És hát olyan lelkiismeretes ember volt, hogy ha Horvátországban szolgált, akkor megtanult horvátul. De anyám kedvéért is. Nyilván egymástól tanultak. Egyik a horvátot, másik a magyart. És akkor apám áttért katolikus hitre, mert Horvátországban nem volt állami anyakönyvvezetés, hanem csak egyházi. Ahhoz, hogy elvehesse anyámat, át kellett térnie. Apámtól tudom – meg anyámtól is, ők elmesélték –, hogy elment a plébánoshoz, akinél majd a házasságot megkötik, és elmagyarázta neki, hogy ő nem azért tér át, mert meggyőződött a katolicizmus igazságairól, hanem azért, mert istenhívő, viszont neki teljesen mindegy, hogy katolikus, kálvinista, evangélikus vagy zsidó. És azért tér át, hogy ezt a házasságot megköthesse. A pap, mint általában abban az időben a horvát papok, liberális szellemű volt, tehát lenyelte ezt a vallomást, megkeresztelte apámat, és így összeházasodtak. Ennek folyományaképpen a szüleim gyerekei is mind katolikusok lettek. Mind az öt fiú. És szokványos katolikus vallásos nevelést kaptunk. Valami szint jelentett, hogy anyám tényleg vallásos volt érzelmi alapon, és ez egész bizonyosan hatott mind az öt fiúra. Rám, azt tudom, hogy erősen hatott az ő érzelmes vallásossága.

BA: Egyik bátyád akkor pap is akart lenni.

KI: Igen. No most a gyerekek sorban úgy születtek, hogy 1909, '11, '12, '14 és én '25-ben – elkésetten. És a harmadik gyerek ebből a házasságból Imre keresztnéven – de mindenki Mirkónak hívta – annyira hatása alá került ennek a nevelésnek, hogy papnak készült. Érettségi után fel is vették az esztergomi papneveldébe. Mielőtt azonban oda elutazhatott volna, tüszős mandulagyulladásra kapott, és ebből sok napon át nem tudott kigyógyulni. Sőt ahelyett, hogy megjavult volna, egyre rosszabbul lett. Amikor már egészen rosszul volt, és 40 fok volt a láza, az apám elment... Ja, hogy egy MÁV-orvos kezelte, egy dr. Óriás, aki mindig a tüszős mandulát vágta csak föl. Annak már meg kellett volna gyógyulnia. S akkor apám elrohant az egyik belklinikára, mert már akkor is kettő volt, és kihozta az éppen szolgálatban lévő adjunktust, aki a későbbi nagynevű Rusznyák volt. Az kijött, ránézett a bátyámra, és azonnal, az arcszínéből megállapította a gennyes vakbélgyulladást, ami már hasfalátfúródással párosult. Bevitték a klinikára, azonnal megműtötték, de akkor már késő volt, úgyhogy ő meghalt. Ez '30-ban történt,

amikor öt éves voltam. Egy másik bátyám öt évvel később, tehát '35 körül megbolondult. Először különböző helyeken kezelték, aztán a végén az elmeógyógyintézetbe került, és ott halt meg 1942-ben, amikor én tizenhét éves voltam. Az ő megbolondulásának a körülményeit már nagybácska gyerekként éltem át, tízéves korban. Tehát sok emlékem van azokról a jelenetekről, amelyek az orvos kihívását, illetőleg az idegklinikára való bevándorlást megelőzték. És erről nekem később nagyon rossz véleményem lett. Ezek az emlékek eltevődtek gyermeki lelkembe, és aztán amikor ő olyan borzalmas állapotba került, hogy már az elmeógyógyintézetből való kihozataláról szó sem lehetett, belehalt. Akkor a fölhalmozódott emlékek valahogy egységes véleményt eredményeztek bennem, azt, hogy itt szörnyű tévedés történt. Hogy a bátyám külön ember volt, mint az emberek borzalmas nagy hányada. Nagyon sok bonyodalma volt családtagokkal és családon kívüliekkel. De hogy az egész dolog úgy végződött, hogy betereték a bolondokházába, magamban kétségbe vontam, hogy ez helyes döntés lett volna. Azt nem vontam kétségbe, hogy az utolsó időben az elmeógyógyintézeti körülmények hatására tényleg ronccsá vált, és onnan már nem volt visszatérés, de hogy ez a beteretés nem volt eléggé indokolt, arról akkor tizenhét évesen meg voltam győződve. És évtizedekkel később nagy élvezettel olvastam dr. Szász munkáit a skizofréniáról – mert ez volt a diagnózis, a skizofrénia –, ahol nem egészen azonos, de hasonló esetek voltak leírva. És annak a játéknak, a kezelésnek az elemzése, amely valakit végeredményben megbolondít. Na mindegy.

BA: Amikor te tízéves voltál, szerinted tulajdonképpen akkor bolondult meg?

KI: Amikor tízéves voltam, akkor nem formáltam véleményt arról, hogy ő bolond-e vagy sem. Hanem az emlékek megmaradtak bennem, a megdöbbenés, ami akkor keletkezett. És aztán amikor már tizenhét éves voltam, a halála idején, akkor két héten át a halál hatása alatt voltam. A hozzátartozók halála eredményezhet lelki válságot. Világos, hogy a bátyám halálában én nem érezhettem felelősséget, nem is éreztem, de az emberben bizonyos gondolati válságot föltétlenül eredményez akkor is, ha eszébe sem jut, hogy én ebben részt vehettem. És akkor sütöttem ki, hogy itt valami nem stimmel, e körül a sors körül. Aztán ez megerősödött bennem, mikor a Szász könyveit nagy izgalommal olvastam. Ha most ettől eltekintünk, akkor, ugye, az egész dolog azért került elő, mert beszéltünk az akkori magyar világ antiszemitizmusáról, amelyről föltesszük, hogy mindenkire hatott: a zsidókra, a keresztényekre és így tovább. Így vagy úgy. Vagy úgy, hogy valaki kivonta magát, vagy úgy, hogy belekeveredett. Meggyűlölte az egyik vagy másik tábor stb. Még hatvanöt évesen sem tudja az ember, hogy mi az igazság az ő életében. Szóval akkor sem tud egészen világosan látni. Én ma mindenesetre úgy látom, hogy ez az egész kérdés nagyon sokáig az életemben semmilyen formában nem került elő.

Ötéves koromig mi Kaposváron éltünk, és akkor jöttünk fel Pestre, a „nyolcházba” – a Keleti pályaudvar mellett MÁV-házak egyikébe. Ott bérelt apám háromszobás lakást – nyilván valamivel olcsóbban, mintha másutt bérelt volna –, hiszen MÁV-alkalmazott volt. És annak a környékén jártam elemibe a következő évtől kezdve – a Bezerédj utcába. Ugyanakkor – a pesti tartózkodásunktól kezdve, mert Kaposváron nyilván nem tehette – minden vasárnap elvitt az ő anyjához, született Hertel Franciskához, aki a Thék Endre utcában együtt lakott az apám húgával és az apám húgának a lányával. Szóval minden vasárnap ott töltöttem két-három órát. És nagyon nem szerettem ott lenni. Mindenesetre nyilvánvalóvá vált, hogy ők izraeliták. És aztán hazamentünk a katolikus otthonba. Ezt én tudomásul vettem, és nem láttam itt valami olyasmit... Ez az

élet ténye volt, mint az is, hogy nagymama öreg. Ugyanúgy, mint hogy nagyon öreg volt már akkor, ez éppen olyan élettény volt, mint az, hogy izraelita.

BA: Ezt a szót használod mindig, hogy izraelita, nem azt, hogy zsidó.

KI: Hát igen, mert az apám azt mondta, hogy a nagymama izraelita. És ő is annak mondta magát, és ez így volt mindaddig, ameddig elő nem került Magyarországon az én életemben is a zsidókérdés élénk, éles formában. Addig nem azt gondoltam, hogy a nagymama zsidó, hanem azt, hogy izraelita. És azt sem gondoltam, hogy én félig izraelita vagyok, mert ez, hogy félig izraelita, ez egy terminus, ami egy tízéves gyerekben nem jön létre, csak ha tanítják erre.

BA: Te akkor mindig katolikusnak tartottad magad?

KI: Persze hogy annak. Igen. No most ott a Bezerédj utcai elemiben, emlékszem, ott voltak úrigyerekek, akik olyan feltűnően úrigyerekek voltak, mert olyan feltűnően elegánsak voltak, és ki voltak simítva. És akkor voltak zsidó gyerekek, de azt mármost nem állítom, hogy azokat is izraelitáknak gondoltam. De azt hiszem, hogy igen. Mert ugye – ez a hittan. Kötelező volt a hittan, a katolikus gyerekek katolikus hittanra mentek, a zsidó gyerekek pedig nem zsidó hittanra, hanem izraelita hittanra. Tehát én azt hiszem, hogy ezek a szememben nem zsidó gyerekek, hanem izraelita gyerekek voltak. És volt a többség, akik egyszerűen szegény gyerekek voltak. Ilyen rossz ruhában és rossz tízóraival. Mert abból lehetett tudni, ki milyen ellátásban részesül, hogy mi volt a tízóraija.

BA: És te hová tartozónak érezted vagy gondoltad magad?

KI: Hát nézd, én elkényeztetett gyerek voltam. Biztos, hogy nem éreztem magam úrigyerekeknek. Szegény gyerekeknek nem érezhettem magam, mert egy MÁV műszaki tanácsosnak a gyereke, az biztos, hogy jobb tízórait visz, mintsem hogy szegény gyerekek képzelje magát. Izraelitának sem éreztem magam. Komikus lenne, ha azt mondanám, hogy akkor elkezdődött az, hogy én nem tartozom sehová sem, mert ez biztos, hogy indokolatlan, de nem soroltam be magam egyik kategóriába sem az említettek közül.

Tehát ebbe az elemibe jártam négy évig. De úgy, hogy a negyedik végén már kivettek onnan, mert akkor költöztünk át a Fő utcába. Tehát majdnem befejeztem a négy elemi ott a Bezerédj utcában, az úri-, a zsidó, az izraelita és a szegény gyerekek között. Na most a negyedik elemi mégiscsak a Ponty utcában fejeztem be, de erről különösebb élményem nincs, mert az elemi végéig már csak egy-két hónap lehetett. Tehát eddig az ideig az, hogy izraelita, megint csak olyan volt, mint az evangélikus, szóval semmi különös.

BA: Akkor semmiféle ellentétet nem éreztél az iskolában vagy a csoportok között, csak a vallásórán kialakuló megkülönböztetést?

KI: Csak. Igen, igen. No most akkor a gimnáziumban – ez a II. kerületi Királyi Katolikus Gimnázium az Ilona utcában, ahova apám azért íratott be, mert közel volt. A közelieliek közül háromból lehetett választani: a Toldy, a Mátyás király és a Ferenc József. Ő megérdeklődte, és azt hallotta, hogy ez jobb gimnázium, mint a másik kettő. Tehát azért íratott be a Királyi Katolikusba.

BA: De nem azért, mert ez katolikus volt?

KI: Á, nem azért. És én ebben az iskolában valóban találkoztam megint izraelita gyerekekkel, de ez az egész kérdés, hogy izraelita vagy zsidó meg keresztény, szóval mint probléma, nagyon jól emlékszem, 1938 karácsonya körül került elő. Akkor már több hónappal tizenhárom éves is elmúltam, és akkor történt, hogy Imrédy Béla az első zsidótörvényt beterveztette. És akkor anyám beszélt erről énelöttem. Nem állítom, hogy nekem. Lehet, hogy a bátyámnak, aki már nagy fiú volt, felnőtt fiú volt, és én csak hal-

lottam, amit mondott. De ez teljesen lényegtelen. Nem titkoltan beszélt arról előttem is, hogy ez mennyire szomorú dolog, amit ez a gazember, ez az Imrédy Béla csinál. És akkor volt az első élményem arról, hogy van zsidókérdés Magyarországon, és hogy ez bennünket érint. De ez egyedi, elszigetelt élmény volt, mert akkor még mindig a May Károlynál és Verne Gyulánál tartottam, és az indiánus könyvek világába ezt nem lehetett beilleszteni. Már mondtam, hogy tizenégy vagy tizenöt évesen – nem tudom a pontos dátumot megjelölni – elkezdtem olvasni, és az olvasmányok hatására történt az, hogy felfogtam a társadalmi és a nemzeti kérdéseket. Végeredményben a zsidókérdés hozzám könyveken keresztül jutott el, mégpedig a népi írók könyveinek a révén. Egyik népi író így érintette a témát, a másik úgy, mindenesetre tőlük értesültem arról, hogy ez súlyos társadalmi kérdés Magyarországon. És akkor természetesen azt is felfogtam, hogy én személy szerint érintve vagyok, mert Németh Lászlónál és másoknál szerepelt ez az asszimiláns szó, és akkor felfogtam, hogy én asszimiláns vagyok. Még hozzá duplán asszimiláns, mert félig horvát, félig zsidó. De olyan nagy jelentőséget ennek nem tulajdonítottam. És ahogy a politikai tudatosodásom nagyon hamar bekövetkezett a könyvek, részben nyugati és orosz könyvek, részben pedig magyar írók és esszéisták hatására, nagyon gyorsan kialakult bennem ez az antifeudális világgép. Nem ok nélkül használom azt a szót, hogy antifeudális, mert Magyarországon ez volt, hogy nagybirtok, hogy a parasztot letegezik, megpofozzák a cselédet, a háztartási cselédet is, de a nagybirtokon szolgáló cselédet is. Tehát hogy ez feudális, reakciós világ, és ebbe illett bele, hogy ahogy a parasztot megpofozzák, úgy a zsidó ellen meg törvényeket hoznak. Tehát abba a képbe, amit a reakciós Magyarországról kialakítottam magamnak...

BA: De azt mondod ezzel, hogy ez számodra nem személyesen vetődött föl, hanem mint egy általános világgép, nem voltak atrocitások. És tulajdonképpen nem is érezted magad zsidónak akkor.

KI: Nem, egészen addig, amíg az Istenbe vetett hitemet el nem vesztettem. Ami tizenöt-tizenhat éves koromban történt. Ez egy évig tartó átmenet volt. Már úgy keletkezett, hogy előtte elvesztettem, aztán visszatértem. Nem érdemes a bonyodalmakba belemenni. Attól kezdve, hogy végleg elvesztettem az Istenbe vetett hitemet, már nem éreztem magam katolikusnak. Hanem agnosztikusnak. Olyannak, aki nem tudja, van-e Isten vagy sem, mert nem jutottam el arra az álláspontra, hogy biztosan nincs Isten, csak legföljebb arra, hogy valószínűleg nincs. És számomra nincs. Én tudom, úgy fogalmaztam meg magamnak egy éjszakán, hogy nekem biztos, hogy nincs Isten-élményem, és akkor ezt tudomásul kell venni. Na most ezt, hogy Isten-élmény, azért fogalmaztam meg így, mert nagyon hatott rám Dosztojevszkij. Nagyon erősen a hatása alatt voltam, és ott mindenkinek van Isten-élménye, ugye, ez visszatérő dolog. És tudom, hogy miután az összes Dosztojevszkijt végigolvastam, és hatása alatt voltam, akkor egy késő esti órán olyan belátásra jutottam, hogy én nem vagyok olyan, mint ezek az Aljosák és egyebek, nekem nincs Isten-élményem. Én nem játszhatom azt, hogy én úgy hiszek Istenben, mint az ő hősei, mert én ezt nem élem át. Nekem nincs személyes kontaktsom velem. És így tehát agnosztikus lettem. Ennek következtében már nem voltam katolikus, de zsidóvá se váltam, a fene se vált zsidóvá. Ezzel szemben tudomásul vettem, hogy a fennálló magyar antiszemitizmus körülményei között én csak félzsidó vagyok.

BA: Na és nem merült föl az, hogy akkor mégis hová tartozol félzsidóként?

KI: Nem. Érdekes, tulajdonképpen egyáltalában nem vetődött fel, mert én a baloldalhoz tartoztam, a radikális baloldalhoz. Mert mint baloldali is, nagyon radikális nézeteket tettem magamévá. És ebben a baloldalban nem volt nagyon érdekes, hogy va-

laki zsidó, félzsidó vagy keresztény. Nézd, az biztos, hogy nem akkor rögtön, hanem sokkal-sokkal később és fokozatosan, mindenféle ugrás, törés nélkül, ilyen megrázó élmény nélkül, fokozatosan felfogtam, hogy nem tartozom a keresztényekhez, mert azoknak a szemében félzsidó vagyok, és nem tartozom a zsidókhoz, mert zsidó sem vagyok. És akkor legföljebb csak egy harmadik felekezethez tartozhatom.

BA: De még mindig felekezetről beszélsz.

KI: Na jó, nem, ezt most már csak idézőjelben mondom. Ehhez még hozzátartozik az is, hogy én Magyarországon átéltem az antiszemitizmust a háború alatt és a háború után. Átéltam '44 szörnyűségeit, aztán átéltem később más szörnyűségeket, és sokszor éreztem úgy, hogy én ebben az országban tökéletesen idegen vagyok, de nem úgy, mint félzsidó, hanem úgy, mint egyed. Hogy ezekkel nem lehet...

BA: De az „ezek” alatt mit értettél? Milyen képet láttál?

KI: Azt a társadalmat, amelyben éltem.

BA: '45 előtt ezt a keresztény kurzust érted alatta?

KI: Igen.

BA: Azt szeretném, hogy előbb még térjünk vissza a szüleidre. Én apádat nagyon kevésbé ismertem, mert ritkán jött be a szobába. Anyádat viszont annál inkább. És azt is el kell mondanom, hogy én rettenetesen irigyeltelek, hogy neked ilyen anyád van, vagy az anyáddal ilyen kapcsolatod van, és úgy éltél az emlékezetemben, mint akinek az anya intellektuális partner volt, és akinek az egyénisége különös izgalmat jelentett, ezzel az ő gyors, frappáns reakcióival, bármiről volt is szó. Apádról viszont szinte semmit nem tudtam, inkább morózus embert láttam vagy éreztem benne. Szeretném azért, ha beszélne róla, te hogyan láttad a szüleidet, és milyen volt velük a viszonyod.

KI: Anyámat imádtam. Nagyon, nagyon erősen. Nagyon forró volt ez a kapcsolat. Ami az apámat illeti, őt viszont úgy körülbelül négyéves koromtól kezdve utáltam. Most már nem is emlékszem, miért. Nagyon nem szerettem.

BA: Igen, ezt valahol lehetett érezni.

KI: Nagyon nem szerettem. És most már, ugye, huszonöt éve meghalt mind a kettő, most már nem olyan hevesek ezek az emlékek, nem olyan erősek. Nem szerettem. Egyszerű. Lázadásról nem is lehet beszélni, nemigen voltak lázadásaim.

BA: Hogy kerültek ők össze, annyira más jellegű emberek voltak... Nem mintha ellentétes karakterű emberek nem kelhetnének egybe. De hogy éltek?

KI: Fogalmam sincs, hogyan kerültek össze. Ez nyilván romantikus szerelem volt mindkét részről. Az apám is titkoltan, de érzelmes ember volt, az anyám meg nyíltan volt érzelmes. Ez nyilván romantikus szerelem volt kölcsönös félreértés alapján. Így képzelem. Ők erősen összetartoztak. Őt fiút felnevelni és kettőt eltemetni, hát az is, a közös eltemetés, az is közös élmény.

BA: Igen, azt mindig éreztem, hogy ők nagyon összetartoznak, de sosem értettem, hogy tulajdonképpen miért vagy mitől, mert annyira ellentétes természetűek voltak.

KI: Szóval ők két világ voltak, az apám és az anyám. Ugye, az anyám horvát volt, neki több testvére volt.

BA: Mik voltak a szülei?

KI: Arra már nem emlékszem. Az ő szülei az én életemben nem játszottak szerepet. A testvérei közül... Vegyük a testvéreket. Volt egy Fábics nevezetű testvére – nem tudom magyarra lefordítani ezt a keresztnevet, aki plébános volt Lupogladán. Országgyűlési képviselő és tűzoltóparancsnok.

BA: Jó kombináció.

KI: Ez egy kis falu volt, és ő volt ott a tótumfaktum. Imádták az emberek. Mi ott nyaraltunk. Azokról a nyaralásokról van emlékem. Ötéves koromig tartott, de ugye az emlékezet fene furcsán működik. Magam előtt látom azt az óriási kertet. Lehet, hogy nem is volt olyan óriási, de nekem az volt. És anyám nagyon szerette ezt a bátyját, akitől hosszú ideig, nagyon hosszú ideig volt egy óráim. Egy ilyen nagy, vastag zsebóra. Anyámnak az egyetlen szomorúsága az életben a házvezetőnő volt, mert az is volt. Együtt éltek. Anyám nem helyeselte, hogy nem fizettek adót. Ezt már nem a Fábriától tudom, hanem anyámtól, merthogy ő mindig elintézte, hogy egy fillér adót se fizessenek.

BA: Nem is lehetett olyan rossz ország az akkori Jugoszlávia.

KI: No most akkor volt a Pepics, de ő már idősebb. Ő is pap volt, mint a Fábri, de kiugrott. És miután kiugrott, ügyvéd lett. Ő nagyon szabad életű egyed volt, és ez rám rettenetesen hatott, ahogy anyám mesélt a testvéreiről. Mert világos volt, hogy ez tetszik neki. Azt ugyan erkölcsileg elítélte, hogy valakinek szeretői vannak és mindenféle könnyelműsége, és egyáltalán nem úgy él, mint egy rendes ember, de mégis nagyon imponált neki. S előttem is ez a példa állt, hogy így kell élni. És akkor volt még egy bátyja, a nagybátyám, Béla. Ő bíró volt. Szóval számomra ezek a horvátok – ez maga volt a felvilágosultság, a liberalizmus, a nyugatiasság. Jöttek aztán látogatóba. Nemcsak a testvérek, hanem az ismerősök is. Először is mindenki tudott olaszul és franciául. Meg németül természetesen. Tehát tudtak németül, de az megvetett nyelv volt, mert ezek mind Olaszország és Franciaország felé orientálódó emberek voltak. Nekem az volt a hamis képzetem, hogy a horvátok nagyon felvilágosult, nagyon művelt, nagyon nyugati nemzet. Ez a kép teljesen hamis, de én ezt így éltem át gyerekkoromban. Mindenesetre nagyon ellentétes volt, ahogy anyám nagyon puritán életet élt, ő hűségese hitvese volt az apámnak, és az ő számára a kötelességek domináltak. De neki azok a férfiak imponáltak, akik ilyen... Hát akik nem a kötelességnek, hanem a szabadságnak a képviselői.

BA: Gondolod, hogy kiélt ebben valamit? Hogy helyette is éltek?

KI: Persze.

BA: Igen, valahogy azt mondhatnám, hogy csintalan volt anyád. Ezt szabad rá mondani, meg hogy úgy emlékszem, ahogy a szemével viccelt, szinte kacintott ahhoz, amit mondott. Valami vibráló humor volt benne, és a megértés párosult viharos támadásokkal. Anyád szellemileg nagyon vehemensen élő ember volt. Hogy lett ilyen olvasott? Magánszorgalomból, szeretett olvasni? Mindent ismert.

KI: Rengeteget olvasott. Rengeteget. Magánszenvédély volt a részéről, és lehet, hogy jól választott, mikor apámat választotta, és nem egy ilyen kujont, mint a Pepics meg a többi „ics”, mert ugye azért egészen más dolog, hogy az embernek imponálnak ezek a könnyen élő férfiak, de mint férj?

BA: Az más, helyette is csinálták azt, amit ő nem mert. Mindenesetre egész különösnek éreztem ezt a kapcsolatot köztetek, amit én sehol másutt nem láttam. Egyáltalán ilyen jellegű asszonnyal nem volt módom találkozni abban az időszakban. Érdekes kapcsolat lehetett, ahogy meséled. De azért azt gondolom – és ez nem egy szociológus véleménye, hanem csak az enyém –, hogy Magyarországon a családi kapcsolat nagyon gyenge volt. Legalábbis ebben a magyar középosztályban, mert nem a munkásokról, parasztokról és a szegényekről beszélek, azokat nem ismertem. Nem voltak a kapcsolatok erősek.

KI: Családon csak a kiscsaládot érted?

BA: Én most csak a kiscsaládról beszélek. Olyan nagy megértést a szülők és a gyerekek között nagyon ritkán tapasztaltam. Nem volt megszokott dolog. De a családhoz

például hozzátartoznak bizonyos szertartások – most nem az imádkozásra gondolok, hanem hogy összeülnek, vacsoráznak, és közben megbeszélik a napi eseményeket, a politikát, az olvasottakat. A családi élet részei az ilyen apró rítusok.

KI: Maguk által kitalált változatok, saját hagyományok. Igen. Magyarországon ezt úgy éltem át, mint ami gyengébb volt.

BA: Igen, de nálunk a családi összejöveteleket nagy ünnepekkor megtartották, viszont különben semmi közük nem volt egymáshoz. Nem szerették, legfeljebb kipletykálták egymást. Barátság meg egyáltalán nem létezett.

KI: Elgondolkoztam azon, hogy a Tolsztoj-regényekben a család nagyon erőteljesen összetartozik. Vagy csalja a férfi a nőt, vagy nem csalja, hanem hűségesek, mindegy, mégis összetartoznak. Mindig rengeteg ember van együtt: papa, mama, nagybácsi, nagynéni, unokahúg, és ezek mind olyan gyengéd viszonyban vannak egymással. Viszont a Dosztojevszkij-regényekben egyáltalában nincs család, család nélküliek az emberek. És annak alapján, amit Magyarországon átéltem '44 előtt, az volt a benyomásom, hogy a valóságos magyar társadalomban nem úgy volt, mint a Tolsztoj-regényekben, hanem úgy, ahogy a Dosztojevszkij-regényekben. No de ez csak benyomás. Mert lehet, ha valaki levéltári anyagok alapján rekonstruálja a magyar társadalmat, akkor kiderülhet, hogy nagyon erős családi kapcsolatok léteztek. De nekem az volt a benyomásom, hogy ez gyengéje a magyar társadalomnak, hogy ezek a kapcsolatok nagyon felületesek. És majdhogynem inkább ellenségesek, mint pozitívak.

BA: De ezt nem azért látod így, mert neked másfajta saját emlékeid vannak?

KI: Igen, a mi kettőnk családjá nem hasonlítot.

BA: De mind a két esetben egyes házasság volt, már úgy értem, különböző helyről jöttek. Nálam is, nálad is. De ezeket mégsem lehet tipikusnak venni. Ugyanakkor pedig az én számomra ez úgy jelentkezett, mint egy törés, de lehet, hogy azok számára, akik jobban benne éltek a sajátjukban, nekik ez nem volt szakadás. Az egyik unokatestvérem ugyanazt élhette át, mert ott is egy pék lánya jött be a dzsentricsaládba, ami szintén a miénkhez hasonló keveredés volt. Az nem annyira volt ellentmondásos, mint az apám esetében, de...

KI: A legidősebb bátyám, a Laci jóval korábban, valamikor a harmincas évek végén elvette feleségül Cseppes Luciát, akinek a papája egy kis állomáson volt MÁV-állomásfőnök. Ennek a Cseppes Luciának volt egy nővére, azt hiszem, hogy Anikó nevű, de ez mindegy, aki férjhez ment egy bizonyos Jáng Antalhoz, aki intéző volt a Hunyadi-birtokokon. A gróf Hunyadi-birtokokon, valahol Kéthely környékén. Kéthely-Marcali, tudod, a Dunántúlon van. És több alkalommal nyaraltam náluk. Lehet, hogy összesen két nyár volt. Mindegy. Keszthelyen nyaraltam, ahol a bátyám volt a helyettes állomásfőnök. És akkor átmentünk oda Anikóékhoz, és ott láttam – ez egy ezerholdas birtok volt – az Anikó férjét dolgozni. Ez a férj nagyon szorgalmas intéző volt, aki nagyon lelkesen és odaadóan intézte az ezer hold ügyeit. És akkor viszont következett a vasárnap vagy valami ünnepnap, amikor jött a vidéki értelmiség. Állatorvosok és mások. És ott láttam ennek a vidéki életnek a totál ürességét, és azt is, hogy a férfiak és a nők között semmi kapcsolat nincs. Hogy folyik a zabálás és az ivás vég nélkül. Életemben ott rúgtam be először, az ájulásig. De nem mintha többet ittam volna, mint a többiek, hanem mert ez volt az úzus. És ilyen alkalmakkor a férfiak külön ültek. Minthogyha semmiféle kapcsolatuk nem lett volna a feleségükkel.

BA: Nemcsak az intézők viselkedtek így, hanem a földbirtokosok is, akik jó példával jártak elől. Na de menjünk vissza anyádhoz! Ez az anyáddal való nagyon szoros kapcsolat végig megmaradt?

KI: Végig megvolt, igen.

BA: Nálam nem volt ilyen jellegű családi háttér, mint nálad. Sőt. Épp ellenkezőleg. Beleszülettem a feudális világba, a rokonságba, amelybe apám, noha máshonnan jött, beilleszkedett. Nálam teljes törésnek kellett létrejönnie, hogy szakítani tudjak. Ennek ellenére is az átszurgás hosszú folyamat volt. A félf feudális jellegű Magyarország helyett én is polgári országot szerettem volna látni. Nálad a polgári átalakulás utáni vágy úgy jelentkezett, mint nyugat. Nálam úgy, hogy zsidóság. Így kerestem észrevétlenül is a zsidók barátságát, akik számomra a polgári világot jelentették, vagy ha úgy tetszik, a nyugatot. Ezért kerestem az osztályban Faragó Andris és Szekeres Jancsi barátságát. Igaz, volt előzmény is, kilencéves koromban egy zsidó kézben lévő magániskolába írtattak be a szüleim, talán mert sikk volt oda járni. Miskolc elitjének a gyerekei voltak a tanulók. Később az Anschluss Ausztriában ért, ahol nyaralótársaim legtöbbje zsidó volt, és mindenki náciellenes. A világ fasizmus felé való tolódása nálam a filozemitizmus megerősödését hozta létre. A polgárság összeolvadt számomra a zsidósággal. Antifeudalizmusom kiváltotta a dzsentriktől való távolodást. Döntő esemény volt, amikor Andrist és Jancsit kizárták a levontéből. A mindenki által utált levonteségből való kizárás öröm helyett gyűlöletet váltott ki belőlem. Közben közeledett az orosz front. Mentsvár volt az oroszok győzelme, ami megfordíthatja a helyzetet. Amikor Sztálingrád körül kiéleződtek az események, remény volt arra, hogy ennek a folyamatnak vége lesz. Ebben az esetben az antiszemitizmusnak, a zsidóellenes törvényeknek véget lehet vetni. Ezek valahogy mind összefonódtak: az antifeudalizmus, a szegénység, a humánus cselekedetekért való kiállás, a zsidókérdés, az antiszemitizmus, Magyarország függetlenségének az elvesztése és a szembenállás a fasizmussal, a hitleri Németországgal, az antifasizmus, a hiányos polgárosodás – ezek mind egymásba kapcsolódtak. Ezek mint egy leányzó copfja, úgy voltak összefonódva. De ami érdekes, hogy mindez abban a vágyban fejeződött ki, hogy polgárrá válni és polgári életformát kialakítani, illetve Franciaországba menni. Tehát valódi polgári társadalomban élni, miközben emellett a munkássághoz való tartozás vagy romantikus szemlélet is kialakult. Én a falukutatókat tulajdonképpen ebben az időben még alig ismertem. Ezeket én igazában '45 után olvastam el. A népi írók közül jó párat azért ismertem. Szabó Dezső előadásaira jártam, de azt is azért, mert akkor ő németellenes előadásokat tartott a Húsiparosok Szövetségében. Németh Lászlót olvastam, de az számomra mint magasabb szintű kultúra jelentkezett, és nem a népies csoporthoz való tartozása miatt. Nem voltam népiíró-rajongó. És az is érdekes, hogy '45 után, amikor közelebb is kerültem hozzájuk a szociográfia révén, akkor nem faluszociográfiát csináltam, hanem munkásszociográfiát, mert ez jobban izgató. Ebbe az előzménybe tartozik bele az, hogy amikor leérettségiztem, elmentem kőművesnek. Illetve rosszul mondom, inkább kőművesgyakornoknak. És abba belejátszott két szempont. Az egyik az, hogy építész akartam lenni, s úgy gondoltam, hogy az építészet minden csínját-bínját meg kell ismernem, és el kell mennem dolgozni kőművesek mellé, hogy lássam, hogyan teszik a téglákat egymásra. A másik szempont pedig az volt, hogy én a munkás-életformához is közelebb akartam kerülni. Szóval tulajdonképpen mire leérettségiztem, bennem ez a két vonal valamilyen homályos módon összekapcsolódott. Egyszerre akartam polgár is lenni, meg munkás is. Teljesen lényegtelen, hogy ez fából vaskarika, de akkor ez valahogy együtt jelentkezett, és ez is részévé vált nagyon komplex és komplikált módon a németellenességnek, a polgárosodásnak. Ez mind valahogy egy utat jelentett. De ez nem tűnt nekem akkor olyan nagyon különbözőnek. Nem az ellentétek voltak érdekesek, mert hiszen minden belefért abba a szatyorba, hogy antifasizmus és

feudálisellenesség. Ide tartozik az a személyes élmény is, hogy az apám mégiscsak szegényparaszti családból származik. Apám részéről a nagyatyám később zsellérből pályamunkás lett, vagyis munkás. Tehát nagyon földhözragadt körülményekből származott. Viszont mind a hat életben maradt gyereke professzionális végzettséget szerzett, vagyis értelmiségiek lettek. Ez a kettős helyzet mégis nagyon meghatározó volt a számomra. Apám is így kezdte, ő maga is elment kőművesek mellé dolgozni. Szóval volt egyfajta hagyomány, amit követni akartam. Volt valami az apai rokonságomban, ami elősegítette ezt. De lényegében mégis belső vágy volt az alulról kezdésre. Akkor alakult ki bennem ez a romantikus vágy, a munkásromantika. Az értelmiség, a középosztály részéről a szimpátia a parasztság felé fordult. Énbennem azonban akkor az érdeklődés a munkásság iránt alakult ki. Azért is, mert egyszerűek, azért is, mert tiszta emberek. Hogy azok majd engem meg fognak váltani, mert én is tiszta és jó ember akarok lenni, meg egyszerű életet akarok élni. Ebbe tartozik bele, hogy érettségi után elmentem kőművesek mellé dolgozni. Hasonló okok vezethettek oda, hogy még 1945 előtt próbáltam a szociáldemokrácia felé közeledni. Valami halvány elképzelésem volt a szocializmusról. Ez nagyon misztikus és homályos lehetett, mert nem volt lehetőségem arra, hogy ilyen könyveket olvassak. Kevés dolog jutott el akkor hozzám, mégis élt bennem egy ilyen ösztönösen kialakult tendencia.

KI: Mennyi ideig voltál a kőművesek mellett?

BA: Hát nem voltam sokáig kőművesgyakornok, három hónapig.

KI: És megtanultad a szakmát?

BA: Nézd, olyan nagyon sokat nem gyakoroltam. De az igaz, hogy amikor a József Attila Kollégiumba beléptem – akkor alakult a kollégium, én voltam a második tagja, és rögtön azzal kezdtem, hogy falakat kellett húzni, és akkor falakat emeltem én is, válaszfalakat. Persze minden válaszfal hasas volt – ahogy mondják –, ez minden kezdő kőművesre áll, mert ahogy húzza fel a falat, mindig maga felé építi. Én is így tettem. Én ezt a kőműves munkáséletemet – amit különben nagyon nagy élvezettel csináltam – a Párizsi utcai építkezésen gyakoroltam. És ott a VI. emeleten ha kibontanák a burkolat mögött a falat, akkor látni lehetne azokat a betonkoszorúkat, téglabetéteket, amelyeket mind én húztam föl. No most ha erről éppen szó esik, nagyon privilegizált helyzetem volt ott mint kőművesgyakornoknak, mert a munkaszolgálat elől bujkáló Weiss Oszkár velem együtt dolgozott, és mind a kettőnket beosztottak a két vezető kőműves mellé, a Csató bácsi és a Fischer bácsi mellé, akik német származásúak voltak, és sok német szót használtak. Nem csak szakkifejezéseket. Nagyon érdekes emberek voltak. Hallatlanul jól ismerték a szakmát, de még jobban tudták, hogyan kell lógni. Ez alatt az én munkáséletem alatt, a három hónap alatt megtanítottak a lógás csínjára-bínjára, és attól kezdve, hogy a Csoszival – ez volt a Weiss Oszkár nevezetű fiú beceneve, akivel később, '45 után, együtt jártunk az egyetemre – sokat lógtunk. Ő is építész lett, majd kikerült Kanadába. Hát ezzel a Weiss Csoszival együtt mi ott a sumákolás és a bliccelés legkülönbözőbb módjait megtanultuk. És minden órában fölvaltva el kellett hogy szaladjunk a sarki kocsmába. Ott féldeciket kellett vennünk, és azt elhozni a Csató és a Fischer bácsinak.

KI: Óránként egy féldeci az elég sok.

BA: Úgy is néztek ki estére. Csató bácsinak volt egy nagyon szép története, amit még el akarok mondani. Mind a ketten valahol Erzsébeten laktak, Pesterzsébeten. Csató bácsi különösen jól képzett és művelt kőműves volt. Gerlóczy Gedeonnak is végzett privát munkát. Gerlóczy Gedeon volt később a főnököm, mikor építési rajzolóként az

ő építészirodájában dolgoztam. És a Csató bácsi elmesélte nekünk, hogy amikor a Gerlóczy házában javításokat végzett, többek között a padláson, ott rengeteg régi tervrajzot talált. És azokat ellopta. Hazavitte, és kiderült, hogy vasárnapi szórakozása az volt, hogy kitergette ezeket az alaprajzokat, és nagy élvezettel, gyönyörűséggel nézegette. Szóval volt benne a szakmának egy ilyen áhítatos szeretete, ahogy ő – elég magas, sudár természetű ember volt, kicsit meghajlott fejjel – erről beszélni tudott, hogy milyen szépségesek voltak azok a rajzok. Később nagyon sokat jelentett a számomra a szemlélete, mert megértettem, hogy nem mindegy, az a rajz hogy van elkészítve. Mert vannak még ilyen emberek, ilyen kőművesek, akik meghatódnak a szép rajztól, hogy ünnepi alkalom volt számára az, amikor ezeket a rajzokat ő a maga élvezetére nézegethette. Most nem jut hirtelen eszembe az elnevezése annak, amit nekünk ott csinálni kellett – ilyen vízmércével le kellett mérni a leendő padlótól egyméteres magasságot. És ez úgy történt, hogy a hosszú slaugban, amiben a víz szaladgál, az egyik helyen a mérnök által már ki volt jelölve az egy méter, azt át kellett vinni az összes többi falra, hogy utána aztán pontosan meg tudják állapítani a padló szintjét. Vízszintezés. „Vógli”, úgy mondták. És akkor az ember ment a slauggal, és mikor látta, hogy beállt a vízszint a jelzett helyre, akkor mi ordítottuk, hogy jó. És akkor ő visszakiabált, hogy jó. És krétával behúztuk a vonalat a falra. Ezért mi összevissza mászkáltunk a slauggal a kezünkben. És közben voltak arra is alkalmak, hogy aludjunk vagy leüljünk. Akkor mesélték ezeket a történeteket. Többek között ennek a Gerlóczy-rajznak a történetét is. Ez volt az én nagy munkásmúltam. Az úrifíú dolgozik.

KI: Miért nem mentél rögtön építésznek? Érettségi után beiratkozhattál volna, nem?

BA: Hát mert nem vettek föl, mert rossz volt a bizonyítványom. De különben is, én még akkor nem tudtam, hogy nem vettek föl, mert azért mentem el kőművesgyakornoknak, hogy így alapozzam meg az életemet mint építész. Hogy kőművesként kezdjem. Még azt akartam mondani, hogy rengeteget kellett az első időben betonnal dolgoznunk, és föl kellett a betont emelni, ami még nehezebb a malternál is. És én egy olyan kis vékony fiú voltam, aki semmiféle fizikai erővel nem rendelkezem. Tornából majdnem mindig föl voltam mentve. Hát vézna-ványadt gyerek voltam. Úgyhogy emlékszem, hogy az első időben én mindig csak a betonról álmodtam, és a kezem úgy lógott, mert már nem bírtam felemelni estére. Szóval, mondjuk, ez volt a szenvedés, de a dicsőség is. Aztán később, amikor már ezt a vóglizást csináltam, az már nem volt egyáltalán nehéz. Sőt nagyon mulatságos volt. Tebenned mikor alakult ki az érdeklődés, hogy a szegényekkel foglalkozz?

KI: Nem tudom. Az biztos, hogy ez a nagyon erős munkásromantika később alakult ki bennem. De nem tudom, hogy mikor. Később, hát ez már '47-ben volt, elmentem a Teleki Pál Tudományos Intézetbe, amelyet akkoriban kereszteltek el Kelet-európai Tudományos Intézetnek, de mindenki Teleki Intézetnek hívta. És ott létrehoztak egy ilyen tudományos vitatervet, és elmentem a KISTEX-be...

BA: Na várjál, ez '45 után volt. Együtt csináltuk.

KI: Még az anarchizmus nem alakult ki – '45 előtt –, tehát az anarchizmus előtt volt az, hogy végigolvastam rettentő sok marha könyvet, például Kropotkintól *A francia forradalom történetét*. Szóval én egy nagy anarchista voltam, ennek megfogalmazása nélkül. Biztos, hogy nagyon erős elképzelés élt bennem... Én azt nagyon erősen éreztem, hogy ezeknek, akik lent vannak, ezeknek van igazuk, és nekik kell felül lenni. Jól emlékszem, hogy '45-ben, amikor február 11-én vagy 12-én felszabadult Buda is, én már márciusban lementem vidékre, Debrecenbe, ahol a kormány megalakult. És ott csalin-

káztam, bejártam Szabolcs és Szatmár megyéket. De nem úgy, mint valamilyen földosztóbiztos, mint a györffysták, hanem úgy, hogy bejártam azt a vidéket. És azt ettem, amit kaptam a parasztoktól. És utána pedig elmentem Nagykőrös-Kecskemétre, valahogy összeakadtam Márkussal, akit persze ismertem még a georgista világból, és jóban voltam vele. Úgy volt, hogy ott majd részt veszünk a földosztásban. Márkus megbízatást kapott, mint a györffysták, hogy ő ilyen földosztó ember. És hogy én majd valahogy mellette dolgozom. No de ő nem jutott szóhoz, nem rúghatott labdába, mert ott, ebben a megyében – szóval Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, ezen a vidéken – egy illegális kommunista, bizonyos Dobó nevezetű ember intézte a földosztást. Másutt viszont ezek a parasztpárti györffysták vagy félparasztpárti györffysták mindenütt ott voltak. Tolna megyében Kardos László teljesen szuverén módon intézte a földosztást. Márkus Pista pedig elmehetett oda, ahol éppen osztották a földet, de csak úgy, mint néző. És én is csak úgy mehettam oda, mint néző. Nagykőrösön laktunk, jól emlékszem, azt hiszem, az S. Hegedűsnél – aki ilyen kulákember volt ott, de ilyen nagyon baloldali kulák. Aztán később nagyon fontos ember lett. És ott, emlékszem, írtam egy művet, aminek az volt a lényege, hogy mindenütt az országban ezek a komiték, ezek a bizottságok veszik át a hatalmat, Budapesten is. Tehát a munkások veszik át a hatalmat, és nem engedik meg azt a disznóságot, ami itt folyik. Szóval ilyen teljesen... De nem úgy, hogy a szovjetek, a tanácsrendszer, a kommunisták – erről még mind nem tudtam semmit, hogy a Szovjetunióban 1905-ben mi volt. Hanem inkább ilyen francia forradalmi olvasmányokon alapulva valamiféle közvetlen demokráciát képzeltem el. Tehát megvolt annak a lélektani bázisa, hogy '45 végén, amikor Kolossa jött az anarchista dumával, annak a hatása alá kerültem. És ebből logikusan következett a munkáspártiság.

BA: Most még visszatérek '45 előtti. Hogy ezt az anarchizmust belekeverted a munkásszimptátiád kialakulásába, még az is eszembe jutott, hogy az orosz regények hatására a nihilizmus milyen jelentős hatással volt rám. Végeredményben mindennek a tagadása volt – ilyen zavarosan – a fő mozgatóerő bennem. Az elméleti hatásokon kívül még megemlíteném, hogy kijártam a szociáldemokrata párt üléseire, összejövetelekre. Kijártam Csepelre még '45 előtt. Vágytam a személyes találkozásokra. De még azt akartam kérdezni, hogy te hogy láttál engem annak idején? Mert az embernek van saját magáról egy elképzelése, de a másik szemével nézve, kívülről valahogy egészen másképp néz ki. Érdekelne.

KI: Akkor te nekem nagyon imponáltál. Nem tudom, miért, fogalmam sincs. Ilyen romantikus figura voltál.

BA: De miért romantikus?

KI: Nem tudom. Ezt egyáltalában nem tudom megmondani. Mint egy olyan abszolút vagány valaki. De nem abban az értelemben, mint a körúti srácoknál, hanem másképp, sokkal romantikusabban. De nem tudom, hogy mire alapoztam ezt a véleményt.

BA: Pedig budai úrigyerek voltam, aki a Pasaréten lakott. De azután elköltöztem otthonról.

KI: A pasarétiből? Arra a lakásra emlékszem.

BA: Igen, mert '45 után még egy ideig ott laktam, anyám Pécelen volt, és mi ezalatt ott tartottuk az anarchista összejöveteleket. De különben nem szerettem azt a vidéket. Káderdűlőnek nevezték akkoriban. Inkább jártam a régi lakásunk felé, a Bajza utcába meg a Szabolcs utcába, a prolik utcájába. Ott jobban éreztem magam.

KI: És a Szabolcs utca prolividék volt.

BA: A Szabolcs utca volt a prolivilág, de számomra az volt a rejtélyes, az volt a mesevilág. Ahová nem volt szabad átmenni. Pedig milyen izgalmas volt azon az alagúton át végigfutni és odamenni. Sokszor meglógtam, hogy oda átmenjek. Angyalföld, prolivilág, így mondták, pedig még nem volt az. De miért tiltanak el az angyalok világától?

KI: A másik világ mindig érdekesebb. Hát persze. Ne haragudj, hogy belevágok a szavadba, de nekem ez olyan élmény, mint: a Klauzál tér, Almássy tér, Dob utca, Király utca. Az nekem olyan érdekes világ volt. Nem prolivilág természetesen, szó sincs róla.

BA: Nem, de a kisemberek világa.

KI: De egy másik világ volt, és az nekem mindig olyan jó volt.

BA: Látod, ez valahogy összefügg azzal, hogy Buda mit jelentett számomra, mert ott laktunk fönt a Napos utcában, tehát a Szabadság-hegy (az akkori Sváb-hegy) nyúlványában. Attól a világtól elválni azt is jelentette, hogy Budától elválni. Mert elvágytam. És hova mentem vissza? Először oda, ahol az életem első évtizedét éltem. De nem azért, mert ott éltem, hanem mert oda vágytam. Tehát a Szabolcs utca munkásnegyedébe. Én ennek kapcsán persze nemcsak ezen a kis utcán jártam le-föl, hanem elkezdtem más területekre is átmenni. És jártam ki Pesterzsébetre is, ahol egy szegény rokonunk lakott. Oda is ki kellett szökni, mert nem volt szabad odajárni. Szegény rokon. Erzsébeten egy olyan házban laktak, ahol hosszú udvar mellett sorakoztak fel a lakások. Az egyik volt az övék, olyan szoba-konyhás lakásban éltek. Legtöbbször, ha esett az eső, sár volt. Akkor locspocsban kellett járni. Tehát ez is titokzatos világ volt, mert ez is tiltva volt, és más volt, mint az úrigyerekek lakásai a zsúrjaikkal. Nem azt mondom, hogy ilyen úri barátom nem volt, mert volt, de lassan elszakadtam tőlük, áttevődött a hangszúly. Többet jártam a külvárosokba, és valahogy elmaradtak azok a zsúrok.

KI: Az úrigyerekség helyett a munkások.

BA: A változást le tudom mérni azon is, amikor '45-ben visszajöttem a fogságból, és fölmentem hozzád. Akkor ti már ott laktatok a Lukácsnál. És te az ablakot javítottad. Nagyon emlékszem rá, nem tudom, te vissza tudod-e idézni azt a pillanatot, amikor megláttam, hogy hogyan javítod a tönkrement ablakokat. Álltál a létrán, és azt mondtad, hogy olyan boldog vagy, mert te most építész, és rendbe hozod a lakást, és rendbe hozod az országot. És nem tudom megmondani, hogy miért, egyszer csak előtött valami szeretet. Mert én is azt gondoltam, hogy ezt kell tenni, és hogy milyen jó, hogy te is így gondold. Tehát te meg én egyformán gondolkozunk, van valami közös bennünk, és akkor pedig megbízhatunk egymásban. Eztán következett, hogy másban is meg lehet bízni. Arról volt szó, hogy merjem vállalni egy másik ember ismeretét. Merjem azt mondani, hogy megbízom a saját ítéletemben. Az az érzés, hogy nem bízhattam meg a szüleimben, átalakult, mert vannak, akikben megbízhatok.

KI: De hogy alakult ki ez a felfogás azután, hogy a várt oroszok elvittek? Hogyan hatott rád az oroszok viselkedése, akiket vártál, és azután elvittek fogságba? Meséld el!

BA: No várjál, ott kell kezdenem, hogy a Ravasz Karcsiékat elengedték a nyilasoknak beöltözött kommunisták, és akkor én belefutottam a menetükbe. Integtettem a Karcsinak, és amikor elengedték őket, felvittem hozzáam. Akkor mi az Évával már bujkáltunk, de saját lakásunk volt. Előbb el kellett jönni abból a Szent István körúti házból, ahol a nyilasok voltak, mert amikor egy alkalommal elmentem KISKA-katonaként országot menteni, akkor egy légitámadáskor az Éva megijedt, és lement a pincébe. És akkor ott az egyik nyilas fővezérnek nagyon megtetszett az Éva, és elkezdett neki udvarolni. Erre teljesen beszartam. Nemcsak a féltékenység, az udvarlás miatt, hanem hogy még csak ez hiányzott, hogy egy nyilas. És erre elhatároztam, hogy innen azonnal el kell menni. És

már nem emlékszem, ki ajánlotta azt, hogy itt van egy zsidó lakás a Jókai utcában, és a tulajdonos azt szeretné, ha valaki átmentené, kiigényelné ezt a lakást. És hogy én megtenném-e? Soha jobbkor. És ennek a Barátnak, akié a lakás volt, megüzentem, hogy boldogan. Úgyhogy megőriztük a lakását, és...

KI: És ti meg odaköltöztetek.

BA: Igen. És az Éva nővére is rögtön odajött, mert neki se volt sehol se lakása. És a jó Isten tudja, még ki jött. De mindenestre közöttük volt Ravasz Karcsi is, akinek sikerült meglépnie, mert amikor a beöltözött őt azt mondta, hogy „Oszolj, és most pedig mindenki tűnjön el”, eljött velem, hozzám.

KI: Igen, ez az, amit én mondtam.

BA: Aztán később a Fónagy is megjelent. Fónagy is valami betegséget színelve ott maradt. Úgyhogy ott voltunk legalább húszan, ha nem többen abban a lakásban ezekben a végnapokban. Szóval mi ott éltünk, hol a faskamrákban, hol fent, és főzőcskéztünk. Nagyokat röhögünk, ami a helyzet furcsaságaiból adódott. De közben le kellett menni a pincébe, mert tudott volt, hogy mi ott lakunk mint menekültek. Ott persze hamar kiszimatoltuk, hogy ki a hasonszőrű, ki bujkál ugyanúgy, mint mi. És azokkal összebarátkoztunk. De azért nem volt ez olyan egyszerű, mert a házmester nyilas volt. Nem a házmester, rosszul mondom, hanem a házbiztos, vagy már nem is tudom, hogy hívták akkor.

KI: Házbizalmi vagy valamilyen légóparancsnok.

BA: Ez az, légóparancsnok. És le is buktatta az egyik családot, és ezt iszonyú volt látni, ahogy terelték őket. Ránk is sor kerülhetett volna. Közben rendszeresen jöttek a nyilasok, és a pincéből összeszedték a férfiakat. Minket is elvittek háromszor, legtöbbször árkot ásni.

KI: Téged meg Évát?

BA: Nem, csak a férfiakat, az utcákon barikádokat kellett emelni, meg ilyen hülyeségek miatt. Úgyhogy az egyik ilyen összeterelés eredményeképpen még fölvittek a Várba is sáncot ásni vagy harcolni, nem derült ki, mert sikerült meglógni. A Gellérthegy tabáni oldalán voltunk, amikor jöttek az orosz repülő, a raták, és elkezdtek ott minket géppuskázni, azt a több száz embert a minket kísérő rendőrökkel együtt. Hát persze, elsőnek a rendőr hasalt. Én nem hasaltam, hanem elkezdtem futni, hasonlóan, mint ahogy te is, és néhányadmagammal lefutottunk a domboldalon. Aztán később már nem az oroszok lőtték, hanem a rendőrök, amikor feltápáskodtak. De mi, három másik társammal, már messze voltunk. És a Duna-parton árkok voltak, azokba beugrottunk, úgyhogy ily módon megúsztuk. Bár nagyon nehéz volt átjönni a hídon, mert mindenféle ellenőrzés folyt, de mi azon is átjutottunk. És én akkor azt mondtam, hogy innen mi tűnjünk el gyorsan, és Karcsi javasolta, hogy...

KI: Onnan a Jókai utcából?

BA: Igen. Onnan a Jókai utcából mi menjünk el, mert akkor inkább az volt a probléma, hogy minket mint férfiakat visznek el. De ez még hagyján, hogy mint férfit visznek el, de mondjuk a Ravasz Karcsinál, ha nem sötétben visznek, rögtön gyanús lesz, hogy ez zsidó ember. Úgyhogy akkor a Ravasz Karcsi azzal állt elő, hogy az ő testvére a jezsuitáknál dekkol, menjünk el oda. Fölvettem a KISKA-egyenruhám – sapkát meg karszalagot meg mindent –, és vettem a puskámat is. Bekísértem Karcsit a jezsuitákhoz. Azt jól megúsztuk, mert egy ízben ugyan keresztülestünk egy igazoltatáson, de jó papírokkal rendelkezünk. És bementünk a jezsuitákhoz, ahol Karcsi besuttogta a testvére nevét. És beengedtek a papok.

KI: Hol voltak a jezsuiták?

BA: A Mária utcában. És a háború végét ott éltük végig, ami hallatlanul izgalmas volt.

KI: A Mária utca, az hol van?

BA: Ott a VIII. kerületben, a klinikák közelében. Ez több szempontból is nagyon érdekes volt. Először is azért, mert – fizikailag írom le – a jezsuitáknak több házuk volt ebben a háztömbben, amiben volt a rendház és a templom és egyéb lakóépületek. Ezeket föld alatti folyosók kötötték össze, úgyhogy mi amikor megtudtuk, hogy valahol bejöttek a németek vagy a nyilasok, akkor mindig átlógtunk a másik, az éppen nem razziázott épületbe. Az egyik barát még előbb magával vitt, mert meg kellett nézni az ajtókat, hogy rendben vannak-e, és akkor jöttem rá erre az egész komplikált föld alatti folyosórendszerre. Nem mindig volt föld alatt, máskor föld fölött volt, de mindegyik össze volt kapcsolva, amiről nem tudtak a nyilasok. Többször kellett átszisszolni, amikor jöttek a németek vagy a nyilasok...

KI: De van nekik épületük a Horánszky utcában is, nem?

BA: Ez mind ugyanaz.

KI: Igen, igen.

BA: Mert ugye három utcából is be lehetett menni ebbe az épülettömbbe. És szüntelenül izgultunk, hogy bejönnek vagy nem jönnek. Mint a filmekben szokott lenni. A másik érdekes az volt, hogy kik voltak ott. Először is a jezsuitákról nekem azelőtt egészen másfajta elképzelésem volt, nem voltam ugyan vallásos, de azért továbbra is éltek bennem ezek a protestáns elképzelések, hogy ugye a jezsuiták a „legveszedelmesebbek”. És ezzel szemben mivel találkoztam? Megjelent a Reisz páter, aki a rendfőnök volt, és olyan csiricsáré slafrokszerűségben vagy ilyen háziköntösben, a lehető legrikítóbb színekben mászkált. Kiderült, hogy ő Amerikában élt nem tudom, hány éven át, és itt is a legszabadabb módon közlekedett, viselkedett. Nem azt mondom, hogy a legszabadabb módon gondolkodott, de azért nem az a jezsuita volt, akit én elképzeltem. Rajta kívül még ott volt János páter, ha jól emlékszem a nevére, aki a teológián tanított, és aki főideológusa volt a rendnek.

KI: Az Jánossy.

BA: Jánossy?

KI: Jánossy – két es ipszilonnal. Ő jelentős teológus volt.

BA: Tanított a teológián, az akkori Pázmányon, és ő volt a főideológusa a katolikus egyháznak, ezen belül elsősorban a jezsuitáknak. Rajta kívül ott volt még Varga Béla, aki a kisgazdapártnak volt később az alelnöke. És a Mihalovics Vid, aki az Actio Catholicának volt a vezetője.

KI: Várj, nem jól mondom.

BA: Miért?

KI: Volt egy Mihalovics, aki Zsigmond volt. És volt egy Mihelics Vid. Az Actio Catholicában Mihelics Vid volt.

BA: Jó, akkor Mihelics, aki az Actio Catholicának volt a vezetője. No most mi különböző szobákban laktunk. Én abban a szobában laktam a Karcsival együtt, ahol Varga Béla volt.

KI: Ez érdekes lehetett.

BA: Igen. És azért volt érdekes, mert én fönt voltam az emeletes ágyon, és ott mint kölyök – ugye tizenkilenc éves kamasz voltam, akire nem fordítottak nagy gondot, hogy ott van-e vagy nincs – több beszélgetést végighallgattam, egyrészt sumákolva, másrészt tényleg félig aludva. De az egyik ilyen beszélgetés, amire emlékszem, arról szólt, hogy hogyan kell '45 után, amikor az oroszok bejönnek, arra fölkészülni. Mi legyen a taktika. Ott végeredményben megbeszélték azt, hogy legyen egy föld fölötti, egy föld alatti

szervezet, és legyen egy tartalék. Na, nem ezeket a szavakat használták akkor, mert ez már mai terminológia, de lényegében arról volt szó, hogy az Actio Catholica vonuljon vissza, és lehetőleg ne legyen a színen. És őrizték meg a saját kapcsolataikat, nehogy ellehetetlenüljön minden. És Varga Béla pedig a kiszagdapárton belül próbálja a katolikus vonalat vinni. És ezek azok a dolgok, amiket különböző módon lehet értékelni. Ha ebből valamiféle feljegyzés vagy írás vagy valami fennmaradt volna, akkor ugye...

KI: Összeesküvés lett volna.

BA: Igen, ahol megbeszélték, hogy a kiszagdapárt fogja vinni a látható vonalat, a legális vonalat... Erről az jut az eszembe, hogy mi ezeknek a valósága, értéke és jelentősége. Később, évekkel később, amikor a levéltárban dolgoztam, a kezembe került egy anyag. A Külügyminisztérium anyagát néztem át. És kezembe került egy anyag, ami a Szakasitsra vonatkozott. A Szakasits mint a Szociáldemokrata Párt egyik vezetője még Kállay ideje alatt – '43 volt, azt hiszem – próbált az angol Munkáspárttal kapcsolatot teremteni. És ezt a törökországi magyar követen keresztül intézte, aki kapcsolatba került az angol követséggel. Az ő kapcsolatuk az anyaországgal a titkosrendőrségen keresztül történt. És az erre vonatkozó levelezésnek voltak nyomai. Ezt az anyagot valahogy később fölhasználták, és Szakasitsról azt bizonyígtatták, hogy angol kém volt, mert hiszen a háború alatt be volt építve, mert kapcsolatot teremtett az angol titkosszolgálattal. Szóval mindenben van valami igaz. Persze hogy volt kapcsolata. De azt nem úgy hangsúlyozták, hogy az angol Munkáspárttal volt kapcsolata '43-ban. Ami azért egészen más, mint ha az angol kémiszolgálatnak dolgozott volna. Szóval ez vonatkozik erre a megbeszélésre is a jezsuitáknál. Hát persze hogy volt valami abban, amit ők megbeszéltek. De hogy ez '44 végén már összeesküvés lett volna a nem létező kommunista rendszer ellen? Röhej.

(Folytatása következik.)

Tatár György

VIHARRA VÁRVA

„És mit fedd a feddéstek? Szavak feddését gondoljátok?”
(JÓB, 6, 25–26.)

1

Korunkban a BIBLIA könyvei növekvő népszerűtlenségnek örvendenek. Különösen sújtja ez a tendencia azokat, amelyek valamilyen isteni próbatételt, „kísértést” ábrázolnak. Közülük is kiemelkedik JÓB KÖNYVE, amely teljes egészében e kérdés körül forog. Az elidegeníthetetlen emberi jogok korában óhatatlanul is fölmerül az olvasóban a kérdés: joga van-e Istennek ahhoz a szenvedésteli próbához, amelynek Jób lesz alávetve? Ha a felvilágosodás jelenlegi fázisa egyáltalán megengedné ezt a kérdést, valahogy abban a formában utasítaná azonnal vissza, miszerint Isten polgártárs szabadsága pontosan addig ér, ameddig nem ütközik Jób polgártárs szabadságába. Mérhetetlen túlhatalma ugyanis – mint jól tudjuk – nem alapoz meg semmiféle jogtöbbletet. Vagy ha mégis elfogadnánk, hogy a valóság alkotójának nem csak lehetősége, de joga is van e valósá-

got próbának vetni alá, akkor nyomban az a kérdés merülhetne fel, hogy miért éppen Jóbót, és miért nem mindenkit egyformán? Akár Jób valamelyik barátját?

Ezen eltöprengve az ember hajlamos is volna arra a feltevésre, hogy ha az Úr csapásai nem éppen Jóbót sújtották volna, hanem – teszem azt – a téjmáni Elifázt, akkor JÓB KÖNYVE talán csak a címében különbözne az általunk ismerttől. Akkor Elifáz könyvét forgatnánk. Hiszen nyilván Elifáz is derék ember volt, s szerencsétlenségeinek hallatán az ő barátai is felkerekednének messze földről, hogy vigasztalására induljanak. Köztük ballagna talán barátja, Jób is, azon tépelődve magában, vajon miféle titkos vétkei lehetnek szegény Elifáznak, hogy boldogsága ilyen rémes véget ért. Talán még a beszédek és ellenbeszédek tartalma se változna nagyon mássá, hiszen az Elifázt sújtó csapások a külső szemlélőként érkező, szörnyülködő Jóbót sem igen indíthatnák más belátásra, mint hogy Isten nem büntet ártatlant. E feltevésünknek azonban útját állja a kerettörténet első mondata, amely Jób lakhelyét éppen Úc földjén jelöli ki. Ha hallgatunk Yeshayahu Leibowitz finom megfigyelésére,¹ ami igen meggyőzőnek tűnik, akkor szembeötlővé válik, hogy könyvünk főhősének neve csak úgy volna felcserélhető bárki máséra, ha lakhelyének nevét is fölcserélnénk valami másra.

A jóval későbbi TALMUD-ban – a mai tudományhoz igen hasonlóan – heves viták zajlanak arról, hogy ki írhatta vajon JÓB KÖNYVÉ-t, s hogy mikor élhetett a könyv hőse. Szerzőként Mózesről Jeremiáig szinte minden lehetőség felmerült, annak megvitatása során pedig, hogy Jób netán Ábrahám vagy Ezra kortársa volt-e, elhangzik még a legdrámább megjegyzés is, miszerint Jób sohasem létezett (לא היה ולא נברא).² Ám ha sohasem létezett, merül fel bennünk a kérdés, akkor miért éppen Úc földjén lakozik, és miért nem valahol máshol?

A könyv minden figyelmes olvasójának feltűnik ugyanis, hogy amikor az Úr inkább általános udvariasságot tükröző érdeklődésére, hogy tudniillik „*Te meg honnan jössz?*”, amire a Sátán mintegy kitérően odamormogja, hogy „*köszáltam a földön, és bejárnáltam azt*”, Isten nyomban és szinte kérkedve tereli a szót Jóbra.³ Mintha semmi egyébre nem volna kíváncsi mindabból, amit a Sátán tapasztalhatott a földön. Leibowitz hívja fel a figyelmünket arra, hogy a könyv ismeretlen és titokzatos szerzőjét miféle szempont vezethette, amikor hőstét éppen Úc földjére telepítette. Úc először személynévként bukkan fel a GENEZIS-ben (22, 20–21.), közvetlenül az *Akedah*, azaz Izsák feláldozásának jelenetét követően. Ekkor tudja meg a nagy próbát éppen kiállt Ábrahám, hogy fivérének gyermekei születtek, s hogy az elsőszülött fiút Úcnak hívják. S ha még ezek után is kétkelődne nekünk abban, hogy a rejtélyes szerző Jób megpróbáltatásait valamiképp Ábrahám nagy hitpróbájára folytatásának szánja, Leibowitz rámutat, hogy a JÓB KÖNYVÉ-nek vége felé (32. fejezet) váratlanul fellépő negyedik barát teljes neve minden alkalommal így hangzik: Elihu, a Barakaél fia, aki Búz fia. Márpedig az Ábrahámnak hírt adó teljes mondat pontosan így hangzott: „*Úc az ő elsőszülöttét, és fivéréét, Búzt.*”

A két rettentő próba közös vonása, hogy mindkettő a hit természetét tárja fel előttünk. Az Ábrahámot sújtó szörnyű parancs idején ugyan nincs jelen a Sátán, de a JÓB KÖNYVÉ-nek ismeretében és immár összetartozásuk tudatában jól el tudjuk képzelni, ahogy nagyjából ugyanazt a kérdést veti föl: „*Avagy ok nélkül (חנם) féli-e Jób Istent?*”⁴ Ez a kérdés Ábrahámra is érvényes. Ha tetszik, mindkettejüknek érdekében is áll Istent félni: Ábrahámnak a már teljesült ígértért (Izsák megszületése) és a még teljesülésre váró ígértetekért (utódainak néppé sokasodása és megtelepülése az Ígéret Földjén). Jóbnak pedig Isten nem szűnő gondoskodása miatt, aminek boldog és kiterjedt családját, köztiszteltnek örvendő helyzetét, valamint gazdagságát köszönheti. A próba mindkét esetben arra irányul, hogy

feltárja, túléli-e az Isten iránti feltétlen szeretet, ha Isten a tulajdon ígéretére és gondoskodására mér csapást? Elvontabban fogalmazva: ha leomlanak az Istenhez fűződő viszony feltételei, fennmarad-e immár feltétel nélkül is ez a viszony?

2

Nem közömbös tény, hogy Kant mindkét szóban forgó bibliai alakkal foglalkozott. Ábrahámot a FAKULTÁSOK VITÁJÁ-ban hozza szóba, annak kapcsán, hogy eldönthető-e, valóban Isten szól-e az emberhez vagy sem. A főszövegben megengedi, hogy Isten esetleg csakugyan megszólítson egy embert, ám nyomban hozzát teszi: „*az mégsem tudhatná soha, ő szól-e hozzá*”.⁵ A főszövegben még az jelenti a problémát, miképpen szólhatna a végtelen lény egy véges, érzéki teremtményhez, hiszen ha véges, érzéki módon szól, hangja elvileg is megkülönböztethetetlen lesz a többi teremtményétől. Az ehhez csatolt lábjegyzet aztán rátér Izsák feláldozásának jelenetére, és javaslatot tesz arra, mit is kellett volna válaszolnia Ábrahámnak, miután – feltéve, de meg nem engedve – megkapta az isteni parancsot. „*Hogy szerelmetes fiamat nem szabad megölnöm, az egészen bizonyos, ám hogy Te, aki megjelentél nekem, Isten vagy-e, abban biztos nem vagyok, s felőle meg sem bizonyosodhatnám, még ha hangod a (látható) égből dörög is le rám.*”⁶

Mit is állít Kant ebben a jegyzetben? Mindenekelőtt teljes joggal leszögezi, hogy a morális törvény alapján Ábrahám feltétlen bizonyossággal tudja, hogy a fiát nem szabad megölnie. Ugyanakkor azt, hogy valóban Isten hangját hallja-e, semmiképp sem tudhatja feltétlen bizonyossággal.

Következésképp itt a feltétlen bizonyosság áll szemben az enyhén szólva nem feltétlen bizonyossággal. Ráadásul a parancs tartalmilag éppen az ellenkezőjét parancsolja a feltétlenül bizonyosnak, s ebből következően előáll egy újabb feltétlen bizonyosság: a parancsoló semmiképp sem lehet Isten. A morális törvény objektív bizonyosságával szembe lett állítva az isteni hang isteni voltának objektív bizonytalansága. Vagyis Kant szabott egy fontos feltételt: *ha* az isteni hang olyasmit parancsol, ami egybeesik a morális törvénnyel, *akkor* elvileg lehetséges, hogy Ábrahám csakugyan az Ő hangját hallotta. Ebben az esetben persze Isten hangja a morális törvény mellett pusztán felesleges redundancia. *Ha* azonban ez az egybeesés nem áll fenn, *akkor* bizonyosan nem Istent hallja. Kant Ábrahámja tehát rendelkezik egy – legalábbis negatív – bizonyítási eszközzel: a morális törvényhez mint feltételhez méri hozzá a parancsot, s ha az nem felel meg e feltételnek, elveti. Bárki volt is a hang gazdája, családottan állapíthatja meg, hogy Ábrahám őhozzá való viszonyát éppen nem a feltétlenség jellemzi, hiszen az engedelmességnek feltétel lett szabva, amelynek a parancs nem tudott megfelelni. A szó etikai értelmében Ábrahám megmenekült, vallásilag azonban elveszett: nem ő lesz a hit atyja. A Sátán – ha jelen van – elégedetten dörzsölheti a kezét.

Jóbot A FILOZÓFIA MINDEN THEODICEAI PRÓBÁLKOZÁSÁNAK KUDARCÁRÓL című írásában hozza szóba. Röviden összefoglalja a könyv tartalmát, ám jellemző módon Jób karakterének végtelen őszinteségét hangsúlyozza, és nem a saját igazához való ragaszkodását. Megállapítja, hogy – Jóbbal szemben – „*barátai... úgy beszélnek, mintha titokban kihallgatná őket az a náluk hatalmasabb valaki, akinek ügyében ítéletet hoznak, és akinek hogy ítéletükkel a kegyei-be férközzenek, azt inkább viselik a szívükön, mint az igazságot*”.⁷ Idézi is azt a néhány mondatot, amelyben Jób a szemükre veti, hogy Isten és az ő perében részrehajlóan ítélkeznek Isten javára. Említésre méltó, hogy miközben Kant finom észrevételének alátámasztásául megemlíti a történet végkifejletét is, vagyis hogy Isten végül elveti a „*vallásos képmutatókat*”, szövegében érintetlenül benn hagyta az előbb idézett fordulatot: „*úgy*

beszélnek, mintha titokban kihallgatná őket” Isten. Márpedig ha egyébből nem is, a végkifejletből nyilvánvaló, hogy a barátokkal folyó sokmenetes vita nem zárt körben, hanem a teljes égi nyilvánosság előtt ment végbe, nem titokban hallgatták le, és semmi kiszivárogtatás sem zajlott. A képmutatást illetően Kantnak tökéletesen igaza van, csak hogy ennek legfőbb oka éppen az, hogy a barátok nem *hiszik*, hanem biztosan *tudni* vélik, hogy Isten minden pillanatban hallja, amit ők szólnak, amiben melleleg igazuk van, és ennek megfelelően büntet vagy jutalmaz. Tartalmilag viszont pontosan ezt is mondják, ennyiben tehát képmutatásuk teoretikusan egészen őszinte. Hiszen így is történt: szavaik hallatán Isten haragra gyúlt, s ha ettől tartottak, hát joggal tartottak. Okoskodásuk és okoskodásuk jellege, hogy Kant kifejezését idézzük, egyáltalán nem választható külön. Tudják, hogy Isten hallja, amit róla beszélnek, tudják, hogy igaz beszédükért jutalmat, hamis beszédükért büntetést várhatnak tőle. Képmutató voltuk nem abban áll tehát, hogy mást gondolnának, mint amit mondanak. Egyenes, derék jellemű emberek, és segítők szándékukat sincs okunk kétségbe vonni. Azok a mai hitszónoklatok és szövegértelmezések, amelyek az ókori keleti bölcsességirodalom válságából eredeztetik a könyvet, szintén csak a tradicionális bölcsesség igazságosságfogalmának tévedéseire szoktak rámutatni, vagyis a barátok fogalmi kereteinek téves voltára, de nem tartják őket képmutatóknak.⁸

Azután, hogy Isten több ízben is válaszol Jóbnak a szélviharból, a barátok szájából nem hallunk többé egy árva szót sem. Ahogyan ők az egész könyvön végig nem vitáztak Istennel, ugyanúgy – Jóbtól eltérően – tévedésüket sem mondják ki. Vajon annak jele volna ez, hogy most belátták Isten őket feddő szavainak igazságát? Azt kell gondolnunk, hogy belátták, hiszen már csak merő képmutatásból is be kellett látniuk. Isten utasítására Jóbbal együtt égőáldozatot mutatnak be önmagukért, miközben Jób imádkozik értük. De voltaképpen mit kellene belátniuk?

Kant az *igazlelkűség* hiányában marasztalja el őket, azaz abban a kérdésben, hogy igaznak hiszik-e valóban, amit mondanak, tökéletesen függetlenül attól, hogy igaz-e, amit mondanak vagy sem. Nem tér ki a könyv végére, ahol pedig Isten egészen világosan szavát teszi, mivel gerjesztették haragra Jób barátai: nem szóltatok rólam „helyesen” (בְּרִינָה), szemben szolgálammal, Jóbbal.⁹ Isten nyilvánvalóan reménytelennek ítéli, hogy a barátok bármit is belássanak, ezért beéri tőlük engesztelő áldozattal és Jób imájával. Elifázzal és társaival bizonyosan nem az a baj, hogy tévedtek, amikor Istentől beszéltek. Jób is tévedett, maga mondja, hogy semmit sem „ért”. A barátok Jóbot vigasztaló szavai az Isten igazságosságáról alkotott tradicionális *tudáson* alapulnak, ahol a hangsúly nem a tradíción, hanem a tudáson van. Nem arról van szó, hogy hinnének vagy bizakodnának ebben az igazságosságban, mint valami ígéretben, hanem tudják, hogy Isten – számára is kikerülhetetlenül – rendelkezik ezzel a tulajdonsággal, ahogy végtelen hatalmával vagy bölcsességével is. Ha akarna se tudna igazságtalan lenni, mert tudható módon ilyen az ő lénye. Isten így az ő tudásuk lénye, nem a saját magáé. Nem úgy *hiszik* igazságosnak, mint aki – bár abszolút szabad a maga korlátozhatatlan hatalmában – igazságos akar lenni, hanem mint aki – legalábbis ezen az egy ponton – nem korlátlanul szabad. Tömören: nem szabad igazságosságában hisznek, hanem igazságosnak *tudják*. Ennek következtében azonban, hogy megint csak Kantot idézzük, de ezúttal máshonnan, e tudásuk mellett tér szabadul föl a hit számára: mivel az igazságos Istentől való biztos tudásuk fedezékéből szemlélik Jób elrettentő sorsát, kénytelenek Jób bűnösségében *hinni*. Tudni ugyanis, abban az értelemben, ahogy Isten igazságosságát tudják, nem *tudják* Jób bűnösségét, hiszen sejtelmük sincs róla, mit követhetett el. Számukra Jób bűne *ideológiai tény*. Az utóbbiban csak hisznek, hinniük kell, mert bár ismeretlen a számukra, de szükségszerűen következik Istenre vonatkozó eszmei tudásukból. S azután ez a hitük

végre táplálékhoz is jut Jób keserű és Isten igazságosságát kétségbe vonó beszédeiben, vagyis amikor tagadja bűnösségét.

Mintha Szókratészt látnánk az athéni népbíróság előtt, aki elfogadja az ítéletet, de nem fogadja el annak alapját. Itt a barátok népbírósága az, amit épp a védőbeszéd győz meg az elítélt bűnösségéről, akárcsak Athénban. Minél hevesebbek Jób kitérései, barátai annál mélyebb hívőkké válnak. Ha Isten igazságossága tudható tény, akkor Jób bűnössége valósággá hitt tény. Mint ilyen, már ez is tudásnak látszik számukra. A barátok fülével hallgatva Jób beszéde nem valóság, hanem a valóság eszmeileg téves interpretációja. Mivel a barátai, megértik, hogy mi indítja szegény Jóbot erre az elhibázott értelmezésre, az ártatlanságát hajtogató ideológiára. Ám minthogy az isteni igazságosságról való tudásukat *hit*nek, a Jób bűnösségébe vetett hitüket pedig *tudás*nak tartják, eszméik végérvényesen helyet cseréltek a szemlélt földi valósággal. Az eszmékbe vetett hitből nincs visszaút. Jób érzékeli a problémát, és szóvá is teszi: „*És mit fedd a feddéstek? Szavak feddését gondoltjátok?... Most hát vágjatok bele, felém forduljatok, hogy arcotokba hazudok-e?*”¹⁰ Erre a kitételre azonban nem kap választ, mert bár barátai nyilván eddig is őfelé fordulva ültek, mégsem láthatták, tekintetüket ugyanis a bűn és büntetése eszmei összefüggésére szegezték, s a valóságos Jób beszédét csak mint valóságos ideológiát hallgatták. Tudásukból egyenesen következett, hogy Jóbnak úgy kell beszélnie, ahogyan beszél, s ők csak segíteni óhajtanak neki, hogy minél hamarabb jusson velük azonos világnézetre, akiket lám nem sújt a sors, hiszen tényleg nem követtek el semmi rosszat.

Mindeközben természetesen ők is tisztában vannak azzal, hogy szerencsétlen barátjuk szenvedései csakugyan nincsenek arányban esetleges bűneivel. Ha nem így volna, nem ülnének némán a földön hét nap, hét éjjel, míg végre Jób átkra nyitja a száját, hanem azonnal bűnbánatra szólítanák, mihelyt megérkeznek. Voltaképpen az egyetlen konkrét bűn, amit a fejére tudnak majd olvasni, az éppen a csapások feletti kifakadása lesz, Isten kérdőre vonása. Ehhez azonban türelmesen ki kellett várniuk, hogy Jób csakugyan elkövesse ezt a bűnt.

Jób barátainak *tudása* az isteni igazságosságról, annak feltétlen jutalmazó és büntető karakteréről, amit ők a maguk *hit*ének tartanak, egy újabb fordulatot tartogat magában. A tudás tartalmához való hitbeli viszonyulás fordulatát, vagyis a tudott összefüggésekben való *hit* megjelenését. Bibliai értelemben a hit tárgya éppen hogy nem látható: Ábrahám csupa olyan isteni ígéletben hisz, amelyek az ígélet elhangzásának idején egyáltalán nem láthatók, sőt nagyobb részükről nyilvánvaló, hogy nem csupán soha nem is fogja látni a megvalósulásukat, de még csak meg sem fogja tudni, hogy megvalósultak-e. Most hisz bennük, s számára beteljesülésük realitása is egyedül a hitében történik. Talán ennek a megvilágításával találkozunk Jób esetében is, igaz, itt épp nem a jövő irányából: neki a viharból megjelenő isteni válasz az univerzum teremtését jeleníti meg, amelynek ugyanúgy sosem volt és soha nem is lehet már a tanúja, mint Ábrahám a jövőnek.

Visszatérve a barátokra: mivel azonban a tudott, azaz az értelemmel látott dolgokhoz valójában nem lehet hittel viszonyulni, lévén azok a tudás tárgyai, és nem a hitéi, a hozzájuk való hitbeli viszony félreérti önmagát. Az isteni valósághoz való viszonynak ez az önfélreértése létesíti a vallást mint *ideológiát*. Az ideológia nem egyéb, mint a *hitt tudás*. Ebben áll végtelen kétértelműsége és hátborzongató cáfolhatatlansága. Ha csak tudás volna, más tudásokkal összemérhetőnek bizonyulhatna. Ha csak hit volna, más hit által – talán – kiszorítható volna. Ám így, ha tudás indul rohamra ellene, hitként vívja önvédelmi harcát, s ha más hitbe ütközik, tudásként veti meg az ellenséget.

A hitt tudás többé nem követi a valóságot, hanem járja a maga útját. Az Isten igazsá-

gosságáról való tudás, mihelyt a hit tárgyává válik, kiszabadul a tudás ellenőrizhetőségének felügyelete alól, és önállósul. Ha túltengenek benne az erkölcsi fogalmak, márpedig itt ez a helyzet, egy erkölcsi mitológia világává tárul fel, amelynek erkölcsi eszméi a saját életüket élik, tekintet nélkül a hozzájuk képest „külső” valóságra. Mint minden mitológia, az erkölcsi mitológia is önmagáról szól. Mivel a barátok Istent igazságosnak *tudják*, és természetesen abban *hisznek*, hogy ő a világ teremtője, számukra tudhatóan nyilvánvaló, hogy a világ valósága is igazságos kell legyen. Tudásuk az az átfogó ernyő, ami alatt Istennek és világának az összemérhetetlensége kezelhetővé és érthetővé enyhül. Erkölcsi mitológiájuknak ugyan Isten a főhőse, de attól az még mitológia marad. Egy esetleges filozófiai felvilágosodás pedig csak ennek az összemérhetetlenségnek a fogalmát képes előállítani, amely fogalom azonban maga is a tudás említett ernyője alatt helyezkedik el. Modernné a barátok felfogását az teszi, hogy erkölcsi ideológiájuk nem küzd a valósággal, hanem tagadja azt, tudniillik e valóság nem erkölcsi természetét tagadja. Az erkölcsöt immár nem a valóságnak szóló parancsként értik, hanem azonosítják a valósággal, ami így a nem erkölcsi valóságnak mint valóságnak a tagadása. Ettől fogva a realitás átalakul: a barátok olyan tájban vélnek élni, ahol a források mélyén erkölcsi faunok és nimfák kergetőznek, olykor a morális pánok sípszavára táncolnak. Tudásuk ugyan nem engedi, hogy ezeket a képeket szemléljék is, de erkölcsi fogalmaik valójában ezt a mitikus életet élik.

Jób egyszerűen a valóságot, saját szívének valóságát mutatja meg barátainak és Istennek. S míg a viharból felelő Isten végül is ugyancsak valóságot, mégpedig saját végtelen valóságát mutatja Jóbnak válaszul, addig a barátok Jób valóságát ideológiának látják. S ezért mit is tehetnének egyebet, mint hogy ideológikritikát gyakorolnak e Jób nevű valóság fölött. Jóbot mint valóságot hamis ideológiaként sújtják le, s e valóság nyilvánvalóan csak valósághoz fellebbezhet.

Ahhoz, hogy a barátok belássák, mivel vonták magukra Isten haragját, vagyis hogy miben nem szóltak róla „helyesen”, ennek a viszonynak kellene úgy megfordulnia, ahogyan az Jóbnál van. Jób azt *tudja*, hogy büntelen, és abban *hisz*, hogy ha ezt Istennel tisztázni tudná, akkor igazságos ítéletben volna része. Ugyanakkor – barátaihoz hasonlóan – nem kételkedik benne, hogy sorscapásait Istentől szenvedni el, de az isteni igazságosság nem tudásának tárgya, és végképp nem tartja Isten „tulajdonságának”. Ezért akar egyre növekvő szenvedéllyel közvetlenül a Bíróval beszélni. Ha az igazságos ítélet Isten egyik tudható tulajdonsága volna, semmi értelme nem volna a személyes meghallgatásnak. Akkor csak ki kellene várni az igazságosság intézményes malmainak lassú őrlését. Ám ha igazságosnak *hiszi*, akkor szívének feltárásával meggyőződésként reméli.

A Sátán igazát a barátok tanúsítják, csakhogy a Sátán szerencsétlenségére nem ők voltak az Istennel kötött „fogadása” tárgyai. Persze az ő hajthatatlansága is van olyan szilárd, mint Jóbé. Nyilván örökre kitart kezdeti feltevése mellett, hogy tudniillik ha a világ olyan, amilyennek ő tudja, márpedig csakugyan olyan, akkor Jóbnak is olyannak *kell* lennie, hiszen Jób is világ. Istennek egyetlen bizonyítéka van a Sátán igazának ellenében, és ezt a bizonyítékot Jóbnak hívják. Jób könyvét biztosan nem a barátok egyike helyezte be a BIBLIA többi könyve közé, hiszen a világ álláspontja szerint egy bizonyíték nem bizonyíték. Aki odahelyezte, bárki legyen is, azért tette, mert szerinte egy bizonyíték az igazi bizonyíték.

Jób barátainak azáltal sikerült megmenekülniük a Jóbéhoz hasonló szenvedésektől, hogy semmivel sem hívták fel magukra az égiek figyelmét. Még csak Úc földjén sem laktak. Úgy látszik, hit és tudás irányának és tárgyának ez a felcserélése nem kelt feltűnést. Odafentről nézve nem is igen látszik.

3

A könyv valamennyi olvasójának feltűnik, milyen egységes is Jób barátainak gondolkodása és érvelése. Voltaképp mindannyian ugyanazt az álláspontot képviselik, bár új meg új nézőpontból közelítik meg, olykor a Jóbéhoz hasonló nagy költői erővel. Előbb-utóbb fel is ötlük bennünk a kérdés, vajon miért nem élt a szerző a legkézenfekvőbb eszközzel, a dialógus eszközével? Végére is elegendő lett volna egyetlen barát is, ha intellektusa képes volna ezt az egységes álláspontot egymagában is körüljárni és több szempontból megvilágítani. Mi szölt ez ellen? Nos, a legfontosabb: ha nyelviileg figyelünk vitájuk formájára, nyomban észleljük, hogy a barátok „együtt” vannak, a vita folyamán mindvégig mintegy Jób fölött ítélkező „publikumot” alkotnak. Jóllehet mindegyikük külön-külön személynevet hord, kiegészítve származási helyének, sőt olykor klánjának individuális nevével, többnyire mégis többes számot használnak megszólalásaikkor, olyan magától értetődőnek veszik egyetértésüket. Jóbhoz beszélnek csak egyes szám második személyben, ám a beszélő alany többnyire többes számú. És Jób, bármelyikük beszédére válaszoljon is éppen, mindig többes számban szól hozzájuk, minden egyes őt elítélő és rendreutasító beszédre többes számú megszólítással válaszol.

A mennyei prológusból tudjuk, hogy a csapásokban megnyilvánuló próbatétel személy szerint és egyes-egyedül Jóbnak szól. Isten és a Sátán közt nem jön szóba az ember mint olyan, de még csak a jámbor és istenfélő emberek sem, kizárólag Jóbról ejtenek szót. Korábbi életviszonyai között még a Sátán számára is belemosódik az általa bejárt föld átfogó általánosságába, barátaitól egészen megkülönböztethetetlenül. Kivételes egységében egyedül Isten tartja számon, s hogy egyedül őt hozza szóba, az már előrevetíti kiszakítását az általánosból. A név szerint rázúduló csapások egyes szám második személyben hozzá intézett kérdésre Jób olyan mértékben egyes szám első személyben válaszol, hogy végül eléri, hogy az Úr a csapások nyelvét félreletve, közvetlenül szóljon hozzá. A többieknek Isten szájából már csak a „*te és a barátaid*” jut. A könyv szerzőjének a két-személyes párbeszédet Jób és egyetlen kiválasztott barát között már csak azért is jó volt elkerülnie, mert ha egyetlen vitapartnerként áll szemben a csapások sújtotta Jóbbal, a szeretetleli megrendülés esetleg őt is kitepte volna ebből a többes számú létezésből. Így azonban mind belül tudtak maradni a „*te szenvedsz valamiért, mi meg vigasztalunk téged*” biztonságában.

Ezen a ponton érdemes visszatérnünk egy pillanatra az írásunk elején fölvetett kérdésre, hogy tudniillik mit is kellene a barátoknak végül „belátniuk”, és mi is az, amit csak képmmutatásból képesek „belátni”? Igazságot belátni, azaz nem egyszerűen véleményt alkotni egy kérdésben azzal kapcsolatban, hogy mi lehet a rá vonatkozó igazság, aminek nincs semmi tétje, hiszen minden, ami az igazságon kívül van, nem egyéb, mint rá vonatkozó lehetséges vélemények végtelen örvénylése, igazságot belátni tehát annyit tesz, mint válaszolni a kérdésére. A valóság és nem az arról alkotott vélemények kérdésére.

S hogy ezt Jób könyvének másolói (vagy szerkesztői?) talán századokon át valóban így értették, kiténik talán abból az ismétlődő íráshibából is, amelyet elkövettek. Amikor Isten alig fékezhető haraggal két ízben veti Jób barátainak szemére, hogy „*nem beszéltek helyesen rólam* (לֹא כְּדִבְרֵי), *ahogyan szolgálám, Jób*”, a másolók mindkét esetben úgy írták: „*nem beszéltek helyesen hozzám*” (לֹא כְּדִבְרֵי).

Szövegünk a végül helyreállított gazdagságról és boldogságról lényegében csak néhány szóval tesz említést. Megtudjuk, hogy megpróbáltatása után Jób még száznegyven esztendeig élt, ami után az étellel betelve és jó vénségben halt meg. Csak elképzelni tudjuk,

mivel telhetett ez a rengeteg esztendő. Magunk előtt láthatjuk a már parányi aggastyánt, amint óriási foteljének mélyébe süppedve, a horizontig köré gyűlő déd- és ükunokáknak halk hangon mesél régi gazdagságáról, régi családjáról, régi gyermekeiről, egyszóval a régi Jóbról. És régi barátairól.

Jegyzetek

1. Yeshayahu Leibowitz: FEAR OF GOD IN THE BOOK OF JOB. In: uő: JUDAISM, HUMAN VALUES, AND THE JEWISH STATE. (Ed. E. Goldman.) Harvard Univ. Press, 1995. 49.
2. BT BABA BATRA, 15a.
3. JÓB, 1, 7–8.
4. Uo. 1, 9.
5. Immanuel Kant: A FAKULTÁSOK VITÁJA HÁROM SZAKASZBAN. In: uő: TÖRTÉNETFILOZÓFIAI ÍRÁSOK. Ictus, 1997. (Ford. Mesterházi Miklós.) 401. (Kiemelés az eredetiben.)
6. Uo.
7. Uo. 157.
8. Például dr. Muntag Andor: JÓB KÖNYVE. Fordítás és magyarázat. Luther Kiadó, 2003. 21–37.
9. JÓB, 42, 7–8.
10. Uo. 6, 25–28.

Radnóti Miklós versfordító-pályázat

Tristan Corbière

---

1 SZONETT HASZNÁLATI ÚTMUTATÓVAL

Vonalazd meg lapod, s formáld szépen betűid:

Egyen verslábakon kézzel szótt sor jön sorra,
Négyenként egy szakasz, rendben igazodik;
Elalszik négyből egy, a törést kirajzolja...
Mint ólomkatonák, álltában alhatik.

Pindosz vasútvonal, ott van a sor, a forma;
A sürgönydrótokon – hosszában négy szökik;
Póznánként jön a rím – például: *kloroform, ah.*
– A sor egy drót, a rím egy cölöp, mindegyik.

Szent távirat – 20 szó. – Támaszt nekem te nyújts ma...
(Szonett – ez egy szonett –) ó, arkhimédi Múzsza!
– A szonett-próba kész, csak összeadni kell:

– Számolom 4 meg 4 az 8. Hogy többre fussa,
3 meg 3 még! – Zablát hát Pegazusra:
„Ó líra! Delirálj! Ó...” – Szonett – Jól figyelj!

Pic de la Maladetta – augusztus

Bittner Gábor fordítása

W. S. Gilbert

AZ IDEÁLIS ELLENTENGERNAGY

Ma én vagyok az ellentengernagyok közt az ideál,
Mert tudom, hogy a Linné-féle botanika miben áll,
Elsorolom időrendben az összes Plantagenetet,
A Yorkokról, a Tudorokról is tudok épp eleget,
És térméтан vagy számelmélet legyen a tematika,
Én tudom, hogy vélekedik arról a matematika,
Bebizonyítom álmomban is Pitagorasz igazát –
A cé-négyzetből kivonom a bé-négyzetet meg az á-t.
Mert tudom, mi egy ú-egy-beli parciális derivált,
És azt is tudom, hogy nevezik latinul a pelikánt,
S mert tudom, a kvadrátikus reciprocitás miben áll,
Ma én vagyok az ellentengernagyok közt az ideál.

S mert mitológiaiilag se vagyok aluledukált,
Hát azt is tudom, mit csinált Montgomeryben Eduárd,
És Artúr király asztaláról tudom, milyen alakú,
S hogy a fajlagos hőbevitel képletében hol a Q,
És tudom, milyen dúrban van a Koronázási mise,
És száz méterről megmondom egy Rembrandtról, hogy hamis-e,
És tudom, hogy nem tartható a szurikáta szeliden –
És elfütyülök bármit, amit írt Gilbert és Sullivan.
Mert tudom, hogy a Tigris melyik partján feküdt Ninive,
És lejátszom a szalamiszi ütközetet minibe,
S mert tudom, hogy a Nikomakhoszi etika miben áll,
Hát én vagyok az ellentengernagyok közt az ideál.

Míg egyhuzamban elhadarom az ezeregy arab éjt,
S felismerek egy 45-ös kaliberű karabélyt,
Míg tudom, hogy a sziútól miben üt el a dakota,
S hogy hány kilométert futott a maratoni katona,
Míg tudom, hogy a waterlooi csata hogyan alakult,
És azt is, hogy repül a kő, ha kilövi a katapult,
Egyszóval míg a minimális alapokat kenem én –
Azt mondják, ez az ellentengernagy igazi fenomén.
Bár a harcmodorom régi, mint a szakkarai piramis,
És hiányzik belőle a fifika meg az iram is,
De tudom, hogy a molekulagenetika miben áll,
Hát én vagyok az ellentengernagyok közt az ideál.

Varró Dániel fordítása

Max Jacob*

MALVINA

Remélem, hogy jól megrémít ő,
Mademoiselle Malvina.
Kezében ott a legyező
a halála óta.
Szürke kesztyű, a pityke arany.
Fürtjei úgy leomolnak,
mint cigányzene-cikornyák.
Szerelmes volt, s halni jött a kapudba,
ahol te jre várnak a kannák.
Mondjuk, hogy elvitte a cukorbaj,
vagy hogy a kölnije
volt talán túl tömény.
Ó, derék állat! oly tiszta
lelkü szegény!
Vérmes nő, olyan, aki
habzsol, nem eszeget,
Bölcsész volt, ki tanfolyamot vezetett,
És ím, kalapban csapták neki a szelet,
jobb lett volna pedig
huszárosan énszerintem.
Malvina, ó fantom, őrizzen Isten.

* A két Max Jacob-vers részlet a Francis Poulenc által LE BAL MASQUÉ címen megzenésített ciklusból. A teljes ciklust a terjedelmi korlátra tekintettel nem mellékelem. A fordítás dalszövegfordítás, inkább követi a megzenésített szöveget, mint a nyomtatottat. – I. A.

ROSKATAG SZERELŐ

Ősrégi gépkocsik
roskatag szerelője
újra fészkében ül a remete apó
rúgja meg a ló rúgja meg a ló
Párizs énnékem nem való
Házaid szeglete
bokámat összetörte
Lengedez pepita mellényem
mint a tóga
Gúnyám szedett-vedett
rossz fényt vet kalpagomra
Itt egy cédula lásd
amit ajtómra szúrtak
Átjárja a lakást
döglött bakkecskebőrszag.

Imreh András fordításai

Rába György

A 6-OS VILLAMOSHOZ

Mintha egy lovagregényből
származnál epikai hős vagy
életutad morajló tér
békéjéből ered a kisvárosi
Karinthy Frigyes úton át
fölkapaszkodó epizodisták
elevenítik belvilágodat
aztán kibukkansz a nagy folyam
előterébe hízik szemhatárod
következhetsz a valódi kaland
a hídra kerülsz szerencselovagra
bízod magad el is sodor
a cselszövők hamisjátékosok
s a léhűtő többség inasainak
dongó vijjogó tömkelegébe
menetirányban elhagynak autók
fölötted zúgó repülőgép
rájuk csikorogsz csak azért is

elérkezel a Blaha Lujza terére
láttad-e vajon harmonikus arcmását
névtáblájának körzetében
megrohan a keresztutak zsvivjgó
népe a tülekedők felekezete
jobbnak véled az önmegvalósítás
nyílegyenes körútjain robognod
jobbra-balra telepeseid
kávézók falatozók gyülekezete
pillantásod öntudatos feléjük
amíg a Nyugati pályaudvarhoz érsz
ez fölülmúlja a Blahát is
házormokon magamutogató
nagyáruda bank könyvesház
hivalkodó neonreklámjai közül
nekiiramodol új kockázat
a régi partra visz másik híd
szédelegsz is csásra onnan hajszra
szerény vidékies templom
meg háborús romok fölött
emelt süteménypaloták közé
csak oldalpillantásod jut
zsugorított tér szökőkútjára
álmod kísérő régészeti
föltárás a leletek desszertje
és máris eléd tornyosul
körülnyüzsgött szupermarket
boldogan menekülsz
rokon pajkosok csomópontjára
számos hurokvágány között
hivatásodnak vagy érett gyümölcse
végállomás

Petrik Iván

AQUARUM DECURSUS

(mindig máshol)

a lehetőségek törvényszerűséggé bonyolódnak
a zuhanó patak bőrd alá ér és szét-
szakad tucatnyi mérgező ágra s mint a nedvességtől
csillogó földben testedben járatok nyílnak kifelé
az eget nézed tarkód beleüszkösödik a mocsárba

a törvényszerűségek lehetőséggé egyszerűsödnek
a partromboló folyó gödrös kanyarulatával azonos
tested íve hajad folyik tovább mint iszapfelhők
hullámzó lomhasága szemüregedben harcsa vár tarkódon
tábort üt néhány éhes kannibál

(és városunk kitapinthatatlan törvényszerűségei
lehetőséget adnak arra hogy ne érezzem otthon magam
és bolygónk lehetőségeiből törvényszerűen következik
hogy máshol se jobb)

de máshol mégis mindig jobb nincs megállás
ott a kékre festett hold alatt állati égővek
helyett földre írt félkörívek rejtenek tófenéken
kikötőt felhőkben kiszáradt vádikat
madzagon lógó öreg viharokat
és a zúgó lápvidéki rejtjelek feloldják
magukat szép sorban
kutya szalad így előled
ugat ellenségesen

közben az elcserélt holdat látom
egyszerre
mindenhonnan

REMIX

(zsolttáros)

meghanyatlott fal dűlő kerítés mellett állok
az én félelmem tiszta megáll mindörökké
mert nem repülő nyíltól félek és nem csodálkozom
ha a hegyek mint a viasz megolvadnak

elenyésznek a napjaim mint a füst
jövővény vagyok a földön tágas téren járok
de lelkelem porhoz tapad és elmélkedem
miért lettek tenyérynív napjaim

akiket ellenségeimnek mondanak nem ellenségeim
kövér az ő szívük mint a hártya és ülnek körülöttem
mint bagoly a romokon kenyereket megevéséről is
elfelejtkeznek és tele pohár vizet szüröcsölnek

patak fut át felettünk mint háztetőn a fű
földünk megtermi gyümölcsseit magunkra maradtunk
legszebb bűneinkkel vagy nincsen csak egy is
és azt is megeszik mintha kenyeret ennének

nélkülük olyanok napjaim mint a megnyúlt árnyék
mint a hold mint a felhőben lévő bizonytalanság
füves legelőkön csendes vizeken járok az út
mellett való patakból iszom onnét emelem fel fejem

ember mit árthat már nekem

Sumonyi Zoltán

LINZ, 1843

A száműzött Batsányi emlékére

A Landstraße huszonnyolcból,
Emeleti ablakán
Nyolcvanéves üveg-ember
Néz a távozók után.

Kellemetlen októbertég,
Délutáni szél, eső.
Az Orsolyák templomtornyán
Minden forma széteső.

Most lemenni, megmozgatni
Zsibbadt térdet, derekat?
Esztelenség. Spalettázva
Minden ablak, kirakat.

Balra, alig ötszáz lépés
A Hauptplatz, a paloták.
Tér után a Duna sötét
Vize Bécsig, és *tovább*.

Jobb felé, a főút végén
A Volksgarten bokrai.
Népliget, vagy Népkert, így kell
Magyar nyelven mondani.

Rá se nézhet, úgy feldúlták,
 Állványerdő az egész.
 Majd vaspálya indul onnan,
 Mondják, hogy jövőre kész.

Négy éve ott sétáltatta
 Csúz gyötörte asszonyát.
 Kapucinus templomkertben
 Átkarolja cipruság.

Itt, a Bischofstraße éppen
 A sírjáig elvezet.
 Bécsig úgysem, *s lejjebb* végképp,
 De a sírig elmehet.

MAUTHAUSEN, 2009

1

Nem az erődfal, várkapubejárat,
 nem az őrtornyok a szögleteken,
 nem a mérnöki műve a titkolt halálnak,
 nem a nemzetek emlékművei,
 ahogy ma bronzban és gránitban állnak
 az éppoly mérnöki téglagyepen,
 nem a koszorúk, a főhajtás, a kései,
 de a kiállítás képei!

2

Nem a barakkok, nem a húgy-csatorna,
 a hodályba zsúfolt priccs-emelet,
 nem a pincében az a túl sok zuhanyrózsa,
 kemencékben a sodrony ágybetét,
 nem a hamuzó kétszintes torka,
 a mütőlámpa a csempe felett,
 de múzeumában egy-két sárga-szürke kép
 kimutatja rejtett lényegét.

3

Nem a futóárkokba kotort hullák,
 a túlélők, a csontváz-örömök,
 de ahogy a tábor tisztjeit bemutatják:
 párnás derékon revolvertáska,

a petyhüdt arcon önelégült rózsák,
csak a szempár sóvárgása örök –
oly ismerős; tombol, ha alkalom kínálja,
a segéderők orgiája.

Ungváry Rudolf

EGY FOGALOM KIALAKULÁSA

Nem zsidó stációk

A szó megtapadása

A nyár végén érkeztem haza Debrecenből több hónapos távollét után. Még nem vagyok iskolás. A gyerekszobában játszunk a legközelebbi barátommal, Miklóssal. Az ő ajtajuk és a miénk egymás mellett nyílik a harmadik emeleti függőfolyosó egyik sarkában. Hol én csöngetek be hozzájuk, hol ő mihozzánk. Naponta számtalanszor. Kamaszkorunk végéig eltartó barátság volt.

Halványzöld és világossárga gyerekszobabútorok, beeső napfény a sárgás, parkettás padlón. Ülünk a játékok között. Apám lép be a szobába, éppen hazaérkezett, késő délután lehet. Miklós felugrik, odaszalad hozzá, arcon csókolja; apám viszonozza. Csodálkozom, de néma maradok. Ez azért eddig nem így volt.

Amikor elment, megkérdeztem apámat. – Én vagyok a keresztapja – mondta. Ennek a mondatnak a csengésére hatvanöt év távolából is emlékszem. Nagyon figyelhettem.

Én az ágyban, lefekvés előtt imádkoztam: „Én Istenem, jó Istenem, lecsukódik már a szemem...” Körülöttem ez komolyan volt véve, és én is komolyan vettem.

Biztos, hogy még más is mondott apám, talán anyám is. Hogy átkeresztelkedtek, katolikusok lettek, akárcsak mi. És válaszaikban kimondatlanul biztosan benne volt, hogy ez az átkeresztelkedés valamivel összefügg, és ehhez a valamihez valami más is, valami még a valaminél is további tartozik. Valami, amit kell. Tenni kellés. Az erre vonatkozó akkori érzésemet, ezt a megfogalmazástól még távol eső állapotot szinte még ma is tetten tudom érni magamban. Belém vésődött, noha nem volt meglepetés. A megcsókolás meglepetés volt. A magyarázat s mögötte az a távoli észlelés az öntudatlanságom mélyén a kellésről nem volt meglepetés. Ugyanis nem meglepődve közölték. Következésképp természetes volt.

De valami mégsem volt természetes. Különben nem lepett volna meg, hogy megcsókolta apámat. Ha nem lepett volna meg, akkor azt kellett volna tudnom, hogy ugyanazok, mint mi. Ha meglepett, akkor meg azt kellett tudnom, hogy nem ugyanazok, mint mi. Csak nem ismertem még, amit tudtam. Ekkor megismertem. Holott a szó nem lehetett új.

A „zsidó” szót ettől a pillanattól kezdve nemcsak ismertem, hanem tudtam is. Ebbe a szoba ott akkor tapasztalat költözött. Önálló életre kelt, és ettől kezdve már nem

voltam az ura. Nem én használtam többé, hanem az használt engem. Addig csak hordoztam, akár ezer másikat. De lehet, hogy éppen fordítva van? Hogy addig csak a szó határozta meg, mit mondok, ettől kezdve viszont egyre inkább tőlem függött, hogyan fogom használni?

Hatéves voltam és 290 napos. Még nem jártam iskolába. 1943. augusztus 27-e volt, péntek.

1944. május 25., csütörtök. 7 év és 197 nap

1944-ben nagyon korán fejeződött be a tanítás, első osztályos bizonyítványom szerint április 5-én. Két nappal korábban volt az év első nagy amerikai légitámadása. Emlékszem, ahogy a szirénák megszólalásának pillanatában az egész iskolát azonnal hazaküldték. Nem vettem komolyan. Afféle felnőttingékedés, inkább az ő ügyük, semmint az enyém. Élveztem a néptelen utcákat, hallottam a lépteimet a szokatlan csendben. Báméskodva sétáltam. Mivel nem érkeztem haza, anyám feljött a pincéből, félretolta a kapuban álló házbeli légóparancsnokot, és elindult értem az iskolába. Félúton talált rám, feldúltan, megszidott. Igazából ő sem fogta (még) fel, mi a valóságos helyzet. Svájc az ő számára még mindig túl közel lehetett. Szerencsénkre nem a város északi felét bombázták, ahol mi laktunk, hanem a déli részeit. Utána megint elküldtek egy hónapra Debrecenbe, a nagynéném város szélén fekvő kertes házába, ahol az előző évben is voltam. Ott, az ő kétholdas kertjükből néztük más gyerekekkel együtt a közeli repülőtér fölött röpködő magyar elfogó vadászokat és közelfelderítőket, ahogy gyakorolják a kijutást a dugóhúzóból. Közben Budapesten egyik bombázás érte a másikat. A családunk pedig kiköltözött az egyik szomszédos faluba, Pilisborosjenőre, csak apám maradt hét közben Pesten, dolgozott.

Május végén érkeztem haza a pesti lakásunkba, ahová anyám a faluból értem jött. Másnap együtt indultunk Pilisborosjenőre. Még otthon két dolgot elmagyarázott. Röviden, mégis szinte mesélve, ahogy mindig szeretett beszélni, és németül, ahogy egymás között beszélünk. Azt mondta, hogy ne ijedjek meg, amikor majd átszállunk Budán a villamosra, és az elindul, mert annak is olyan a hangja induláskor és megálláskor, mint a szirénának, de ez nem szirénahang, ezek ilyen villamosok. („Stukák”, hallottam később a nevüket, mert a zuhanóvadászok hangjára is emlékeztettek.) A másik, hogy látni fogok embereket, akiknek sárga csillag van a mellén. Ők zsidók. „Sie sind Juden.” Magyarázat nélkül. De teljesen anélkül. Mégis, valamit nagyon felfogtam, noha nem pontosan megfogalmazva tudtam, amit ebből tudnom kellett: ezt azért mondja, mert elejét akarja venni, hogy netán mások előtt, hangosan kérdezzem meg. Azt is felfogtam tehát, amit elhallgatott, különben nem emlékeznék ma világosan arra, hogy nem mondott többet.

Aztán ott, a Margit híd budai hídfőjénél, ahol a Buda északi határáig közlekedő villamos belső végállomása most is van, ahogy mentünk a megálló felé – hátunk mögött a híd, jobbra tőlünk a kis park, azon túl a Duna kikövezett, mellvédes partja –, és átvágtunk a kis aszfaltozott térségen, a sugárzó fényben az emberek között tényleg megpillantottam egy vékony, magas, világosszürke öltönyös férfit sárga csillaggal a mellén, ahogy ment a többi járókelő között valahova. A csillagot leszámítva olyan volt, mint a többiek. A villamos után még trolibuszra szálltunk, akkor ez járt a város ürömi határáig, és onnan gyalog tettük meg a négy kilométeres utat a faluig. Ott senki sem viselt csillagot. Sváb falu volt, mindenkivel tudtunk németül beszélni.

1944. június 7., szerda. 7 év és 210 nap

Késő délután a Pilisborosjenő és Üröm közötti határban az aratás vége felé járnak. Szaladgálok a tarlón mezítláb, akárcsak a közeli földeken aratók gyerekei. Egyszerre csak messzebről futva érkezik néhány nagyobb gyerek, hátuk mögött éppen nyugszik a nap, vörvörös a látóhatár a leszálló korongtól meg a távoli portól, és kiabálják: „partra szálltak”. A sváb gyerekek németül – „sie landeten” –, a magyarok magyarul. Akkor már tudtam, merre van nyugat, Franciaország, az atlanti fal, a partraszállás arra van, amerre éppen nézek, a lángvörös látóhatáron túl. Anyámtól a 7. születésnapomra Kogutowitz Manó minden évben megjelenő iskolai atlaszát kaptam ajándékba. Mélyzöld síkságok, melegbarna hegyek, sötétkék folyók és a tavak, égővörösén satírozott országhatárok. Vastagon pontozott vörös vonal jelöli a visszacsatolt magyar területeket. A térképpel feküdtem és keltem, és ismertem már minden ország fővárosát. Tudtam, hogy hol az Atlanti-óceán. A hírtől hirtelen megváltozott számomra a látóhatár. Érezni kezdtem az irdatlan távolságot, amely az esemény helyszínétől elválasztott. Valami mérhetetlen éreztem, mert valami ilyesmi tapadt a hallott szavakhoz, melyeket aztán mi is kiáltoztunk. Amikor a felnőttek egymás között korábban a partraszállás lehetőségét említették, a hallott szavakhoz ugyanez tapadt hozzá. Az előérzet mérhetetlensége. A felfoghatatlan. Most itt van. És véletlenül éppen vörös volt az égája is. Lelkemben valami egy pillanatra a földbe gyökerezett. Olyasféle keletkezett benne, hogy „most mi lesz”. És átsuhant a szemem előtt annak a sárga csillagot viselő férfinak az emlékképe. Önfeledt voltam közben, mert mégis mintha minden magától értetődnék. Ma nem értem, hogy Gellért Miklós miért nem jutott az eszembe. Vagy akkor már ő is be volt csomagolva abba a fogalomba, hogy zsidó? És ezért rá nem kellett már külön gondolnom?

1944. július 25., kedd. 7 év és 258 nap

A Dél-Olaszországból felszálló (ezt akkor már tudtam) 15. amerikai légi hadsereg (15th Air Force) (ezt így pontosan viszont nem tudtam) B24-es Liberátorai és B17-es repülő erődei (ennyire pontosan ezt sem tudtam, de láttam őket) szinte minden héten Budapest fölé repültek. A távoli város szirénái már félórával korábban felbúgtak, hosszú, elnyújtott hangjuk az ürömi dombok, majd a két falu közötti szántóföldek fölött legyengülve ért el a faluig. A repülők olykor északnyugat felől érkeztek, az esztergom–pilisvörösvári völgyet követték, éppen a falunk fölött szálltak el. Később rekonstruáltam, hogy ilyenkor előbb Almásfüzitőt és a szőnyi olajfinomítót bombázták. Halk morajló zúgás jelezte jöttüket, hamar feltűntek az apró, kereszt formájú feketés alakzatocskák az irdatlan magasságban, két vagy négy párhuzamos, fehér kondenzcsíkot húzva maguk után. Néhány pillanat, és máris szinte beborították az eget, amint áthaladtak Észak-Buda és Pest felé. A falu határában elhelyezett légelhárító ütegek felugattak, és fönt, az ég végtelen kékjében apró, hirtelen szétterülő fehér pamacsok jelezték a lövedékek robbanásait. Ezüst alumíniumszálak szálldogáltak lefelé (még nem értettük, hogy a bemérő lokátorok hanghullámait voltak hivatva zavarni).

Egyszer a falu szélén az egyik ház padlásfeljáróján üldögélve figyeltük a Pest északi részén emelkedő füstoszlopokat. A légiriadó a végéhez közeledett, talán már le is fújták, amikor nyugatról, a Csúcs-hegy felől egészen alacsonyan, alig néhány száz méternyire a földtől egy négymotoros amerikai nehézbombázó bukkant föl. Két motorja nem működött, szinte csigalassúsággal szelte át a Solymári-völgyet és a falu délnyugati végén a Kövesbérc erdejét. Az Üröm és Borosjenő közötti Templom-földeken az ütegek legénységének ideje sem volt a felkészülésre. Két-három beméretlen, a sötét géptest közelében robbanó lövésre futotta. A repülőgép tőlünk talán 600-700 méterre haladt

el a körülötte keletkezett fekete lőporfüstben, alig bírt átemelkedni a Nagy-Kevély déli nyúlványát alkotó ezüst-hegyi sziklás gerincen. Láttuk az üvegezett orrban a fekete alakokat.

Nem emlékszem félelemre. Csak évtizedekkel később, felnőttkoromban álmodtam fölöttem megjelenő repülőgépekről, rettegve, hogy a hamarosan lefelé induló bombáit nem fogom tudni kikerülni.

Elterjedt a híre, hogy a repülőkről robbanó ceruzákat és játékokat dobnak le. Egyszer láttunk a határban, a Laza-rét szőlői között egy rongybabát az úton. Elhívtuk a katonákat, akik elvitték. Valaki azt mondta, a zsidók dobják le.

1944. október 28., szombat. 7 év és 353 nap

Késő ősszel visszaköltöztünk pesti lakásunkba. A házbeli gyerekek a bombázásokat a pincében élték át. Nem hitték el, amit a repülők fehér csíkjairól és a mellettük felfúvódó fehér pamacsokról meséltem. Azon meg, hogy Brazília fővárosa Brazília, csak röhögtek: micsoda hülyeség – „akkor Magyarország fővárosa Magyarország, höhöhö”? Gyorsan dühbe jöttem, összevesztem velük. Gyűlöltem őket, elvesztettem a fejem. A lépcsőházban leordítottam nekik: – Hülye, marha, zsidó, dög! – Éreztem, hogy nem kellett volna, mert egy kicsit, egészen kicsit nagyobb csönd lett egy pillanatra. Azt reméltem, majd elfelejtik.

1944. november 30., csütörtök. 8 év és 21 nap

A házunk csillagos ház lett, olyan, amelyben lakhattak zsidók. Mi néhány nem zsidó családdal együtt maradtunk. A többi házbeli gyerekekkel együtt mindig a gangokon meg a lépcsőházban játszottam. Egyik nap váratlan mozgás támadt. Emberek mentek lefelé a lépcsőn batyukkal, bőröndökkel. Egy nő a korlátot fogta, nézett lefelé, és sírt. László Sándor, velem együtt szintén árja (ezt akkor már pontosan tudtam), egy évvel volt idősebb nálam. Többet tudott, mint én. Azt mondta, hogy az a nő a rokonai után nézve sír. Neki is mennie kellett volna, de sikerült felmentetnie magát. Volt valami a hangjában. Máig sem tudom, mi: elítélés? De mit ítélte el?

Miklós akkor még velünk volt. Nincs emlékem róla, hogy ők mikor mentek el a gettóba. Azt sem tudom, hogy miért nem emlékszem épp az ő távozásukra. Pedig a legközelebbi barátom volt.

1944. december 2., szombat. 8 év és 23 nap

Anyám időnként visszament Pilisborosjenőre, hogy élelmiszert, főleg tejet vegyen. Akkor már csak gyalog lehetett odajutni; a villamos végállomásától már nem járt semmi. Egy ilyen alkalommal találkozott a bécsi országúton a deportáltak egyik menetével. Évekkel később már tudtam, hogy az Újlaki Téglagyár óbudai telepéről nyugatra indított egyik gyalogmenetet láthatta. Hazaérve beszámolt róla. Svájci lévén nem volt félnivalója. Mégsem emlékszem, hogy a tényeken kívül bármi mást mondott volna. Kizárólag a puszta tényeket. Ahogy az embereknek menetelniük kellett, tömegben. Nyilván elhangzott, hogy „zsidók”, akkoriban ez gyakori szó volt. Akkor váltott csak hangot, és valószínűleg ezért jegyeztem meg, amit így mondott, amikor egy fiatal nőről mesélt, aki selyemharisnyát és magas sarkú cipőt viselt. Még azt is mondta, hogy szép volt. Az a nő egyfolytában zokogott, „sie hat nur geweint”, a púder meg a rúzs teljesen szétkenődött az arcán. Már alig vonszolta magát. Anyámnak halálosan komoly volt a hangja, ahogy szinte magából kikelve azt mondta, hogy ilyen időkből az embernek már reggel úgy kell kelnie, hogy eleve megfelelően öltözzön.

Évekig gondolkodtam a dolgon. Nekem mindig van túrabakancsom, és a gyerekeimnek is továbbadtam a figyelmeztetést. De ma már nem tartom biztosnak, hogy az a fiatal nő hibásan cselekedett. Lehet, hogy nem volt más lehetősége, mint hogy úgy öltözködjék, akár bármely nem zsidó úrinő, aki úgy véli, árjaként biztonságban van. Hogy éppen a bakancsával ne szúrjon szemet. Véletlenül mégis igazoltatták.

Akkor még nem tudtuk, hogy Miklós mamája is az egyik menetben volt.

1944. december 14., csütörtök. 8 év és 35 nap

Már Pest déli részén állt a front, a távolból hozzánk is elhallatszott az ágyúdörgés halk moraja. A forgalom zavartalanul zajlott, a járdákon emberek siettek a piac felé vagy vissza, lovas szekerek haladtak el az úttesten, a paták csattogtak, nagy ritkán autó is elhúzott. Néha utcaseprő is föltűnt, hogy összesöpörje az elhullajtott lótrágyát. Még működött minden, akár békeidőben. Az utca szemközti oldalán, a mésztelep deszkapalánkján plakátok jelentek meg. Hullák voltak rajtuk láthatók, testükről helyenként még a bőr is lefoszlott. A szöveg arról tájékoztatót, hogy a frontvonal előtt orosz és zsidó kémek jelentek meg. Ezek lehettek a hullák. Hosszan és borzongva néztem őket.

1944. december 25., hétfő. 8 év és 46 nap

Karácsony estéjétől a pincében laktunk. Az utca már nagyon veszélyes lett. A forgalom teljesen megszűnt. Karácsony másodnapjának reggelén, kihasználva szüleim figyelmen kívül hagyását, fölmerészkedtem a kapualjba. Kinézve a félig nyitott kétszárnyú kapun, az úttest szélén, majdnem a járda mellett, de arra ferdén egy hason heverő emberi tetemet pillantottam meg. Rettegtem tőle, és mégis mágnesként vonzott. Mielőtt még a kapu környékén lebzselő felnőttek bármelyike felfigyelt volna rá, bensőmben remegve oda-merészkedtem a közelébe. Lenszöke hajú nő, kabátban, a jobb keze a tarkójára csapódott, kilátszott barna pamutharisnyás lába a szoknya alól. Bakancsban. Feltűnt, mennyire poros az egész test. Szörnyen poros volt. Még fűrészpör is volt a haján. Néhány méterrel távolabb, a Váci út felé egy másik hulla, az úttest közepén. Nem tudom, honnan, de tudtam, hogy zsidó. Lehet, hogy mondták.

Hamar visszarángattak, nem mehettem tovább. A későbbi halottakat, az utcai harcokban elesett német katonákat már csak azután láthattam, amikor átment rajtunk hetek múlva a front.

Délben apám, aki kimerészkedett a környékre, mesélte, hogy teherautókról hullákkal szórták végig a Lehel utat is. Biztosan mondta, hogy a nyilasok. Csak felnőttként tudtam meg, hogy a zuglói nyilasházban meggyilkoltakkal szándékosan tették ezt, egész Angyal-földön, megfélemlítésül. Azért volt annyira poros az a szöke nő, mert sokáig heverhetett különböző pincékben, amíg föl nem került a teherautóra, és le nem dobták éjjel a rakfelületről. Lehet, hogy a teherautón előzőleg fűrészarut, deszkákat szállítottak.

1945. január 22., vasárnap. 8 év és 73 nap

Már egy hete, hogy január 16-án átment rajtunk a front. A ház előtti úttesten még ott heverték szanaszét a mélysötét-zöldes egyenruhás németek holtteste. Az egyhetes hullamerevségtől úgy lehetett őket megemelni, akár a fatönköket, egyenes maradt a testük. A házban lassan mindenki felköltözött az emeleti lakásokba. A napfényes délelőttön állok a negyedik emeleti folyosón László Sanyi lakása közelében, és kenyéret eszem. A szüleim hónapokkal korábban nagy kartondobozokban vékony, megszáritott kenyérszeleteket raktak el. A pincében hetekig ezt ettük. Vízbe mártva anyám vékonyan megkente valami kevés lekvárral. Épp majszoltam, amikor alattam, a harmadikon megér-

keztek Miklósék. Láttam, ahogy a lépcsőház felől végigjönnek a lakásuk felé. Akkor érkeztek meg a gettóból. Miklós mamája felnézett, meglátta, hogy kenyeret eszem. Felszól: – Látom, nektek kenyeretek is van! – Félelem és megszegyenyülés vett erőt rajtam. Tehetetlennek éreztem magam, amiért semmit sem vagyok képes elmagyarázni.

1945. január 23., hétfő. 8 év és 74 nap

Gellért Miklós mamája másnap elmesélte anyámnak, anyám meg később nekem, hogy kijárt engedély nélkül a gettóból, elfogták, és bekerült az egyik téglagyári menetbe. Két nap múlva megszökött, egy parasztcsaládnál bújt meg, majd néhány nap alatt visszajött Pestre, a gettóba. Neki túracipője volt.

1945. május 12., szombat. 8 év és 184 nap

Játszunk a gangon, a lépcsőház közelében. Megint összeveszem a többiekkel. És akkor László Sándor odaszól nekem: hogyan is zsidóztam én nemrég a lépcsőházban. A halálos rémület, ahogy ez ott, abban a pillanatban elfogott.

1945. július 17., kedd. 8 év és 250 nap

A nagymamám lakásajtaja előtt állok a gangon, a nyitott konyhaablak mellett. Felülről ferdén beesik a napsugár, minden ragyog. A lépcsőház homályából egyszer csak előlép egy nagyon rövid, alig egycentis hajú, sovány, vékony nő. Valami hátizsákféle van rajta. Ebben a pillanatban érkezhetett, valahogy érzem rajta, hogy messziről jöhetett. Lassan lépdél, mint aki semmit sem akar elveszni hagyni abból, amit ezekben a pillanatokban lát. A lakásuk felé tart, amely a nagyanyámén túl van, a folyosó másik felében. A konyhaablak előtt megáll, bepillant. Meglátja nagyanyámat. Az is meglátja őt. – Megérkezett, Radóné! – mondja a nagyanyám. Radóné válaszolt, valamivel hosszabban beszélt, de nem tudom felidézni.

A zsidó fogalmának kialakulása befejeződött. 1,9 év, azaz 23 hónap, azaz 690 nap alatt. A nyolcadik évben. Minden más, ami utána következett, már csak árnyalás.

Markó Béla

AZTÁN BEZÁRULSZ

Aztán bezárulsz: érett szilvaként
feszülsz körös-körül, csupán a szár
helyén botlik meg egy kicsit a fény,
ahogy áttetsző ujja körbejár

rajtad, és meg-megáll, akárcsak én,
megpihenteti forró ujjbegyét
a telt, mosolygó szilvák köldökén,
s megvilágítja még a fák hegyét,

mielőtt a sötétség ránk borul,
s odakint minden szertesét gurul,
mert minden teljes, minden önmaga,

kint zárt, bent üreges az éjszaka,
alszunk benne, mint két külön egész,
s ismét egymásba nyit az ébredés.

TALÁLD KI MAJD

Leválnék idei testünk a csontról,
gyűrődés, ránc, sebhely, minden lehull,
a szemgolyó, mint szilva, elgurul,
s az áttetsző váz alig-alig gondol

egy súrlódást, egy reccsenést, egy szürke,
nehézkésen felszálló verebet,
már csak az üres bordák fénylenek,
ahogy a hó gyorsan pergő ezüstje

átfut közöttük, és fehér kupacba
gyűl lent az Isten elaprózott arca,
körülettünk már csupa nyersanyag

hever, s formázni ott vannak az ágak,
ugyanazok, de új lombot kívánnak:
találd ki majd ismét az arcomat!

ALAKTAN

Húsomba vágnak, csontomat törik
képzők, ragok, keringő csillagok,
mert egyfolytában rosszul működik
a sok-sok toldalék, felgyúl, ragyog,

aztán kihuny, súrlódik, sistereg,
szorít, elenged, nem tart pontosan,
érezhető, hogy már sokszor, sokan
használták, s éppen úgy illeszkedett

hozzájuk is, csak nagyjából talált,
és életükből egy-egy gramm halált
mindig lehorzolt s magával sodort,

hevült, feszült, és végül elhajolt
a kivel, kihez, kitől és kinek,
s maradt a senkitől és senkinek.

Mesterházi Mónika

FORDÍTVÁ ÉPP

Fordítva épp, mint a vakok,
a látásomra támaszkodok,
és nem botlom el minduntalan,
sőt járulékos haszna van,
pénzt találok például a földön,
vagy nem hagyom, hogy akárki földöntsön.

De ha jön a hübrisz, és az égre nézek,
vagy nem hagy látni valami rossz előérzet,
az úgynevezett lelki szemek
maguk néznek valamiket,
barátok sorsát, a magam helyzetét,
vagy a tülekedőket épp,
hogy az ember micsoda idióta
lemming lett errefelé egy idő óta,

akkor a legkisebb talajhiba elég nekem,
a hübriszért megfizetek a kövezeten,
inflálódnak harisnyák, nadrágtérdek,
valamit felmenőim sorsából megértek,
a nadrágot befoltozom, kidobom,
az önsajnálatot is leápolom,
és egy darabig fokozottan nézek.
Aztán kezdem előlről az egészet.

Lázár Júlia

ISTENTELENÜL

Uram, nagyon csendben ülök.
Várom a következő csapást,
és nem hiszem, hogy te jó vagy.
Nincs ebben semmi új,
bántasz, pedig nem létezel.
Elvetted, akit szeretek,
megaláztad, meggyötörted.
Aztán hagytad, hogy
kereszt alakban vágják
föl a hasát. Életben
tartottad, de majdnem
megölted az anyját.
Orvosok csatáznak
a feje fölött, nem érte.
Pénzt emlegetnek, államot,
embert nem látnak, csak testrészt.
Hatvan ágyon hatvanöt beteg.
Nincs kötszer. Az aggodalmában
nem osztozunk. Örüljön, hogy él
a férje. Ennyire vagyunk képesek.
Uram, nem látod a szemét?
Ha ennél mélyebbre süpped,
a koponya sötétje elnyeli.
Onnan hová zuhan?
Ikercsillag lesz vagy sötét anyag?
Még ne, Uram. Olyan fény
ül a kopasz fején.
A gondolataitól félsz?
A tudástól? Mi az neked?
Egy legyintés, és kioltod a fényt.
Majd világít neked sok zengő bank
és pengő pénzhalom.
Táguló vagy egymásba zuhanó porszemek.
Ha lennél is, neked ez terepaszta,
ahol törnek a játék katonák.

Hegedűs Lajos Hunor

ŐSLÉNYEK

„Nafijam. Mán még is jöttél”, fogadta az öreg, amikor a lóval beért a tanyára. „Engedelmes vót a vín jószág?”

„Ez? Hát, nem nagyon akart menni – kellett neki a biztatgatás –, csak itt indult mán még a vígin, ahogy légurultunk a gátrúl, gondolom, kezdte gyanítani, hogy hazafele van a mēnet. Onnan vót kedve szaladni.”

„Igaz-e? Biztatgatni kellett? Heeje”, paskolgatta a lovat az öreg. „Jó’ van. Kifoglak, osz’ kapol ēnni-inni. Ne fíljél, fijam, megszokik ez majd tígēd, oszt majd hallgatni fog tērād is.”

Nem várom én azt itt ki, gondolta a gyerek.

Az öreg a gát tetején kiszúrta a turistafiút és a turistalányt.

„Hát ezek még mit kolombolnak ottan”, ráncolta a homlokát. „Nem kérdēzēd még túllük, fijam?”

„Ha gondolja...”, indult meg a gyerek. „Mondjuk én mán odafēnn összeakadtam vērük, az elēbb.”

„Kérdēzd még, nem-ē napraforgófōdet keresnek, oszt ha asz’ mongyák, igēn, mondd még nekik, hogy errefele olyan nincsen. Mēnjenek el amarra, Tilalmos felé, vagy akar-merre, csak innen minél messzebb lēgyēn.”

A gyerek menetbōl kérdezett vissza:

„Mír azt keresnének?”

„Hunnan tudod, hogy nem-ē valami mīhíszēk? Azok keresik a napraforgófōdet, de nekem ide nem fog kaptárt lērakosgatni sēnki, mert ēnnēkēn itt nem fognak dongók zūmmōgni mindēnhun. Küldd el űket, nem bánom, merre, de minél messzebb, annál jobb.”

„Jólvan. Értēm.”

A gyerek úgy gázolt át a gát oldalát benōvō acat- és szamártōvistengeren, mintha neki az semmi lenne: könnyedēn, mint a macska, két szōkkenéssel már fenn is volt a tetején. Űgy tett, mintha űgyet sem vetne rájuk, mintha a gát túloldalán lenne valami rettentō fontos dolga, a folyóparton, mondjuk: nem akarta elkapkodni, hogy leszólítsa űket.

A lány ellenben utánaszōlt.

„Egy pillanat! Elnézést...”

A gyerek megfordult, nem szōlt, vārt. Nem nézett a szemükbe. Inkább a lábukat vizslatta.

„Itt lakik, ezen a tanyán?”, kérdezte a lány.

Egy pillanatra, reflexszerően mégiscsak rájuk rebbentette a tekintetét. Így meglátta, hogy méregeti őt a másik fiú, pedig ehhez egyenest bele kell hunyorognia a tūzō napba, az arca grimaszba torzul, ahogy a napba hunyorog, mégis, leplezetlenül csak őt méregeti.

„Itt. Nem kell ēngēmet magázni”, morogta alig érthetō, rekedt hangon a gyerek, és már űjra csak a lábakra fōkuszált. „Nem vagyok én annyira még öreg.” A fiúlábak oda-

lépnek a lánylábak mellé, ezt látta, a lány mezítláb van, saruit a kezében viszi, mezítláb volt, és a saruit a kezében vitte már akkor is, amikor a szekérral elporoszkált mellettük a gáton fentebb, aminek lehet már egy órája is, nem úgy, mint a fiúja, annak a lábán divatos túraszandál van, de gyártottak neki olyan talpat, hogy egy lovat is elbírna, ezt toppantja oda a lány törékeny mezítlába mellé, birtoklón, a lány kicsit dől is a fiú felé, de csak a lábszára, a talpa nem mozdul, a jobb egy kicsit elválk az úttól, amerre a fiú húzza, de a balon a nagylábujj a földnek feszül, és megfeszül egy ín a bokacsont fölött, vagyis a lány ellenáll a húzásnak, a fiú a kezénél fogva akarja húzni, gyere, menjünk tovább, majd lesz vizünk akárhol is, de tényleg ezt már csak hozzágondolja, hisz ő csak annyit lát, amennyit a lábak eljátszanak, és nem többet, s aszerint a lány megmakkasolja magát, igazából a fiú is csak egy pillanatig próbálkozott, mert amikor érzékelt az ellenállást, már inkább engedett –

„Csak egy kis vizet szeretnénk kérni”, mondta a lány. „Ha lehet.”

Kényszeresen a fiú lábára tapad a szeme, pedig bámulhatná a lányét is, ha már úgy döntött, lábaknál magasabbra nem hajlandó a tekintetét emelni, de azon igazából nincs mit nézni, fekete a kosztól, mint az üszög, a fiúja bezzeg, ki tudja, milyen messziről és igazából honnan jönnek ezek, el bírt lépkedni úgy idáig, hogy a lába, mintha most szállt volna ki a kádból, még a por se kavardok azok körül a lovakat is elbíró szandáltalpak körül, mintha tojásokon lépkedne, úgy megy, pedig meg kell hagyni, erő, az duzzad ezekben a lábokban, sportba erősödött, nem dologba, ahogy az öreg Dzsón Véjn mondaná, még a lábujjai is mind csupa egészséges tömör hús, ez nem olyan napégette, sovány gyerekláb, mint az övé –

Már ilyen fiatalon belenőtt, belehúsosodott a neki szabott térbe, úgy, ahogy én sose fogok, gondolta. Minden porcikája hirdeti, hogy neki sikerült az élet. Nekem ilyen csajom se lesz, sose. A dolgok jelen aktuális állása szerint meg főleg.

Mert tegyük hozzá, hogy ezt a lányt bizony ő szívszakasztóan gyönyörűnek látta.

„Léhet”, morogta. „Persze. Hogyne lehetne. Fúrott kutunk van, ha megfelel.” És hogy minden további kérdésnek elejét vegye, már lódult is vissza a tanya felé, annyit még látott, hogy a lány villám mozdulattal lekapja a hátizsákját, a sebtiben előkotort két üres ásványvizet palackot azonban már csak a gyerek hátának mutathatta.

„Hé”, szolt utána a lány. „Elnézést! Én úgy értettem...”, és széttárt karral, kezében a pillepalackokkal, csak nézett a gyerek után, aztán így a fiúja felé fordult, hogy na mondd meg, ezek tényleg micsoda népek, de a fiú csak bevágta az énmegmondtam fintort, meg hogy most mi van.

Persze, gondolta a gyerek. Még majd én is hozom fel nektek a vizet. Gyertek csak le érte ti. Már csak mert arra még külön is kíváncsi vagyok, hogy gyalogoltok át az aszotton.

Vissza se kellett néznie, hallhatta, a lány elszántan már meg is indult utána, és sziszegve kapkodja, mert szúrja a lábát az „aszott”. És hallotta, de meg egy cseppet sem lepte, ahogy a fiúja utána szól:

„Én asszem, megvárlak itt fenn.”

„Ne csináld már! Hagynál odamenni egyedül?”

„Miért, neked oda kell menni?”

„Adnak vizet, kibírod! Aú, de szúr ez a dudva. Au, au.”

„És a zsákok?”

„Jaj, nézz már körbe, lop itt valaki szerinted? Gyere már... Na! Tedd már le, és hagyd ott, és gyere!”

Na jól van, sziszegve, dühöngve, de legázolt a fiú is a tövis borította gátoldalon.

My life is falling to pieces, énekelte a gyerek, és zsebre dugott kézzel ballagott a tanyaépülethez. *Somebody put me together...*

„Na mi kell nekik? Megkérdezted, fiam?”

„Nem kérdeztem, mondták. Nem kell nekik sémmi. Víz akarnak.”

„Víz? Inni?”

„Inni, inni, mi másír. Víz, inni.”

„Na, jóvan. Akkor hídd be őket.”

„Jönnek azok.”

„A házba, te! Űtesd lè űket odabe a lócára.”

„Intézze inkább ezt Miklós bátyám. Én meg majd megyek vízír”, és a gyerek már vette is a kannát.

„Na!”, ment utána az öreg. „Mi van? Én azt hittem, te szeretsz az ilyenfélékkel barátkozni.”

A gyerek húzta a vizet. Öt-hat rántással tele lett a kanna.

„Barátkozzon velük Miklós bátyám.”

„Mi bajod van mán, te.”

„Nem akarok spanolni velük, oszt kíz. Mënjën, tartsa szóval űket, ha gondolja. Én majd itt ellészék. Sodrok egy széget addig.”

„Na fiam, tè tudod. Sodorjál.”

„Tök jó ez a tanya”, lelkendezett a lány, és csak álmélkodott erre-arra.

„Na, én nem lagnék itt hosszú távon”, vélekedett a fiú.

„Nézd, kismalacok, de aranyosak! És csak így futkorásznak szabadon, amerre látnak, hihetetlen!”

„Nyóchetesék”, jött elő az öreg. „Ugyi hogy szípek? Nem zárom be űket, hadd dúrkálják itt a földet, ee’vannak vele. Na. Űdvözlöm magukat. Víggh Miklós vagyok. Hát, a kezem az egy kicsit most nem tiszta.”

„Ugyan, ez természetes”, sietett megnyugtatni a fiú, és kezét is szorított vele, csak a nevét, azt felejtette el megmondani.

„Hát ez a sok szárnyas állat? Nem szöknek el?”, érdeklődött a lány.

„Nem. Nem is tunnának. Különbën még huva, minek. Hát itt a legjobb nekik: ha el is mëgy messzebb, akkor is visszajön este. Ezeknek is csak ugyanúgy otthon az otthon, mint az embërnek.”

Előkerült a gyerek. „Miklós bátyám, hun a kutya? Gondoltam, mëgkötöm, míg ezek itt vannak.”

„Hun lenne, hun lenne, hülyegyerek”, mérgesedett meg hirtelen az öreg. „Előled elszaladt!, mán amikor látta, hogy jössz a szekérrel! Bánhatnál véle egy kicsit jobban, hogy ne filjën túled annyira!”

A gyerek csak vállat vont. „Ëgy gonddal kevesebb”, és eltűnt újra a tanyaépület mögött.

„Jöjjenek be, üljenek lè, itt bent jó hűvös van”, invitálta az öreg a fiút meg a lányt. „Mingyán hozza a gyerek a vizet. Mëgkínálni csak egy kis pájinkával tudom magukat...”

„Á, köszönjük, inkább azt most nem kérünk ebben a nagy melegben”, mondta a fiú.

No, nem baj. Kínálás megvolt, az öreg zökkenő nélkül beszélt tovább: „Ez a kutya, ez, mondom, bárkit szítséd, csak próbáljon mëg erre jönni. Kuvasz. Íletveszélyës!, így, ahogy mondom. Csak ettül a hülye kölyöktül fil, mint a tűztül. Most is ee’szaladt, de

nem mindig szokott, csak most nem tudom, mír, hogy mit érzett még, el nem tudom képzelni.”

„De miért fél annyira a fiútól, mindig veri?” kérdezte a lány.

„Nem. Nem veri. Höhő, há' megfogni sē tudja e, nemhogy megverni! Csak tudja, égvyszér, még tavaly, idejött a tanyára, úgy ősz fele, a gyerek. Akkor még nem dógozott itt nálam, csak mit tudom én, az apja ideküldte náha ezír-azír. Oszt ez a kutya, Ávó, így híjjuk, mer' hogy vallasni lehetne véle, olyan hamis, oszt ez ír elnevezték Ávónak ezek a marhák, szóval, elég az hozzá, hogy jó hamis vót mán akkor is, de igazából kölyök vót még, oszt nekiment a Sanyinak. Ennek, ni, ennek a nagy hülye kölyöknek. Mégtámadta. Még is kapta a kezit, me' ipp vót benne valami zsíros kényír vagy mi, oszt ez a körtegóráló csak káromkodik égyet, oszt úgy félrúgta, hogy a kutya nekirepült a szekérrúdnak így, megpördült rajta, a rúdon, oszt így égy hang né'kül csak lēnyekkent a földre. Na, mondom, gyerek, tē oszt most lērendēzted ezt a kutyát. Na, mondom, aszitem, lēs égy fasza kutyám, de hát nem haragudtam rá, csak a kutya mēnt neki, micsinájjak, na. De, mondom, ez ebbe a kutyába úgy megmaradt, ez az emléik, hogy hiába hogy még e neki mindēnek, ami íl és mozog, ettúl a gyerektúl azóta is mēnekül, mástúl nem!, csak útúle!, pedig most mán akkora, mint égy bornyú, hát most próbálná még bárki...”

„Öreg, hun a sodró”, jelent meg az ajtóban hirtelen a gyerek. „Kint nem lelēm sēhun, az anyját bassza még.”

„...félrúgni... Fēnn a pócon. A helyin.”

„Hogy a faszom az égbe belerakom, minek dugja el állandóan? Nekēm ez mindig kell, érti?, mindig, állandóan! Szērzēk mosmán valahun tēnyleg égy olyan gatját, aminek zsebe is van.”

„Jóvammán! Szērzēll! A fiataloknak bemutatkoztál mán égyáltalán? Gyere mán ide, oszt köszönjél nékik.”

„Mit gondol, fēnn a gáton mivel tóttöttük az időt?”

„Egyébként mi is elfelejtettünk bemutatkozni”, vakarta meg az állát a fiú, a lányra nézve. „En János vagyok. Ő meg a barátnóm, Böbe.”

„Jóvan. En még Alex vagyok. Szevasztok”, morogta a gyerek, és megbillentve az ujját a sildje mellett, kilépett a ház elé.

„Alex!”, kacagta el magát a lány. „Jaj! Bocsánat.”

„Mi mán még ez az Alex”, szólt utána az öreg. „Hé! Sanyi vagy tē, te!”

„Hát te meg? Min kacarászol?”, kérdezte a fiú a lányt.

„Nem akartam”, nevetett a lány. „Csak hirtelen olyan mulatságos volt, hogy mi vagyunk itt ilyen parasztnevekkel, hogy Jancsi meg Böbe, és erre a srác meg bemondja: Alex.”

„János”, vette elő a szigorú nézést a fiú. „A Jancsik egy másik asztalnál ülnek.”

„Még kell az asszonyt rendszabályozni, nem ám hogy mindēnt csak úgy öt-hat fele”, szólt közbe az öreg. „Házások mán amúgy?”

„Nem”, mondta a lány. „Mondta, hogy a barátnóm. Mármint én, őneki. Érdekes ez, hogy miközben a falu mindig a várost próbálja meg követni, de persze mindig két lépéssel lemaradva...”

„Vagy inkább négyel-öttem...”

„Kicsim, én a trendekről beszélek, hogy trendekben követi a falu a várost, nem hogy számszerűleg hány lépéssel, szóval míg a falu megy a város után, addig a város újra divatba hoz olyan dolgokat, amiken már a falu is régen túl van, és már a falunak se kell, érted, mire gondolok?, meg van fordulva már minden, itt van például ez, hogy a nevek,

most a városban lehet már olyan neveket hallani, mint régen falun, meg így van ez minden más...”

„Na jó, de a srácnak nem Alex a neve, hallottad.”

„De igazából nem is Sanyi, mert a bátyját híjják úgy”, szólta közbe az öreg. „Ennek itt valami különleges neve van, én még nem mondom, mi, mer’ nem híjja úgy senki. Mindenkinek csak úgy mondja neki, hogy Sanyi. E maradt rajta. A bátyja is Sanyi még ű is Sanyi.”

„Na jó”, mondta a lány. „De nem csak a nevek vannak. Van száz más példa, amit felhozhatnék, de akkor is úgy van, ahogy én mondom. Te figyi már, ez egy tök jó kutatási téma is lehetne akár! Gondolj bele, régen a városi gyerekek hogy irigykedtek a falusiakra, mert azok kedvükre hancúrozhattak a porban, fára mászhattak, az anyukájuk nem kapott szívbjajt, ha koszosak lettek, a városi gyerekeket meg még a széltől is óvták, és a falusiak azt mondták rájuk, hogy kifinomult, elpuhult, meg nem is igazi gyerekek, és még most is ezt mondják, pedig lassan már ez is teljesen fordítva van, mert most már falun is ott a tévé, az automata mosógép, most már a falusi anyukák is éppúgy túlzásba viszik a higiéniaát, mint a városiak, sőt, a város pont mostanában már eljutott oda, hogy rájött, hogy a gyereknek mégiscsak mozgás kell, a gyerek az igenis legyen koszos, mert az az egészséges, ésatöbbi ésatöbbi, tök jó, új kutatási témát találtam.”

„Hát, nem tudom”, mondta a fiú. „Biztos, hogy tényleg olyan új ez?”

„Hát ha nem, az meg azt jelenti, hogy nem mondtam hülyeséget, mert már másnak is eszébe jutott ugyanez.”

„Kicsim, több ezren vannak, akiknek már eszébe jutott ugyanez, elmondom. Többek között itt vagyok én, csak például én ezt úgy fogalmazom meg, hogy a néprajz tudománya is megérett már egy posztmodern paradigmaváltásra, nem tanulmányozhatunk örökké olyasmit, ami már lezárult, megmerevedett, mert egy idő után nincs már róla mi újat mondani, ez, ugye, logikus. Azt kell megnézni, hogy élnek most a parasztok, egyáltalán, újradefiniálni, mi a parasztság ma, a huszadik század végén, van-e még egyáltalán, ha van, képes-e még kultúrát teremteni vagy csak hordozni, átörökíteni, ha meg nincs már ilyen, akkor mi van helyette, mi váltotta fel, néprajz, már maga ez a név is egy oximoron, mert a mai népesség keresztmetszetét, ha vesszük, azt, ami par excellence a nép, amit ez a fogalom felölel, összegezve mind vertikálisan, mind horizontálisan...”

Az öreg ekkor felállt, komótosan kiballagott.

„Nem bírta”, mulatott a lány.

„Kiment? Őt nem kéne bántani.”

„Nem bántom.”

„Neki még mintha legalább lenne is valami stílusa. Hanem ez a srác... Hát ez teljesen... Alapvető túlélőösztönök meg egy-két dolog, amit itt a tanyán betanult és motorikusan alkalmaz, de ennyi. Teljesen animális szinten él.”

„De az előbbi okfejtésedet, bevallom, én se értettem teljesen, főleg, hogy a posztmodernert hogy hoztad be a képbe, azt hagyjuk meg inkább az én asztalomnak, jó, baba?”

„A posztmodernert? A te asztalodnak? Már miért? Az mindenben ott van, ha most beszélünk paradigmaváltásról, nem az a lényeg, hogy a szaktudomány mi, az mindenképpen csak posztmodern paradigmaváltás lehet.”

„De ez így akkor is olyan vicces: posztmodern néprajz –”

A gyerek a tanyaudvar közepén a kútkáván támaszkodott. Egyik kezében cigaretta, a másikban meg egy kilyukasztott libatojás, és hol a cigarettából szívott egy nagyot, hol meg a tojást húzta meg istenesen, és csak hunyorgott a napba.

„Na mi van, fíjam, min gondolkozol”, ment oda hozzá az öreg. „Az isten nem basz még, mán mégin ezt a kibaszott nyers tojást iszod?”

„Miklós bátyám. Mégégyeztünk, hogy nem tész úgy, mintha az apám lenne. Mer akkor mindégy, ha visszamégyék úhozzá. Érti: mer baszogatásba, ha kell, ú is elég jól ott van a szērén –”

„Mégégyeztünk. Akkor sē kéne inni a tojást. Beteg lészél tülle.”

„Itt vannak még?”

„Itt. Te, ide figyelj mán”, hajolt közelebb az öreg.

„Na.”

„Ezék elkezdtek valami tudományosságot beszólni. Én nem tudom, mit, de szērintem nem jót. Nem tudnál égy kicsit odafülni rájuk? Tē biztos értenéd, hogy mit mondanak, nekéd van kismillió iskolád.”

„Hun érdékél engēm, hagyjon mán. Szusszanjanak, ha mán idehívta úket, a maga birtoka, oszt mēnjenek isten hírvél, ha kiszuszogták magukat.”

„Ej, na mán! Arra gondoltam, hogy még kéne szívatni úket. Na! Bemész, kifineszēléd, hogy mirül beszólnek, oszt bekavarsz nekik valamit. Na? Hát csak tē is tudsz tán annyit, mint ezek, vagy nem? Hadd égye úket a fene! Na?”

„Miklós bátyám, én ebbe nem nagyon látom, hogy hun van az értelēm.”

A gyerek még el se szívta a mezítlábast, már kívánta a következőt, de amikor visszament a tuskóhoz, amin a cuccokat hagyta, kellemetlen meglepetés érte.

„Apicsába. Huva a faszba lētt a sodró mán mégin.”

A turistafíú és a turistalány már ott tartott, hogy azt a sok mindent, ami a posztmodern etnográfia vizsgálódásának tárgya lehetne, hányféle módon és hogyan lehetne prioritások mentén elrendezni, amikor a gyerek berontott, egyenesen a polchoz ment, és a hirtelen támadt nagy csendben fél kézzel elkezdett rámolni rajta, miközben a másik kezében tartott libatojásból is húzott egyet-egyet.

„Bocsi!”, szólt a lány elképedve. „Te azt a tojást komolyan iszod?”

„Nem. Komolytalanul iszom.”

„Nem félsz a szalmonellától?”

„Attúl nem. Én amióta mégvagyok, nekēm még bajom nem vót.”

„De hókezelve nem jobb, mint nyersen? Pfúj.”

A gyerek erre odahagyta a polcot, és teljesen felējük fordult, a fíú már épp kezdte lapogatni a lány karját, hogy hagyjad –

„Most ezt az égyet?”, kezdte a gyerek. „Idő a. Így is jó e. Kiskorom óta így nyomom én ezt. Éccēr lucērnagyújtás közbe, amikor mán olyan szomjas vótam, hogy majd mégvesztem, oszt a föld víge még iné messze vót, leltem égy físzket a földön, tojások vótak benne, oszt én azokat szípēn kiuttam. Azóta iszom a tojást. Morog írte az öreg is, elmondom. Mondjuk mindēféle tanált físzkébűl én sē innám mán ki a tojást, mert hát ki tudja, nem-ē mán kismadarat...”

„Na jó, nézd, Alex”, szólalt meg a fíú, „gondolom, szólt az öreg, hogy viselkedj már egy kicsit... hogysismondjam... barátságosabban velünk, de mi méltányoljuk, hogy ez nem a te stílusod, én szívesen, hogysismondjam, felmentelek ez alól a... szóval ha csak ilyen és ehhez hasonló gusztusos... (élménybeszámolókra)...”

„Hagyjad...”, súgta a lány. „Ő olyan, amilyen. Ez az ő világa.”

„...tartalmaz”, fejezte be a mondatot a gyerek, mert a pusztai ember, ugye, nem siet sehová. „Nyugalom. A hölgy kérdezett, én válaszoltam. Amúgy csak a sodróért jöttem

be, mert az öreg rafkós Dzson Véjn, ugye!”, ordított ki, hogy az öreg is hallja, „folyton eldugja itt bent, pedig most vittem ki, nincs öt perce.”

„Elhagyta a tájszólást”, súgta a lány.

„Hát persze hogy el”, kapta oda a fejét a gyerek. „Miért, mit gondoltál, mi vagyok én, valami paraszt?”

„Mennünk kellene”, mondta erre a fiú. „Menjünk, jó?”

„Nyugodtan, csak maradjanak! Na, mánmég magázódok. Mégkeresem a sodrót, oszt mán itt sē vagyok. Nyugodtan besziljk csak még azt a fontos dógot, amiről itt szó vót, itt hūvös is van, vagy sietnek? Nekēm mindēgy.”

„Nem sietünk, csak nem akarunk itt maradni.”

„Mír, itt akár még is várhatnak, míg a nap ēgy kicsit lējjobb mēgy. Látja, mink sē dógozunk, az isten ott bassza még a munkát ilyenkor.”

A lány elvihogta magát. A gyerek közelebb ment, az öklével ránehezedett az asztallapra, úgy mondta:

„Na jó, akkor másképp mondom: Most akár azt is hihetném, hogy épp minket beszéltetek ki, semmi, csak hirtelen olyan nagy csend lett, amikor bejöttem, rossz az, aki rosszra gondol, mégis, én most már kíváncsi vagyok, miről folyt itt nagyba’ szó. Ha nem titok.”

A fiú is felállt.

„Nem titok, csak hidd el, hogy téged nem érdekelne. Gyere, kicsim, menjünk.”

A lány kelletlenül, de felállt, nem akart még menni, amikor ilyen érdekes fejlemények vannak kilátásban. A gyerek sarkon fordult, kiment, de egy pillanat múlva már jött is vissza, az egyik kezében kisszék, a másikban ott volt a két vízzel töltött pillepalack. A palackokat egy erélyes mozdulattal letette az asztalra, aztán leült, szemben a másik kettővel.

„Minyerannaja vada, 28 méterről frissen húzva. Jéghideg. Szóval, barátom, az imént komolyan azt akartad a tudomásomra hozni, hogy szerinted én nem vagyok hozzád méltó kompetens beszélgetőpartner?”

A fiú leült, az asztalra könyökölt, és a tenyerébe fogta a homlokát. A lány is, most már riadt szemmel, állva várta, mi sül ki ebből.

„Na jó”, folytatta a gyerek, és a legnagyobb nyugalommal nekiállt cigarettát sodorni. „Bevallom, véletlenül sikerült elcsípnem a beszélgetés végét. Hadd mondjak én valami posztmodernet. Hátha segít. Hátha érdekes adalékul szolgál. Hajtja a paraszt a gáton a lovat, viszi a bebálázott komócsint. Papíron valami népviseletnek kéne lenni rajta, vagy cifraszűrnek, vagy mit tudom én. Meg népdalt kéne hogy füttyörésszen, miközben a lova baktatva húzza a szekeret. Na de hogy egy sima vászongatya lobogjon a lába szárán, ami made in china? Százötven forintért szerezte az öreg. Nagy seftman! Komolyan, ez a szenvedélye, az asszony is ezért hagyta ott. Ezt a szakadt dragonballos pólót meg úgy találtam itt, nem tudom, ki hordta. Szegény Shongokunak mán egy kicsit szaros a pofája, hopp, egy kis törek is ideragadt”, sepergette meg a pólót, „de kicsire nem adunk. Na meg a nóta. Ebben nem változott semmi, a paraszt most is el-elnótáztat a bakon, fene tudja, ebben a nagy pusztaságban valahogy el kell ütni az időt, míg a szekér eldöcög egyik tanyától a másikig. A Faith No More-ban például az a jó, hogy ha akarom, dallamos, ha akarom, laza, de ha az üvöltős rész jön, az embernek akkor se kell visszafogni magát, hol, itt, kint a nagy pusztán”, a gyerek cigit tett a szájába, meggyújtotta, „ahol az idő is áll? Főleg, ha ember sincs a horizonton belül, csak te? Meg legalább a ló

is felébred, ha elüvöltöm magam, hogy *szööprájd!! joo ded!!*, mindjárt megugrik egy kicsit, mert a lusta dög amúgy képes menet közben is elaludni. Nem tudom, más hogy van vele, én ezeket az alter kemény rockokat kedvelem. Smashing Pumpkins, Jane's Addiction, nu-metal... Meg ahogy már mondtam, Faith No More... Én azt gondolom, hogy ez a paradigmaváltott néprajz szólhatna ilyesmikről, ja."

„Én”, szólalt meg a lány bátortalanul, „végig azon a véleményen voltam, hogy amit számba vettünk mint a kutatás lehetséges tárgyait, azt más szaktudományok már mind lefedték, a kulturális antropológia meg a sima antropológia...”

„Jó, jó, de biztos, hogy az antropológia ugyanolyan szemmel vizsgálódik, mint az etnográfia? Nem értek hozzá, csak józan paraszti ésszel teszem fel a kérdést. János meg csak hallgat. Azt hittem, örülni fog, ha én is az ő álláspontja mellett teszem le a voksot. Kár, mert a néprajz így egy atavisztikus diszciplína marad.” Nagy csend támadt.

„Na mindegy. Látom, nem akartok velem erről beszélgetni. Na jóvan”, állt fel a gyerek. „Öreg Dzson Véjn, ha még éccer nekem eldugod a sodrót...”

„Háát”, a lány összepréselte az ajkát, aztán egy sóhajjal kipukkasztotta. „Köszönjük a vizet. És...”, ment közelebb a gyerekhez, „elnézést, ha...”

A gyerek halkán, ezt már csak neki mormogta: „Semmi baj. Figyelj. A legtöbben errefelé tényleg nem tudják, mi az, hogy atavizmus. Viszont a legtöbbjüknek még nálam is jobb füle van. Ezt is a tágas pusztá teszi, valószínűleg. Szóval, ha még egyszer elbal-lagna mellettetek egy székér... érted...”

Lehetetlenné vált mindenfajta illendő elköszönés. Nem is próbálkoztak vele, csak kifordultak az ajtón, és megindultak a gát felé, a lány vitte a vízzel teli piksziseket.

Előjött a ház sarka mögül az öreg, vinnyogva, röhögve, tántorogva. „Jaaaj, gyerekkem... ihhhhihihihi... az anyám jóistenit, hát e nagyon jó vót, te.”

Darai Krisztiánnak átfutott az agyán, hogy az öreg Dzson Véjnt, amióta az eszét tudja, ismeri, de nemhogy így vinnyogni, egyáltalán, még nevetni se látta soha. Legfeljebb göcög egyet-kettőt: eddigi ismeretei szerint ez nála a hahotázás legmagasabb foka.

Meggyújtotta a következő cigit.

„Mi vót ebbe olyan nagyon jó. Nem vót ebbe sémmit nagyon jó. Inkább nagy szar. De a sodrót mégin bevinni, a' jó trükk vót.”

„Fijam, ihhhhihihi... nekem tē ne mondjad. Jaj...”, az öreg leült. „Én pont így, pont erre gondoltam! Jól megszívattad őket. Én ezt pont így gondoltam.”

A gyerek kiállt az ajtóba, és nézte, ahogy azok ketten felmásznak a gátra.

„Csíp az aszott, mi?”, kommentált félig magában az öreg. „Hogyne csípné. Egyem azt a hófehér lábotokat...”

„Jövőre mán ott lészék én is.”

„Hun mán, te.”

„Hun. Az egyetemén.”

„Dehogy lészél.”

„Mán hogyne lēnnék.”

„Osz' mikor tanúsz. Sok itt a dolog. Vagy itt hagyol? He?”

„Majd a télén. Ne foglalkozzon maga avval. Ha majd ott lészék”, nézett újra a két „méhész” után, már a gát tetején ballagtak, zsákjukkal a hátukon, de gyanúsán messze egymástól, mi van, tán csak nem közben egymással is összevesztek?, „én rátok ismerék majd. Akármikor meglátlak benneteket, én tudni fogom, hogy tik vótatok azok. Félismerlek titéket. Remélém viszont...”, mélyen leszívta a cigarettafüstöt, és sokáig tartotta, mielőtt kifújta: „...de úgy is lész, ezt mán most megmondom: hogy viszont tik éngem nem.”

Bán Zsófia

AMIKOR MÉG CSAK AZ ÁLLATOK ÉLTEK*

Minek. Minek még ezt is lefényképezni, minek mindenről képet csinálni. Jobb lesz neked, most vagy később, hogy lesz egy ilyen képed róla, amin nem is az anyád van, hanem egy halottnak álcázott idegen, kinek az orra ez, kinek a szája, mik ezek a csövek, hát hogy néz ez ki, nem, hiába tukmáltad rám ezt a mániát, hiába hogy mindig mindent albumokba rendezni, beragasztani szépen egy könyvbe és kirendezeni belőle a ragacsos, nyúlós, szétfolyó életet, egy kompakt mesét kerekíteni, mesebeszédet, ki hiszi el, hogy így volt és *csak* így volt, ki hiszi el, hogy mindig csak a topon, mint a hegymászók, de az asztmás hörgéseket, a lázrohamokat, a dermesztő, arcpirító pillanatokat, a hazugságokat, a dölyföt, a gyilkos indulatot és félszet már selypítve nem beletenni. Nem, *kisanyám* (most visszakapod), nehogy már mindig a te akaratod érvényesüljön, gondolta Anna, és halványan elmosolyodott, mert ez is az anyja szövege volt, nem lehet, hogy mindig a te akaratod érvényesüljön, te vagy a gyerek, és én az anyád, és nem fordítva, ezen aztán Annának mindig röhöghegnékje támadt, amitől az anyja csak még jobban felbőszült, most mit vihogsz ezen, hagyd abba, viselkedj úgy, mintha normális lennél, ettől még inkább röhögnie kellett, nem bírta visszagyömöszölni magába, jóllehet tett némi elhaló erőfeszítést, ettől aztán fuldokolni kezdett, mire az anyja rákvörös lett, kirohant a szobából, és rácsapta az ajtót, ez volt a szokásos jelenetük, amit már annyiszor eljátszottak, olyan fénylő tökélyre fejlesztettek, hogy fájt volna időnként nem előadni, olyan volt, mint a levegővétel, mint az add ide a sót, vagy a szaladj le vajért, szükségük volt a másikra hozzá, mert ugyan kívül ment volna az olajozott, izzó, remegő indulatnak ezen a színtjén. Mindig csak egy legjobb ellenfelünk van.

*

A legtöbb ember azt sem tudja, hogy az Antarktisz formája kerek, hihetetlen, hogy miket nem tudnak erről a helyről, de a legalapvetőbb dolgokat se, dohogott Gina, aki a pingvinek életmódjáról viszont mindent tudott, és úgy látszik, valaki már megint beírt egy kommentet a blogjára. Édes Gina, a legtöbb ember azt sem tudja, hogy mi teszi boldoggá, nemhogy hogy néz ki az Antarktisz. Ez Alantól, aki amúgy kizárólag a szakmájáról, az óceánokról volt hajlandó beszélgetni. Egy pillanatra mindenki felkapta a fejét. Pedig azt képzelik, hogy tudják, hogy milyen, folytatta Gina zavartalanul, csak azért, mert láttak néhány, itt Gina felemelte mindkét kezét, és jellegzetesen amerikai módra, középső és mutatóujját begömbítve az idézőjelet formázta a levegőben, *drámai* fotót a jéghegyekről meg egy-két helyes pingvinről, Anna drága, ne szívd mellre, ezt nem a fotósok kontójára írom, nem a ti hibátok, vagy hát, nem csak. Szavaid megnyugtatnak, drága Gina, már szinte kezdtem kényelmetlenül érezni magam, látszólag ironia, pedig Anna tényleg *kényelmetlenül* érezte magát, aligha a megfelelő szó arra, amit érzett, s ez az érzés már napok óta nem hagyta el. Téged például mi tesz boldoggá, kapott a váratlan alkalmon Julie, aki a projektben, ahogy ő szerette mondani, *tájmunkásként* a művész szekciót erősítette, és aki az első nap óta próbált volna szóba elegyedni a halk szavú oceanográfussal. Engem

* Ez a novella az ÉJSZAKAI ÁLLATKERT és a SZOMJAS OÁZIS kötetekkel fémjelzett KITAKART PSYCHÉ című sorozat új kötetéhez készült.

például a tengerek, mondta Alan gondolkodás nélkül, mire a többiek nyerve felnevettek. Alan, az új-zélandi maori származék, félszeg, bocsánatkérő mosollyal túrt fénylő, fekete hajába. Jól állt neki a hó meg a jég; fehér sakktablán fekete király.

*

A világoszöld csempe az ágy mögött, a falon, a padlót borító világoszöld, naponta tisztességgel felmosott, mégis reménytelenül foltos linóleum, a szobában a fullasztó meleg, az ablakon túl, a park fái a meg sem rezdülő levelek. Anyja csak egy vékony lepedővel betakarva, azzal is csak félig, a lepedő alatt teljesen meztelen, higgye el, mondta a nővérke, jobb ez így neki, nem lehet ezt a meleget másképp kibírni, s mintha ezt igazolandó, Anna apró, gyöngyöző verejtékcseppeket fedez fel anyja két melle között, amelyek kis patakká folynak össze, és csorognak lefelé a hasára. Nem mintha ne ismerne volna anyja meztelen testét, a test látványa náluk nem volt tabu, de a látvány volt minden, ezt Anna már hangosan mondja, mintha a zöld csempéhez, a csempék közötti fugázott résekhez beszélne, nem volt érintés, nem voltak szagok, hangok, a beszéd hangjai, mindig csak a test retinára zuhogó látványa, újra és újra, a már lógó, de még így is, amolyan ősziesen szép mellek a bimbók hatalmas, barna udvarával, s az udvaron, oroszul *dvor*, ná *dváré*, melyik olvasmányban is volt, azokkal az apró kis dudorokkal, különösen, ha fázott, a has alsó fertályán pedig a vízszintes, *korszerű* bikinivágás a varratok szálkás nyomával, mintha egy százlábú kőbe vésett, ősi, paleontológiai lenyomata lett volna egy emberek előtti világból, *amikor még csak az állatok éltek*, mondta Anna háromévesen, ami nála egyszerűen a *régent* jelentette, a tegnapot beleértve, s mikor ez, anyja gyűrött lepedőn nyugvó, halvány, barna foltokkal megszórt, kék eres kezét nézve eszébe jutott, úgy tűnt, mintha mindez, a gyerekkor, a múlt, de még ez a mostani fullasztó pillanat is csakugyan, valami távoli, idegen térben és időben történt volna.

*

Ezért jók azok a Buckminster Fuller-féle, elgázoltbéka-szerűen kiterített térképek, karattyolt tovább Gina, mintha mi sem történt volna, amiken az Antarktisz is végre meg van tisztelve azzal, hogy olyannak látszik, amilyen. A hagyományos térképészet viszont eléggé elcseszett dolog, nem? Tudományosnak adja el magát, pedig tudod, hogy nem igaz, mert csak egy rossz konvenció. Ráadásul káros is, mert úgy csepegteti az agyadba az ideológiát, hogy észre sem veszed. Ez persze ügyes, de ettől még nem szeretetre méltó. Nézd csak meg azokat a térképeket, amiken kivételesen nem Európa van a középpontban, hanem mondjuk Ausztrália. Mindjárt más a leányzó fekvése, nem? Beszéd közben Gina szorgalmasan faragta a jégpad ráeső részét. Ezt is a kiképzőtáborban tanították nekik, hogyan kell padot, széket, asztalt kifaragni jégből, jégkunyhót csinálni, meg fekvőhelyet bele a jégbe, mindent, ami a túléléshez kellhet, ha éppen túlélés van. Már majdnem készen voltak a három paddal és az asztallal, amelyeken az ebédjüket akarták elkölteni, aznap szikrázóan sütött a nap, kár lett volna kihagyni, mégis vészjósló volt a szokatlan meleg, és noha a globális felmelegedés hatása a pingvinek életére Gina egyik kedvenc témája volt, vele azért lehetett másról is beszélgetni. Például érdekelték az emberi viszonyok. Ginát klimatológus barátnője, aki, a maga számára is váratlanul, beleszeretett az egyik ottani helikopterpilótába, nemrég kidobta. Időnként flörtölt Annával, csak úgy, mint aki skálázik, hogy ki ne jöjjön a gyakorlatból, de látta, hogy kár a gőzért. Ez a kétdimenziós módszer mindent jól összezavar, folytatta Gina, gyerekkoromban én is azt hittem, hogy a Déli-sark csak egy nagy, szétfolyó, fehér folt a térkép alján, de azért úgy látszik, vannak érdekes fejlemények, a múltkor is egy auszt-

rál faszi egy olyan projektről mesélt, amelyben radaros repülőket, gravitációmérőket meg mágneses erőtermérőket használnak, hogy meg tudják határozni a jég alatt dekoló szárazföld topográfiáját, finom, mi?, tisztára, mint valami krimi, szóval, ez az ábrázolásdolog elég húzós vállalkozásnak tűnik, Anna, mit te gondolsz erről, nagy fehér asszony, mégiscsak te vagy a szakember, kérdezte Gina, akinek végtelen, olasz–amerikai munkáscsalád-energiái mások éppen kifogyóban lévő tartalékait is folyamatosan feltöltötték, mint egy permanensen működő napelem, és Gina nélkül Anna már talán bele is feküdt volna egy jégágyba, és napokig ki se kelt volna belőle. Két napja nem csinált egyetlen képet sem, és Gina, szokás szerint, a maga belemenős, keresetlen módján, megint a dolgok közepébe trafált. Néha úgy látszik, nem kell műszer ahhoz, hogy megtudd, mi van a jég alatt, mondta Anna kitérően, a napokban láttam egy kutya tetemét, a Scott-expedícióhoz tartozott, ebben az őrült melegben leolvadt róla a jég, a lánc még most is ott van a nyakán. Itt van a kutya elásva, gondolta Anna, mikor meglátta, de ennek angolul nem sok értelme lett volna, úgyhogy inkább hallgatott.

*

Az ágy lábánál a kartonon felirat, *3 part. mat.*, háromszor szült, partus maturus, Anna úgy olvasgatja, újra és újra, mint egy világregényt, amelyben minden benne van, mint a nagy klasszikusokban, csak még azoknál is jobban, mert ugyan ki tudott ennyire tömören, szikáran fogalmazni, talán a minimalisták, igaz, hogy azok nem írtak nagyregényeket, nyilván ellenkezett volna, méltó Anna, az ars poeticájukkal, csak a jéghegy csúcsa, csak az látsszon ki! hát így nem lehet nagyregényt írni, bár most ez a felirat a kartonon, mintha rácaffolt volna, ki írta ezt oda, melyik tehetséges nővér, netán orvos, na az nyilván pályát tévesztett, az vonuljon vissza valami rezervátumba, és írjon, ami a csövön kifér, mert aki ilyet tud, akinek ilyen *vénája* van, az ne műszerekkel babráljon, ne dagonyázzon vérben és nyákban, ne nyomkodjon gennyes sebeket vagy turkáljon daganatok között, olyat tud más is, ilyen tömören fogalmazni viszont csak kevesen, ugyanakkor, gondolta Anna, miért is annyira jó a tömörség, mit kell azon annyira szeretni, nem az a jó, ha el van mondva, rendesen, nem elsunnyogva, elharapva, hanem szépen ráhajolva az időre, ha így vesszük, végtére is az anyja a legnagyobb minimalista, ebben tényleg verhetetlen, ezt is, hogy öelötte már kétszer (három a magyar igazság, de hogy *ki a magyar, azt én mondom meg*, ugyebár, az igazság meg csak egy gombostűre tűzött rovar – egyedül a három, az jelent valamit), Anna csak véletlenül fedezte fel, mikor valami régi orvosi papírok és fényképek között turkált, az egyik fényképen, sacra negyvenes évek eleje, volt egy idegen gyerek, szőke, úgy kétévesforma, csíkos napozóban tyúkrok között játszik egy poros, vidéki udvaron, ki ez a gyerek, kérdezte az anyját, nem látod, hogy dolgom van, ami kissé meghökkentő volt éppen őtőle, aki mindig mindent dokumentálni akart, történetté faragni, képeskönyvekben, albumokban elbeszélni, így és így volt, esküvő, terhesség, Pannika megszületik, Pannika óvodába, iskolába megy, Pannika szavalóversenyen, házassági évforduló, apja nevetve karolja át anyja meztelen vállát egy lampionos kertvendéglőben, kitüntetés, kiváló dolgozó, Munka Érdemrend aranyfokozata, Panni esküvője (de a válása már nem), nyár a Balatonon, barátok, kollégák, rokonok, bár azokból jó, ha egy-kettő maradt *azok* után, de a nagyszülők, dédszülők képei akkurátusan beragasztva, dédpapi szeretett munkásaival, Weisz Miksa bútorgyára, Szeged, 1905, a dédmami suhogó selyemruhái és kalapkölteményei, micso-da tekintet, hogy tudott Miksa reggelente bemenni abba a buta bútorgyárba, ott hagyni ezt a őrületes nőt az ágyban, hagyni heverni parlagon egész nap, kit érdekelnek a bútorok, lakjanak sátorban és háljanak szalmán az emberek, én a Kamillát el nem ereszttem,

ha már megkaptam, fogom, markolom, tépem, gyúrom, mindhalálig, de nem így történt, a pesti gettóban haltak éhen egy nappal a felszabadulás előtt, ez sincs benne az albumban, part. mat., sakk matt. A gyerek fényképét Anna később már nem találta.

*

Ez az állandóan zuhogó fény, ez az örökös nappal, mintha valamire kitartóan figyelmeztetni akarná, feltehetően, hogy lássa és belássa végre, amit látni és belátni kell, nem mindig a fényképezőgép keresőjében keresgélni, piszmogni, várni a megfelelő fényt és formát, de most már napok óta azt sem nagyon, Anna legszívesebben aludt volna egész nap és egész éjszaka abban a folyamatos fényárban, életében még nem aludt ilyen jól, ilyen mélyen és odaadóan, mint éppen itt, a hóban, jégben és fényben, mert igaz, ami igaz, karattyolt Gina, miközben a kolóniánál, ahová Anna rosszkedvében elkísérte, akkurátusan lejegyezte a számozott pingvinek súlyát, mielőtt elúsztak élelemért, s aztán azt is, amikor visszatértek a jégtáblára, itt azért mindenkinek van egy kis fejlődése, nem igaz, szépségem, mert hát ki az, aki épp ide akarna jönni hetekre, hónapokra, a jégbe megfagyba, igaz, hogy mostanában ebből is egyre kevesebb van, szóval azért te sem vagy teljesen komplett ezzel a jéghegymániáddal, meg hogy a jéghegyek olyanok, mint az emberek, és te valójában nem is tájképfotókat készítesz, hanem portrékat, hát miféle kis hibbant duma ez, egy jéghegy, az jéghegy, az jéghegy, ki is mondta ezt, na mindegy, képzeld, ha én is nekiállnék azt hajtogatni, hogy a pingvinek nem is pingvinek, hanem kis pingvin alakú filozófiák, szóval szerintem az a legjobb módszer az életben, ha az ember nem próbál úgy csinálni, mintha valami mást csinálna, mint amit csinál, ha érted, mire gondolok. Gina újfent, mint egy elfekélyesedett, nyílt sebbe, kíméletlenül belenyúlt, mert Anna is, miközben köveket mentek gyűjteni Roberttel, a féлиндian alaszakai hajóépítővel, éppen erre gondolt, a háta már kezdett fájni a hátizsákjában cipelt kövek súlyától, és folyton a nyomukban volt egy skua, egy délsarki halfarkas, olyasmi, mint egy sirály, kitarató agresszivitással csapkodott körülöttük, mintha el akarná kergetni őket onnan, pedig arrafelé nem is lehettek fészkek, mintha ez is mondani akarna neki valamit, mintha az egész táj valamire rá akarná vezetni, hogy legyen végre valami értelme annak, hogy idejött, hogy eljött a világ végére, jelentkezett erre a projektre, és csodák csodája, bevették, kell, hogy legyen valami lényegesebb ok annál, mintsem hogy jéghegyeket fényképezzen, ez hirtelen elégtelennek és nevetségesnek tűnt, csak hát valamivel pótolni akarta, amit addigra mulasztásnál is többnek érzett, hogy nem készített az anyjáról fényképet, akkor, s úgy gondolta, hogy ott majd talál egyet, egy képet, amelyik képes lesz kifejezni, amit Anna akkor érzett, amikor anyja, kómából ébredve több nap után, a párálló kórteremben egyszer csak halkán, tagoltan azt mondta, fázik a lábam, húzzál rá zoknit, mire ő ijedtében vadul keresgélni kezdett az éjjeliszekrényben, talált egy ronda, narancssárga frottírzoknit, és azt lassan, akkurátusan felhúzta anyja mindkét lábfejeére, aki erre elégedetten sóhajtott, és meghalt, mire Anna a szomszéd ágyon fekvő beteg felé kapta a fejét, vajon látja-e az is, amit ő most lát, a néni apró, riadt szemmel nézett vissza rá, ez lett a közös titkuk, az éjjeliszekrényén az ott hagyott, kihűlt spenót felszínén csillogott a bőrzés. Tudtad, folytatta csapongva Gina, hogy az Antarktisz az egyetlen olyan hely, ahol élő emberekről lehet helyeket elnevezni, lehet javaslatokat tenni emberekre, aztán összeül a földrajzi tanács, és megnevezi a szerencsés kiválasztottat, és képzeld, nekem is van egy kis szigetem, úgy értem, ami rólam lett elnevezve, végül is már majdnem húsz éve járok ide, és mikor megtudtam, odautaztam, letoltam a nadrágot, bugyit, és puff, ráhugyoztam, elvégre mégiscsak biológus volnék vagy mi a szösz.

*

Anya kalapban, szalagos, nyári lánykalapban, látszik, hogy a kalap színes, de a cakkos szélű, miniatűr képen ez is fekete-fehér, igen-nem, még minden ilyen egyszerű, mosolyog, bele a kamerába, mit sem sejt, anya magasztott, fehér cukrásztanonccsapkában, a fejedő vakító fehérje szépen kiegészíti a tálcán büszkén sorakozó sütemények tejszínhabfehérjét, anya hetykén fejébe nyomott, tweed kirándulósapkában büszkén áll egy sziklacsúcson, és a távolba kémlel, ahogy kell, „szovátai emlék”, anya micisapkában, barátnőivel lendületesen, kart karba öltve vonulnak a város főterén, Seidler Miklós, utcai fotográfus, Szeged, anya ünnepi, csipkés fejkendőben, egy díszes sátor alatt áll, mellette fess, megbízható fiatalember, a feje búbján hímzett fejedő, anya parasztfekendőben, mintha nem is anya lenne, hanem valaki, aki anya képében éppen valaki másnak az életét éli, s tanácstalan tekintete mintha azt sugallná, hogy így is volt, anya munkába menős, gyorsíró-levelezői kalapban, sűrű kosztüm, fekete retikül, látszik még a kalap karimáján is az elszántság, hogy most újrakezds van, hogy kaptunk még egy esélyt, és az most nyakon lesz ragadva, anya visszafogott, kimondottan dolgozóknak ajánlott, esküvői kalapban, alóla azért kiragyog a szeme, a mégis látszik a szemén, a mégis csillogása és csodálkozása, anya vállalati ünnepségen szolid kolleginakalapban, aztán egyszer csak snitt, széles karimájú, *másvilági* nyári kalap, szemét óriási, lepkeszárny alakú napszemüveg takarja, de fejtartásán így is látszik a megszabadulás okozta, nem remélt megkönnyebbülés, háttérben egy kávéültetvény, anya színes, papagájmintás kendőben, fejét lehajtva, domborodóását figyelni, itt meg éppen fedetlen fővel, haját szoros kontyba hátrahúzva, ahogy később sohasem, összezárt térdén pólyásbaba fekszik, ám semmilyen fogó, védő vagy akár csak érintő mozdulatot nem tesz, felfelé fordított két tenyere tehetetlenül, majdhogynem segélykérőn pihen a combján, mint aki nem érti, hogy ez a kis csomag hogyan került oda, és főleg mit kell most már kezdeni vele, anya szalmakalapban, tekintetével a tajtékosan hullámzó tengert pásztázza, mint akkor, amikor egy alkalommal levitte Annát a lakásukhoz közeli tengerpartra, ahova gyakran jártak, talán hétvége lehetett, mert irdatlan tömeg volt, jóllehet az a partszakasz hétköznapi sem volt éppen néptelen, elkalandozhatott a figyelme, mert Anna, csámborgás közben, egyszer csak azon kapta magát, hogy el van veszve, nem látta anyát sehol, hat-hét éves lehetett, így aztán rögtön kétségbe is esett, éktelenül bömbölve elindult a parton, jóindulatú felnőttek kérdezték, hogy néz ki az anyja, és merre látta utoljára, aztán egyszer csak meglátta, háttal állt neki, Annának az örömtől és a megkönnyebbüléstől a lélegzete is elakadt, és úgy közelített felé, hogy egy hang nem jött ki a torkán, anya zokogott, és mielőtt őt észrevette volna, Anna hallotta, hogy ezt hajtogatja: „Istenem, itt is, még itt is?!”, de hogy e szavak mire vonatkoztak, Annának sejtelve sem volt, anya feje fekete mantillával fedve, mint egy spanyol donna, Don Ernő, más néven apa temetésén, egy késő őszi domboldalon áll a Dunakanyarban, egy tenyérnyi temetőben, a gesztenyék zuhogva kopognak a sírköveken, jó lesz neki innen a kilátás, mondta anya, *buena vista*, hét nyelven beszélt, mondani azonban nem mondott semmit sem, valamint *hasta la vista*, de ezt már magyarul, viszontlátásra, mondta, a maroknyi földet a koporsóra dobva, mire Anna csodálkozva nézett rá, tévedés lesz, gondolta, hiszen ők ebben nem hisznek, már ha egyáltalán hisznek, mert az istent, amelyik *azt* megengedte, már szélnek eresztették egy másik korban, anya bojtos, kötött sapkában felére soványodva a kékestetői szanatórium parkjában, a tréningruha nadrágja lottyadtan lötyög a combján, mintha másnak a levetett göncét viselné, de még így is, kamerát látva, egyik térdét gyakorlottan berogyasztja, ahogyan régen, amikor fogadásra menve, dekoltált estélyiben pózba vágva magát állt a márványozott padlójú nappalijukban, az ablakon túl palmafák, a sapka alatt sokdioptriás szemüvege furcsán nagyítja fel a szembogarát, s

ettől úgy fest, mint aki kísértetet látott, s ki tudja, lehet, hogy így is volt, lehet, hogy akkor már tudta, már látta, hogy mi következik, rúztalan száját kicsit eltátja, mint aki csodálkozik, hogy tényleg azt látja, amit lát, s ekkor Anna egy pillanatra eltűnődött: milyen is volt anya szája? Elvégre az anyák szája, gondolta, meglehetősen sokféle. Lehet puha, telt, húsos, lágy, érzéki, lehet a fehér árnyalatáig, szorongva, idegesen összepréselődő; lehet fázósan lila; lehet szigorúan penge; lehet rúzsos vagy rúztalan, de még ezen belül is sokféle lehet, attól függően, hogy *hogyan* rúzsos és *hogyan* rúztalan: lehet, hogy csak néhány kiragadott példát vegyen, ünnepi rúzsos, fogadásra-vacsorára-színházba-*soiré*re menő, flörtölésre-bevetésre készülő s a vörös legkülönfélébb árnyalataiban pompázó, lehet hivatalos ügyben eljáró, például protekcióért folyamodó, diszkrétan avagy közép-erősen munkaebéd-rúzsos, vagy fontos leletért menve, szorongást ellensúlyozó, ha pedig rúztalan, lehet sportosan, az úszómedencéből kilépve vagy önfeledten a tengerbe vetve magát, lehet kócosan, álmosan, kora reggeli rúztalan, amikor végre az igazi arcát mutatja, lehet kórházban, betegen vagy csak kenyérért leszaladva rúztalan, de lehet akár dacból-bosszúból is rúztalan, hogy nehogy már *ezeknek* fesse ki magát, egyszóval a rúzsos és rúztalanság állapothalmazait szinte lehetetlenség mind számba venni, ezt az összetett és végtelenül kifinomult jelnyelvet a teljesség igényével feltérképezni, egy azonban most biztosnak tűnt: hogy Anna nem emlékezett anyja szájára, a kinézetére sem nagyon, de az állagára aztán végképp nem.

*

Másnap, amikor adódott egy helikopterfuvár, Robert felajánlotta, hogy elkíséri Annát Evansre, Scotték Terra Nova konyhájába, mert addig még csak a Shackleton-expedíció Nimrod konyhóját látta. Útközben Robert elmesélte, hogy eredetileg állatorvosnak tanult Texasban, de amikor a házassága tönkrement, minél messzebb akart kerülni eredeti otthonától, és így keveredett Alaszkába. Csak azt sajnálja, mondta Robert, hogy a lányával olyan ritkán találkozik, az is felnőtt már, Kaliforniában él a családjával, két kicsi gyerekük van, hihetetlen, mondta Robert elmélázva, hogy unokáim vannak, és neked, kérdezte Annát, neked van családod, az utolsó rokonom tavaly halt meg, mondta Anna, és magát is meglepte azzal a könnyedséggel, amellyel ezt a kopár, semleges szót, rokon, kimondta. Úgy látszik, itt majdnem mindenkinek csonka családja van, tűnődött Robert, már akinek egyáltalán van még. Gyere, nézd meg az istállókat, itt meg, mondta egy jégbuckára felkapaszkodva, mindig libabőrös leszek attól, hogy épp azon a helyen állok, ahol Mawson azon a fényképen, tudod, az egyik fickó, aki Scott-tal halt meg. A konyhába belépve, Anna csodálkozott, hogy mennyire más, mint a Nimrod, sokkal nagyobb, és a sok hátrahagyott tárgytól, az élet megfagyott nyomaitól sokkal kísértetiesebb is volt a másik konyhónál, nagy konyhával, mindenféle konyhai felszereléssel, egy tudományos laboratóriummal meg Ponting fotóslaborjával, amelyben láthatóan ott is aludt, sőt még egy kitömött pingvin is ott trónolt egy asztal tetején, és az egész konyhá tele volt polcokkal, bemélyedésekkel, dobozokkal és tárgyakkal, mintha csak arra várt volna, hogy valaki jöjjön és újra használatba vegyen mindent. Anna leginkább egy falra akasztott tükör előtt időzött, amelynek tönkrement a foncsorozása, így nemigen tükrözött vissza semmit, és ez a semmi Annát nem eresztette, mert hirtelen úgy érezte, a tükörnek köze van ahhoz, amit Gina mondott előző nap, hogy ne valami mást próbáljon folyton belelátni a dolgokba, hanem annak lássa azokat, amik, s aztán Robert megmutatta Annának azt a félreeső felületet is az egyik fekvőhely melletti falon, amelyre valamelyik pofa felírta az addig meghaltak nevét, ha az embernek nem mutatják, mondta Robert, sose gondolnád, hogy ez ott van. Hirtelen észbe kaptak, hogy már

későre jár, és ha nem sietnek, lekésik a visszamenő fuvart és a bázison az esti előadást. Kilépvé az ajtón, Anna és Robert azt látták, hogy nem látnak semmit. Amíg bent tartózkodtak a konyhóban, beborult az ég, s a sűrű felhőzet mögül kiszűrődő, szórt fénytökéletesen eltüntette a jég- és hófelszín definícióját, lehetetlen volt bármilyen távolságot felmérni, tökéletesen egybefüggő, derengő fényben úszó, szürkésfehér masszává vált a táj, eltűnt a látóhatár, nem volt fent, nem volt lent, eltűntek a buckák, a lejtők, de még a hó és jég felülete is beleveszett a fehér váltakozó tónusaiba, az előtér szürkésfehér volt, a háttér fényesebb, világosabb. Nem volt ott semmi, csak fény és tér, ahogy szemüket meregetve belebámultak a fényes, antarktiszi nyári estébe. Valahol a távolban ott volt a füstölgő Mount Erebus, valahol ott volt a Ross-tenger befagyott, végtelen rónája, de látni csak a viharfelhők által szétfűjt jégkristályok csillogását látták. *White-out*, mondta ki Robert a tanult szakszót, mire Anna bólintott, ezt is tanították a kiképzőtáborban, meg azt, hogy mit kell olyan esetben csinálni, ha kint a jégen kapja el az embert ez a különös, ijesztő természeti jelenség, minthogy azonban épp a konyhónál érte őket, nem voltak különösebb veszélynek kitéve, meg kellett várni, amíg elmúlik, és vissza tudnak indulni McMurdóra, a bázisra. Gyere, mondta Robert, menjünk be, mit fagyoskodjunk itt, de Anna továbbra is mozdulatlanul állt a konyhó ajtajában. Ezért, csakis ezért a pillanatért utazott ide, semmi nem számított, amit addig látott és tapasztalt, sem a jéghegyek, sem az emberek, sem Scott kapitány és a többiek legendája vagy a környék állatvilága, hirtelen minden más jelentéktelenné, pusztá látványosságnak tűnt, az összes addigi képét beleértve. Anélkül, hogy szemét levette volna a kavargó derengésről, Anna kiczipzározta a fényképezőgépe tasakját, elővette a napok óta érintetlenül hordott kameráját, lepattintotta a lencsevédőt, a gépet a szeméhez emelte, és megcsinálta azt a képet, amelyik végül képes volt visszaadni annak az egy évvel korábbi pillanatnak a dermesztő, mégis nyugodalmas, széttartó fehérségét ott a kórházban, amikor eltűntek a színek, a szagok, a hangok, eltűnt a tér, és vele együtt minden más is visszahullott abba az egyetlen, ismeretlenül ismerős idősíkbá, amikor még csak az állatok éltek.

Bánovics Attila

ELLENSÉGEIMHEZ

Kérem rátok az ég haragját,
nyaranta szárazságot s jeget,
ételetek mások harapják,
télen ne lássátok az eget.
Autótokat a tolvaj vigye,
házatokat meg a jelzalog,
hagyjon cserben még az is, kiben
mindezek után megbíznátok.
Riadjatok fel vesebajra
és székrekedésre az éjjel,
remegjen meg az orvos karja,

mikor belétek vág a késsel.
Akkor halljam a hangotokat,
mikor átkozzátok a világot,
szagoljam rothadt szagotokat,
sírotokon lássak virágot.
Krizantém, tulipán, ciklámen,
hogy dögölnétek meg mind, Ámen.

Jónás Tamás

HORÁNYI ÖNKÍVÜLET

ködöt patkol az értelem
a nap fényes lova remeg
kényes állat kénytelen
önmagát nem érteni meg
beszélni nem tudó soha
meg nem született gyerekek
szelíd tipegő ostroma
némítgatja a szigetet
mezítláb áll egy kisleány
bokáját rágja egy kutya
még kisebb lány az oldalán
soha már nem talál haza
bokorban zizeg egy kamasz
veri az apja azt hiszi
némaságában nincs panasz
reménykedik hogy élvezi
macskák serege nyávig át
dunán szeleken éveken
szerelmek nyári táborát
bontogatja a félelem
már itt a tél mert itt maradt
a szívbillentyűkben pihent
túlél akármilyen nyarat
vért és nem hideget jelent
két fiaim bocsássatok
ne meg csak el egy húlt apa
téveszt nyitányt és zárlatot
csak szegyenébe tér haza
vihar van és a fák buták
saját bokájukat verik
kifele nőnek egyik ág
sem érhet kint az istenig

A MESTEREKNEK

bosszant a nyár. a lázad enyhe
még nem hat az ős seduxenje
a nyugtalanság percekig tart
még csodálad a díszes udvart
a nők kacér cseresznyefák még
a lombhullás feslett ajándék
tudod a szélben hogyha reszketesz
csak pár hét és hangos szüret lesz
a tűz mellett visít a banda
még nem hagytak egész magadra

nyüzög az ősz. a férjes fényben
ragyog a titkos nyári szégyen
folyik a barna mézes emlék
tenyérbe illő sárga zsemlek
delet kondít a láb harangja
még szorgos a szív mint a hangya

szuszog a szeptember. az ég
mosásra kékíti a tenyerét

Pósfai György

KÖZELRŐL, SZEMÉLYESEN

Lakott Tull úr markában egy cinke. Olyan apró fajta, kék sapkás, sárga mellényes, szinte semmi súlya; alig lehetett látni, észlelni. Tull úr, ha sokáig nem érzett semmi kaparászt a tenyerében, néha meg is nézte, megvan-e még. Kicsi volt a cinke, de bátor: ha kellett, a menyétnek is nekiment, hogy a fészekalját megvédje.

Kisujjában egy komoly ormányos bogár lakott. Ez sem keltett feltűnést, magának való, csendes jószág volt, csak néha-néha dugta ki az ormányát megkóstolni a világot, akkor is fejcsóválva visszahúzta, s folytatta csöndes tudományos elmélkedését.

Annál nagyobb volt a zsvivaj Tull úr beleiben. Jöttek-mentek a népek, egész hadseregek vonuláztak, szövetségeket kötöttek, majd felrúgva a megállapodást, egymásnak estek. Mindig történt itt valami, folyt a cserebere, adok-kapok, itt aztán nem lehetett elmélyült munkába fogni.

Tull úr szívében nem lakott senki. Súlyos folyadékok áramoltak, zuhogtak itt a hatalmas, gyárszerű csarnokokban, örült robajjal mindent elsodortak, lesöpörtek-simítottak, dohogtak a pumpák szakadatlan; egyszerűen ez nem volt alkalmas hely a megélhetéshez.

Lábujjai közt, a mélységes szakadékokban viszont nyugalmasabb volt a helyzet: itt élt a szorgalmas homolanép. Nagyítóval is csak apró, jelentéktelen, fekete gömböknek látszottak, pedig nagy élni akarás és ambíció szorult ebbe a kis népbe. Könnyű volt megjegyezni a nevüket, mindegyiket Homolának hívták, csak egyiküknek, aki már szinte szürke volt az öregségtől, volt második neve is, úgy hívták: Öreg Homola.

A homolák napjait a táplálkozás és a túlélés töltötte ki. Törmelékevők voltak, és ezzel igencsak szerencsésnek mondhatták magukat: mindig akadt valami avarmorzsa, leváló hámдарab, ismeretlen eredetű szerves falatka, és ők szorgalmasan átfésülve a terepet, mindent magukba olvasztottak. Nem is volt ezzel semmi gond, csakhogy időnként özönvíz tört rájuk, és a rohanó víz sokakat örökre elsodort. Az óvatosabbak nem is nagyon merészkedtek a nyílt terepre, inkább mindig készen álltak, hogy elbújva egy hasadékba, jól megkapaszkodva kihúzzák, amíg fejük felett az ár elvonul.

A homolák szorgalmas és állhatatos népe egyensúlyban élt a környezetével: bár szaporák voltak, a rendszeres áradások kordában tartották a népességet.

Sokan azt hitték, amíg világ a világ, ez az élet mindig ilyen lesz, de aztán jött a tél, és végzetes változások vették kezdetüket.

Öreg Homola saját, félreeső, jól belakott kis repedésében elmélkedett, amikor egy fiatal homola gurult eléje jelentést tenni.

– Valamit tenni kell, a Központi Szakadékokban minden változik. Amióta Tull egét puha, meleg rétegek takarják, globálisan megváltozott a klíma. Emelkedik a hőmérséklet, magas a páratartalom, ha így megy tovább, lassan elfolyósodunk.

Öreg Homola megremegett. Még ő sem látott, tapasztalt ilyet, de voltak régi mesék, legendák, jóslatok, amelyekben hitt is, meg nem is, és lám, most bekövetkezni látta ezeket a próféciákat.

Hirtelen dübörgő hang zúgott végig a szakadékon, megelőzve a nyomában toluló forró vízzuhatagot. Öreg Homola a fiatallal együtt lekushadt a repedésbe, jól kitámasztva, és várták, hogy az áradat elvonuljon fölöttük.

Aztán újra kidugva magukat, Öreg Homola csak annyit szólt, hogy majd meglátjuk, várjunk türelmesen. Ahogy a fiatal homola elégedetlenül odébb gurult, az öreg még utána szólt, hogy feltétlenül figyeljenek a gombára.

Ő nem a melegedéstől, párától, elfolyósodástól félt; tudta, a szívós homolanép sokat kibír. Hanem ami ezt meglovagolva jönni fog, az aggasztotta.

És így is lett, nem telt bele sok idő, egész küldöttség jött hozzá, mint a legbölcsebb, legtöbbet látott homolához. Komoran körbetelepedtek, mert fontos dologról kellett most dönteni.

Öreg Homola csak rájuk nézett, s kérdeznie sem kellett, rögtön látta, hogy nagy a baj. Nehézkesen, folyósan mozgott a küldöttség, némelyikükön egészségtelen fehér foltok ütözköztek ki. Ez is eljött hát.

– A gomba – kezdte a szószóló –, amit ismertünk már régóta, s különösebb gondot soha nem jelentett, most a végzetünket okozza. A megváltozott klíma, a meleg, füledt pára mindent felborított. Robbanásszerűen szaporodni kezdett, ma ott is nyúlik, nyomul, terpeszkedik, ahol előtte sose látták. Befonja réseinket, rátapad felületünkre, lebéklyóz, fehér párnájába fullaszt, s undok nyálkásságával sorban elfolyósítja legjobbainkat. A mélyebb részekről már visszavonultunk, de már közel az idő, amikor az éltető szakadékokból teljesen kiszorulunk. Öreg Homola, adj tanácsot, mit tegyünk!

Öreg Homola nem sokat gondolkozott, készült ő már erre réges-rég.

– Te, te, te meg te – mutatott a négy legjobb karban levő homolára –, lementek a négy Központi Szakadékba, és kihirdetitek: az első gravitációs apály beköszöntével el-

indulunk. Kivándorlunk egy új haza felé, oda, ahol friss szellők fűjdogálnak, ahol égbe szökő oszlopok ontják bőségben a lehulló mannát, rengeteg fedezék és kapaszkodó van, ahol hírből sem ismerik a gombát, s ott békében és bőségben végre elszaporodhatnak a homolák.

Ámulva nézte a többi homola ezt a határozottságot. De hogyan, hát végleg, honnan lehet tudni, és mi lesz... – számtalan kérdés tolt fel bennük, de az Öreg egy mozdulattal elvágta a hitetlenkedés fonalát.

– Ismeritek, vagy ha ti nem ismeritek, én ismerem a próféciákat: a régiek megmondták, eljön a klímaváltozás, eljön a gomba ideje, és a homolák népe elhagyja Tullvég szakadékait. Hosszú és keserves vándorút vár rájuk, de létezik egy másik Tullvég, ahol az arra érdemeseket a buja bőség és nyugalom várja.

Nincs vesztegetni való időnk! Minden perccel újabb és újabb veszteségeket szenvedünk, a gomba nem áll meg, de ott a messzeségben bennünket az ígért földje vár! Menjete, és kürtöljétek szét, az apály első percében indulunk! Ne hozzon senki semmit, csak a pusztát létént mentse!

A hírnökök szétszéledtek, kicsit csodálkozva az utolsó mondaton: mit is hozhatnának magukkal az útra, hiszen a homoláknak semmijük nincs.

És megtörtént, amit a legendák megjósoltak, az első apállal megindult a homolák hosszú sora a szakadékokból, előre Tull ismeretlen világába, kivándorolva az ígért bőség földje felé.

Nem volt könnyű dolguk. Gravitációs apálykor továbbgurultak, aztán dagálykor valami repedésbe húzódtak, kitámasztottak, és várták az újabb apályt. Dagály idején ugyanis képtelenség felfelé gurulni, apálykor viszont nem akadályoz a gravitáció. Egyesek szerint maga a jelenség Tull rendszeres orientációváltozásával függ össze, de ez már meghaladta a homolák képzelőerőjét, egyáltalán abban sem volt egyezés, van-e tágabb világ Tullon túl. Mindenesetre az régi tapasztalat volt, hogy két egységnyi idő dagályra általában egy egységnyi idő apály jön, s ezt a ciklikusságot használták ki a praktikus homolák.

Dagálykor jön is menetrendszerűen az özönvíz, ez ellen nincs mit tenni, és bizony, ha nem sikerült jó kapaszkodókat találni, sokan odavesztek. A másik gond a táplálék volt, de ez, ha szűkösen is, azért elég volt, menet közben felszedtek ezt-azt, nem válogattak.

Sok-sok apályon keresztül vonultak, vándoroltak a homolák, s ha elcsüggedtek, valahogy mindig feltűnt Öreg Homola, hol az utat mutatta, hol a sor végén biztatta a lemaradókat – kimeríthetetlennek tűntek energiái.

Szükség is volt a kimeríthetetlen öregre. Egy apálykor új földre értek: szinte végtelenre szélesedett a látóhatár, s kietlen, lassú emelkedőre tértek, ahol a talajból növény, hajlott – s kapaszkodásra kiváló – keratinoszlopok is nagyon megritkultak. Talán már ekkor zúgolódni kezdtek volna az elégedetlenebbek, ha valami el nem vonja a figyelmüket. Egy másik homolacsoport tűnt fel, szakasztott, mint ők, csak ezek kevesebben voltak, s keservesebben vándoroltak. Odasereglettek, s kérdésekkel árasztották el a soha nem látott rokonokat.

Kiderült, hogy van egy másik homolahaza, tükörképe az ő világuknak, s ott is élt egy büszke homolanép. Nekik is a pára, a meleg, a gomba lett a végzetük, s ők is a kivándorlás mellett döntöttek. De nekik nem volt Öreg Homolájuk, őket pártharcok szakították szét, s karizmatikus vezető nélkül összevissza kóvályogtak, csoda, hogy ennyien egyáltalán idáig jutottak.

Összevegyült tehát a két csapat, és újult erővel folytatták útjukat. A lelkesedés azonban nem tartott sokáig. A hosszú és fáradságos út, a bizonytalan cél kétségeket támasztott a homolákban, s ez a hosszú lapály, az örökös kitettség, a szűkös tápanyag meg-

szedte a vámot. Most nem az elfolyósodás, hanem a kiszáradás fenyegette őket. Sokan megrepedeztek, széthullottak vagy apróra száradtak, s olyan szürkék lettek, mint Öreg Homola. Így aztán, amikor egy nagy mélyedéshez értek, melynek alján nedvesség csillogott, megindult a puszmogás, s csakhamar kórusban zúgolódni kezdtek: hová vezetis, Öreg Homola? Magad sem tudod, hová tartunk. Beleviszel bennünket az ismeretlen pusztaságba, összeszáradunk, szétporlunk, a végén valamennyien odaveszünk. Itt van ez a barátságos mélyedés. Nem olyan komfortos, mint egykori, mély szakadékaink, de valami védelmet nyújt, a harmat is megmarad benne, s a fenekén mindig összegyűlik valami élelem. Ez is több annál, ami ránk vár, telepedjünk le itt.

– Kicsinyhitűek! – mormogta megvetően Öreg Homola, de tudta, nem szabad túlfeszítenie a húrt. – Legyen hát az akaratotok szerint, telepedjete le, én addig előremegyek, kikémlelem, mi vár ránk.

Valójában nem ment messzire, csak a hajló terepen a horizont mögé, és letelepedett egy oszlopligetben. Úgy tervezte, negyven apályt ad a népnek, hogy regenerálódjanak, addig ő itt szárad, böjtöl és elmélkedik.

Mindjárt azon kezdett el gondolkodni, hogy bizony ők már nem azok, akik elindultak. Nem csoda, hogy elhalványult már bennük a régi haza képe; útközben sok mindent felszedtek, sok minden lekopott róluk, talán már semmi sem ugyanaz bennük, mint induláskor. Meddig azonos magával egy folyton változó homola? Vagy éppen a folytonos változás a homolalét lényege? Lehet, de ő makacsul ragaszkodni fog – talán azért, mert neki van egy állandó, összeszáradt magja – az álmaihoz, ő hisz abban, hogy létezik számukra egy másik, ideális Tull világ.

Még más magvas gondolatai is támadtak a türelmes böjtölés-zsugorodás során, s ki tudja, mire jutott volna, de egyszer csak felgyorsultak az események. Zúgás támadt az égből, s valami hatalmas, fekete gépezet landolt mellette az oszloperdőben. Kompakt testét ámulatba ejtően vékony, de erősnek tetsző nyúlványok tartották, s egy hegyes nyúlványt bele is bocsátott a talajba, amin keresztül szürcsölni kezdett. Mielőtt rájöhetett volna Öreg Homola, hogy mi is történik, fentről hatalmas, tompa tárgy érkezett sebesen, egyenest a fekete masina helyére. A becsapódás megrázta a talajt, Öreg Homolát is feldobta, s a fekete jószágot minden bizonnyal összeroppantotta volna, ha az – ha jól látta – hatalmas sebességgel az utolsó pillanatban el nem rúgja magát, s hatalmas röp-pályát leírva el nem tűnik a horizont mögött.

A lecsapódó tárgy ismét felemelkedett, a környék megnyugodott, de ez már így is sok volt az Öregnek. Amilyen gyorsan csak lehetett, visszagurult a többiekhez.

Itt újabb döbbenetes látvány fogadta. A nép szanaszét szórva a mélyedés körül, kiszáradva, deformálódva, a szokásos rutint – mélyedésbe húzódás, kapaszkodás – elhanyagolva. Meg is fogyatkoztak alaposan.

Öreg Homola sorba járta őket, megrázta, szidalmazta az önmagukat elhagyókat, de talán soha nem sikerült volna csapatba szedni őket, ha nem támad ismét valami különös, fokozódó berregés, s meg nem jelenik az égen egy hatalmas, szálló lény.

Döbbenettel nézték, ahogy puhán landol az irdatlan lény esetlen, hosszú lábán. Ez is hegyes nyúlványt bocsátott a talajba, s jól látták, hiszen szinte átlátszó volt az egész lény, hogy a mélyből valami vörös folyadékot kezd felszívni magába. A felszívott folyadéktól fokozatosan telni, vörösödni kezdett az egész test, de mielőtt megtelt volna, ismét lecsapott az égből az óriási, tompa tárgy, s ezúttal kíméletlenül összenyomta a szürcsölő gépezetet. Szétfröccsent a vörös folyadék, szétkenődött a lény maradékaival együtt, s bizony számos közelben tartózkodó homola esett áldozatul a kataklizmának.

Éz aztán felrázta őket. Belátták, nem maradhatnak ilyen kitett helyen, Öreg Homola nógatása most eljutott a fülelig, összekapták magukat, és felidézve a magasztos cél ígéretét, ismét a vándorútra vetették magukat.

A fiatalabbak még kicsit meghengergöztek a katasztrófahelyszín lassan beszáradó pocsolájának szélében, ettől rugalmasabbá váltak, és csinos piros színre tettek szert. Öreg Homola szemet hunyt fölötte, magában még meg is csodálta a fiatalok kezdeményező-készségét.

Sok-sok apályon keresztül vándorolt, vonult ezután a homolák fegyelmezett népe, sokan odavesztek, sokan összeszáradtak, elsodródtak, de közben voltak születések, osztódások, s a csapat kitartó magja végül olyan tájra ért, ahol Tull láthatólag elkeskenyedett. Itt letáboroztak a szűkületben, mert Öreg Homola tudta, hogy sorsdöntő fordulathoz érkeztek.

Ekkor már egyedül ő volt, akinek még volt eredeti, őshazai darabja, mindenki más már minden ízében régen kicserélődött. Csak ő hozta magában a régiek legendáit, s bármennyire igyekezett ezeket ébren tartani, másokba plántálni, már csak őbenne élt a meggyőződéses remény szikrája. Holnap eldől, érdemes volt-e mindent erre feltenni, jutalom lesz-e osztályrészük, avagy hiábavaló volt-e a rengeteg szenvedés, megpróbáltatás.

És eljött a nagy nap, az apály kezdetével Öreg Homola összeszedte magát, s lassan felhágott egy vöröslő kiemelkedésre. Tudta, ez lesz az utolsó útja, eddig hozta az akaratát. Messze túlélte azokat, akikkel együtt indult, de most itt a beteljesülés küszöbén elfogyott az ereje. Még megláthatja, mi van a dombon túl, de ő már nem fog belépni az ígért földjére. Nem is bánta, ez már nem az ő világa; az ő ideje lejárt, elfogadta a sors-tól azt a szerepet, hogy idehozza a népét – ez volt az ő küldetése.

Csak egy kérdésre akarta még a választ. Egész testében remegve hágott fel az utolsó platóra, s ahogy felért, enyhe repedésbe huppanva, földbe gyökerezve állt meg: ott terült el előtte az ígért Tull világ. És ez a vég nem az volt, amit várt. A próféciák üde, sűrű, buja erdőkről szóltak, ahol a lágyan hajló keratinoszlopokról bőséggel hullik a manna, egymást érik a jobbnál jobb kapaszkodók, elsőrendű rejtékhelyek – azaz megvan minden, ami egy homolának kell.

És mit látott maga előtt? Kopár, sivatag tájat, ahol a szárító szél söpör. Itt-ott ugyan feltűnik valami ritkás erdő, ami nyújt valamennyi táplálékot és rejtékhelyet, de hol van ez attól, amiről álmodott! Egész élete értelme ott hevert megcsúfolva a porban!

Pedig a legendák nem hazudtak! A kitöredezett, kiszáradt oszloptöredékek, a kismult, kiszáradt mélyedések maradványai mutatták, hogy nem volt mindig ilyen Tull világa! Létezett egykor az a bizonyos paradicsomi vidék, bőséges táplálékkal, kellő nedvességgel, vidám csalitokkal, csak bizony Tull is megöregedett, megváltozott, kiszáradt, elkopott.

Mit tegyen most? Megfordult – a domb alján ott tolongtak a fiatalok, tele várakozással, bizakodással. Hogyan közölje velük, hogy hiábavaló volt minden?

Lenézett rájuk, s a kitartó csapat láttán büszkeség öntötte el bensőjét. Szívós nép a homola, nem foghat ki rajtuk a sors. Amúgy sincs már senki rajta kívül, aki még emlékezne, milyenek voltak a Központi Szakadékok, senki nincs már, aki tudná, milyen az a könnyű élet. Mindennap meg fognak küzdeni az apró örömeikért, de lesznek új legendáik s talán új Öreg Homoláik s ezzel új reményeik.

Erőlködve áthuppant egy masszív fogást adó repedésbe, s utolsó erejével kihúzva magát, biztatóan intett az alatt állóknak.

Gál Ferenc

ELSŐ KÉZBŐL

Nem változnak a hírek.
Az állam hadigépeket bérel
és szállítóhajókat,
a temetőnél víztolvajokat fogtak,
urunk imádja hangját.
Hogy éjfél után új fiút vagy lányt
avattak-e a főépítész háremében,
csupán az utca beszél.
Azt pedig, hogy vegyél vissza kicsit,
barátom, heveréssz csak zokniban
a lengő függönyök mögött,
leginkább ebben a szobában hallok.
Ahol csak telefonok világítanak
az ágyon, és a szokatlan zajokra
pironkodás nélkül felneszelhetsz.
Végignézheted, ahogy szemközt
a kirakatba sziklához láncolt testet
emelnek nagy, alvó madárral.
Rábólinthatsz, hogy a csillagászati
őszben a reklámzabálók éjszakája
milyen színpompásan száll le,
kicsit kiváratasz,
vagy máris dédelgetheted
az alkalomhoz illő tervet.

ROMÁNC

A médium szavait követtem.
Ráérős tempójukban a nőt,
aki szempilláin beéri a műveim
hamujából pepecselt színnel,
és hozzám illő korban.
A kézzel írott intést sem feledtem,
hogy eltérő hőfokon bár,
ugyanazt a vizet hajtja föl

a gyönyör és az őrület kútja.
Egy este aztán kétszer
kapcsolt be a közvilágítás,
vagy sárga eső áztatta a várost,
de nem ez a lényeg.
Hanem ahogy lánckorlátnak dőlve
hadartam: ha soványnak talál,
jöjjön el, és etessen hússokkal.
Még meggondolom, felelte,
és másnap megjelent egy akkora
kakassal, hogy holtában is
tiszteletet parancsolt.
Amit a magamfajta ösztönösen
és fáradtságot nem kímélve leplez.
Alapjáraton talán csak emberi
hangoktól mentes zenével,
a vacsoraasztalnál már aranyszállal
bonyolított mellényben, önképe szerint
a jóval ütősebb diadémmal is felékesítve.

Rapai Ágnes

MEGTAKARÍTÁS

Túldramatizálom, nincs is akadály.
Ha sikerül majd figyelmen kívül hagynom,
hogyan kerüljem el azt, ami vár.
A buszmegállóban áll egy öregasszony,
kaprot, cseresznyét tol az orrom alá,
mögötte meg egy szórólapot tartó
gimnazista a Ferenciek terén.
Ha ügyetlen vagyok, megkerülhetetlen
a műanyag poharat csörgető kamasz,
és a vak férfi a másik oldalon.
Ha a lépcső közepén megyek le,
talán megúszok egy bibliaórát,
megtakarítok néhány száz forintot,
öt-hat jócselekedetet, de csak akkor,
ha mindent jól kiszámítok, és nem tévedek.

FIGYELŐ

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Bán Zoltán András: *Meghalt a Főítész*
Scolar, 2009. 270 oldal, 2950 Ft

I

A ZSURNALIZMUS DIADALA

„Bán tehát e kötetével búcsút mondott a kritikának, s ma – messzire kerülve a jelenkori magyar szépirodalmat – Csont András zene- és színikritikái keltenek feltűnést” – írta e lap hasábjain Radnóti Sándor (MI, KRITIKUSOK. *Holmi*, 2001. 9. 1263.) Bán Zoltán Andrásról. Az elmúlt egy-két évben Bán visszatért az irodalomkritikához. Mint gyakorlati műfajhoz és mint elméleti problémához egyaránt. Bán ugyanis nemcsak kritikákat publikál, hanem a kritikáról, annak helyzetéről, hiányáról, funkciójáról, lehetőségéről és lehetetlenségéről is előszeretettel ír. Előszeretettel és olykor-olykor előítélettel. Más kérdés, hogy előítéleteinek és túlzásainak nemegyszer jól kitapintható dramaturgiai funkciója van.

Lehet-e operai dinamikával, drámai ellenpontozással kritikátörténeti nagyszézt írni? A kötet címadó írása (MEGHALT A FŐÍTÉSZ, ELMÚLT A RÚT VILÁG!) azt bizonyítja, hogy lehet. Ez az írás nyitja meg az új kötetet, ennek az olvasásával kezdődik a kritika is. Az előzményekről: a 2007 őszi zajló kis kritikavita magaslati pontján a József Attila Kör konferenciát szervezett a nyomtatott és virtuális irodalomkritika jelenlegi állapotáról. A referátumok később kötetben is megjelentek (AZ OLVASÓ LÁZADÁSA?). Ebben a kötetben írta meg Bán a maga különvéleményét, mint majd látni fogjuk, nem annyira a magyar irodalomkritika pillanatnyi helyzetéről, hanem elmúlt negyven évről.

1. A kritika szabadabb lett

Bán Zoltán András nagy nyelvi invencióval megírt szövege, melyben az elmúlt harminc-negyven év irodalmát végigtapasztaló elbeszélő egy nála fiatalabb egyént igyekszik felvilágosítani arról,

hogy mi is volt és mi nem volt itt a kritika háza táján, egy karakteres kritikaelméletet és egy sajátos kritikátörténetet foglal magába. A kritikaelmélet néhány mondatban felvázolható. Az irodalomkritika része az irodalomnak, vagyis nem szemben áll az irodalommal, hanem a részét képezi annak. Tehát nem a szépirodalomtól független, sőt adott esetben idegen, absztrakt tudomány, és nem is a kiváltságosság céhöntudatával rendelkező szakma, hanem az irodalom egyik természetes formája. Ugyanakkor azt a közkeletű téveszmét is igyekszik eloszlatni, hogy a kritika „parazita műfaj, mely szellemi alkalmatlansága, totális életképtelensége miatt pusztán élőködik a műveken, ekként lehelve magába némi életet”. (122.) Utóbbi sorokat nem a FŐÍTÉSZ-ben olvashatjuk, hanem a STOCKHOLM TORNyai című Kertész-kritikában. Bán itt a K. DOSSZIÉ-nak arra a dohogására reagál, mely szerint Magyarországon „a kritika önálló műfaj lett”. Ezzel az állítással Bán is maximálisan egyetért, csakhogy Kertész részéről ez nem objektív ténymegállapítás, hanem kioktató elmarasztalás. A FŐÍTÉSZ-ben megalapozott kritikaelméletét Bán a konkrét kritikák során többször is kifejté vagy árnyalja. Olykor viszont – ugyanazt mondja el újra meg újra. Így például háromszor is idézi Márai Sándor fanyar megjegyzését arról, hogy egyesek úgy képzelik el a kritikát, mint a „szakmányba végzett bélmosást”.

A kritika nemcsak a részét képezi az irodalomnak, hanem az egész irodalmat képezi, hiszen „a kritika az irodalom alapvető szolgáltatása, azon felül meg az önismeret egyik alapja és megalakítója”. Szövege legvégén Bán ezt a tézist T. S. Eliot egyik kritikaelméleti megjegyzésével is alátámasztja: „A kritikus akkor Irodalmi kritikus, ha kritikairás közben elsősorban az érdekli, hogy segítségére legyen az Olvasónak a Megértésben és az Elvezetésben.” (63.) Nagyszerű, Kroó György zenekritikusi pályáját méltató írásában pedig Bán a „kritikus és az ember szét nem választható spirituális egységéről beszél”. (101.) A szolgáltatás pedig abban áll, hogy a kritika jelöli ki az adott szépirodalmi mű értelmezési vagy értékelési helyét. Itt Bán kedves szerzője, Heimito von Doderer egyik aforisztikus mondatát idézi: „Die Kritik

ortet.” Bán fordítási javasolataival: „*a kritika ellel-lyez. Helyre rak. Helyre tesz. Helyet csinál. Elrendez.*” (29.) Ha egy kicsit tovább játszunk a szavakkal, akkor a dozereri mondatot úgy is magyarázhatnánk, hogy „*a kritika helyben hagy*”. Úgy is, mint a művelet, amely kijelöl egy helyet, és úgy is, mint olyan reakció, amely helyben hagyja az adott műalkotást. Ennek viszont szükségszerű előfeltétele, hogy a kritikát és a kritikust is hagyják dolgozni. Hogy hagyják a helyén, és lehetőleg ne hagyják helyben. Ne tolják át például a politika játéktérére. Bán konzervatív kritikaelmélete apolitikus. Sőt egyfajta antipolitika is kiolvasható a következő mondatból: „*minél inkább áthat mindent egy társadalomban a Politika, annál kevésbé létezik a szó valódi értelmében Politika*”. (15.) Bán itt kétfajta politikafogalmat különböztet meg, csak éppen ugyanúgy hívja őket. Létezik egyrészt a politika₁ és a politika₂. A politika₁ a mindennapok és a közügyek politikája, a politika₂ pedig az a totalizáló, kiürítő mechanizmus, amely diszkreditálja, ellehetetleníti a politika₁ gyakorlását. A politika₂ célja, hogy megszűnjön a politika₁ demokratikus játéktere, hogy absztinkt, embertelen négyzetekké váljanak a – Bibó szép metaforájával – a szabadság kis körei. A huszadik század nagy részében Magyarországon a politika₂ felszámolta a politika₁ intézményeit. Például a független kritika intézményét. Ezen a ponton csap át Bán kritikaelmélete kritika-történeté.

Ez a történet, kölcsönvéve a szerzőtől a nagybetűk alkalmazását, a Szabad Irodalom és a Szabad Kritika zsákutcába kerülését, deformálódását és újralétesülését beszéli el. Három periódusra szakaszolja történetét Bán. Az első szakaszt az EZ LETT paradigmájának nevezi. Ez a rész az ötvenes évek végétől és a hatvanas évek elejétől, tehát a kádári konszolidációtól datálható. Ebben a részben tobzódik talán a legjobban és a legszerencsésebben Bán iróniája. A tihanyi és a leányfalusi művészszak portái remek céltáblái Bán szarkazmusának, akár csak az akkori öncenzúra mechanizmusa, amelyről nehezen dönthető el, hogy mennyire igazságos, de hogy szellemes, az kétségtelen: „*Jó, rendben, Kihagyom ezt a verset, amit ŐK kérnek; nem, a másik két verset is még Kihagyom; ezt az utóbbit kettőt önként ajánlom fel, hogy Kihagyom, nem is nagyon tetszenek, ha őszinte vagyok, kicsit zavarosak, rossz pillanatban írtam őket, azokban az években a Díjak/Útlevelek/Életműkiadások/Rólam Szóló Összefoglaló Tanulmányok/Lakáskiutalások messze elkerültek és a Cica/Muci,*

Maca/Puci/Paca/Laca/Csacsacs is éppen akkor lépett le és vitte el a takarékbetétkönyvet, bassza meg; viszont ezek fejében Tényleg, basszák meg! bennmarad a nagy Természetfestő/történelmi/morálfilozófiai/kultúrhistorikus/parabolisztikus nagy elégia/óda/himnusz/episztola/szonettkoszorú; persze erről nem fogják észrevenni, hogy Tényleg voltaképpen erről meg amarról vagy az ilyen meg olyan eseményekről szól, na, de aki tudja, az persze tudni fogja és észreveszi, aki Tudja, az majd Észreveszi; és ha ezeket kihagyom, akkor éppen 48/56/68/77 számú vers lesz a kötetben; ez is Utalás, persze csak az veszi észre, aki Megszámolja a verseket, na de majd gondoskodom róla, hogy legyen, aki Megszámolja, persze csak utólag, amikor már a boltban van, akkor Számolja Meg, majd ehetik a meszet vagy a kefet, basszus, OTT fenn ŐK, kinyalhatj..., na ezt azért mégsem; végül is senkinek sem használók, sőt a Magyar Irodalomnak egyenesen ártok, ha két/öt/hat/hat és fél évig nem jelenik meg kötetem. Stb.” (13–14.) Bán itt egy hangot idéz meg, és ehhez a zaklatott belső monológhoz Thomas Bernhard drámai nyelvét illeszti. Amegalkuváshoz minden pillanatban szegődik egy-két önfelmentő esztétikai ideológia. Bán monológja ezeket az ideológiákat egyetlen hatalmas kupacba hordja. Így jön létre a tihanyi-leányfalusi szemétdomb, de hogy kik kukorékolnak rajta, azt Bán nem mondja meg. Természetesen Leányfalu és Tihany eléggé jól beazonosítható, de a tendencia inkább az általánosítás. Bán metaforákat használ, ahogy Páris Ady Endre Bakonya, úgy Tihany az akkori magyar irodalom ön-gyóntatófülkéje. Jól látjuk itt, Bán kritikátörténete kilép a medréből, irodalom-történet lesz. Kérdés, hogy lehet-e ennyire metaforikusan irodalomtörténetet írni. Lehet-e úgy névsorolvasást tartani, hogy nem mondjuk ki a neveket? Viszont gyanúsán és gyanúsítva „*mindenkiről*” beszélünk, és arról, hogy „*azokban az időkben*” ez volt a „*természetes*”, ezzel pedig kollektíven ítélünk el egy plurális irodalmi kultúrát.

Bán nagyesszéjének egyik legbizarrabb retorikai eszköze alighanem a *névelmosás* és a *túlnevesítés* önkényes dialektikája. Az egyik oldalon elhallgat neveket, a másikon pedig túlbeszél. Előbbi példája, hogy három kivételtől eltekintve az egész akkori (hatvanas-hetvenes évekbeli) magyar irodalmat odaülteti Aczél György vacsoraasztalához. Tény, hogy a sőlet avagy, megint csak a szerző szavával, a Kása, nagy mennyiségben a legfinomabb, de azért ez ipari mennyiségnek számítana. Bán itt belescap a kásába.

Erre az irodalompolitikai menzára Bán történetében, amely, ismeri el, „szélsőségesen szubjektív és ennek megfelelően bestiálisan igaztalan tenorban szól” (24.), hárman köptek csupán: Petri György, Kertész Imre és Márai Sándor. Márai az új kötet egyik kulcsfigurája, külön fejezetben foglalkozik vele Bán, itt pedig csak annyit ír le róla, hogy külföldön élt, és saját maga tiltotta le műveit, ezzel tudatosan döntött saját hatásnéküliségéről. Petrire ebben a történetben egy mondat jut, evidenciának veszi, hogy ismerjük Petri akkori viszonyát a hatalomhoz: „A Költő pályáját kívülről fűjöd, ezért ettől most eltekintek.” Ezek után rátérhet a harmadik tagra, Kertészre. „Kertész művét e szempontból még nemigen vizsgálták, mert az ebből a szempontból nem volt Feltűnő. Mert ellentétben Petriével, Kertész nem volt Ellenálló, nem volt Ellenzéki. Csak éppen Köpött az Egészre. Nem ment Asztaltársaságba, nem járt Klubba, nem ment a népiesekhez, nem ment a zsidókhoz, egyáltalán nem ment sehova, így aztán Mőszerolni sem tudott.” (24–25.) Akkor más nem is köpött az egészre? Voltak, akik másokról köptek, voltak, akik kussoltak, és mondjuk halkan merték maguknak merni a Kását? És volt Kertész Imre és Petri György, akik köptek az egészre? Azaz az Egészre? És mit csinált Hamvas Béla, Szentkuthy Miklós, Erdély Miklós, Konrád György, Csalog Zsolt, Nagy Gáspár, Nádas Péter, Pályi András? (A névsor korántsem teljes.) Hogyha Petri köpése mint ellenzéki köpés gesztusértékű, akkor miért nem számít annak Konrád György, Eörsi István vagy Csalog Zsolt köpése? Hogyha Kertész belső műszületese, önként vállalt elszigetelődése, ha tetszik, az ellenzékiségre is köpő, tehát a köpésre is köpő köpése gesztusértékű, akkor miért nem számít annak Szentkuthy Miklós vagy Hamvas Béla köpése? Bán Kertész-elemzése egy pontig figyelemre méltó, találó, de amikor a SORS-TALANSÁG korabeli visszhangtalanságáról, nem létező recepciójáról beszél, pontosabban elbagatellizálja azt, akkor épp egy olyan Kertész-toposzt és téveszmét ír tovább, amely ellen a K. DOSSZIÉ már említett kritikájában hangosan és jogosan ágál. Egyrészt ez az állítás épp annak a kertészi önmitológiának a része, amelynek egyenes folytatása a mai magyarországi kritika teljes elmarasztalása, másrészt az állítás téves-ségét a mára már tekintélyesnek mondható Kertész-szakirodalom meggyőzően cáfolta.

Ezen a ponton, ahol a korszak ellenzéki-nem ellenzéki dichotómiájáról ír, Bán egy pontos

megfigyeléssel tisztáz egy paradoxont: „Nem írhatott az Ellenzékről senki semmi rosszal, nem bírálhatta rímtechnikáját, jambusát, mondatfűzését, mert akkor azonnal a Főütészség Zsoldját emlegették, Júdas-ezüstökről szóltak, és minden Esztétikai Gáncsolás durva Politikai Támadásnak lett föltüntetve. Azt beszéltek akkoriban a különféle Szemétdombok környékén, hogy Szilágyi Ákos Aczél utasítására nem szeretete Weöres Sándor költészetét – rémlik valami, ugye? De mivel nálunk minden Épeszű Irodalom »ellenzéki« volt, a Kritika senkiről nem írhatott rosszat, ami nem tartozott a tisztán Aulikus Irodalom körébe, ha az Ellenzék egyik művéről valaki Negatívát írt, az Feljelentésnek számított. Goda Gábort – mondjál helyette, akit akarsz! – könnyű volt levágni. És ez senkit sem érdekelt, a legkevésbé OTT fenn ŐK-et, mert ŐK OTT éppúgy lenéztek az Udvarhű Irodalmat (művészetet...), mint azok ott lenn.” (29.) Bán láttele az, rögzíti, hogy hogyan szűnt meg a hallgatásra és elfojtásra épülő Kádár-korszak esztétikai-morális vákuumában az irodalom természetes anyagcseréje. (Talán az anyagcsere humanusabb és szebb metafora, mint a Márai által emlegetett bélmosás.) A puhított diktatúra hatalmi struktúrája ellehetetlenítette a kritika természetes működését, minden esztétikainak szánt gesztus politikai színezetet kapott. Ennek egyenes következménye, hogy a kritika különvált az irodalomtól. Különálló szakosztály lett. És a szakosztály, fűzhetjük tovább Bán szójátékait, igencsak osztályalapon és szakosztálytudatosan szerveződött. A szakosztály prominenseit Bán meg is nevezi: Király István, Pándi Pál és Szabolcsi Miklós. Az EZ LETT paradigma azonban akkor teljes, ha megnevezzük, hogy a korszakban Bán szerint milyen ellenmozgások zajlottak. Bán története amúgy is mozgó narratíva, amely akár dialektikusnak is nevezhető, hiszen a változásokat általában az ellenmozgások teszik lehetővé. Az Udvari Kritikával szemben – Bán szerint ugyan szemlesütve és a szövegekbe belefeleledkezve, azokba kényelmesen elbújva – azért ott van az Újhold köre. Azonban az újholdasok más műfajban utaztak, nem bíráló kritikákat, hanem elemző esszéket írtak egymásról. Ezzel ők is hozzájárultak, hogy a szabad és független kritika ellaposodjon, elláposodjon. Bán kritikus irodalomtörténetében sokkal fontosabb a másik ellenmozgás, amelyet Fehér Ferenc nevével reprezentál. De reprezentálhatná akár Lukács György nevével is. „Bán távolról sem lukácsista” – írja róla Radnóti Sándor. Távolról nem az,

közéről, szövegközéről azonban igen. Bán kritikamodelljére, mely AZ ELME SZABAD ÁLLAT (továbbiakban: ELME) írásaiban bontakozott ki, a fiatal Lukács nagyban hatott. (Bővebben: Keresztesi József: A BÁLVÁNYOK HALLGATNAK. = Keresztesi József: HAMISOPERA. Kalligram, Pozsony, 2007. 209–222.) Bán számára a fiatal Lukács a mérvadó, a „forma mint világnézet” radikálisan esztétikai optikája a meghatározó. A fiatal Lukács leginkább szemben álló gondolkodó nem más, mint a *lukácsista* Lukács. A FŐÍTÉSZ történetében a hatvanas-hetvenes évek tájékán járunk. Fehér Ferenc és köre, az Udvar belső ellenzéke, az akkori kásaosztó pártelit folyamatos gyanakvásával, a marxizmus reneszánszán dolgozik. Ebből a műveletből lett később – Vajda Mihály megfogalmazásában – a marxizmus dekonstrukciója. Egy másik következménye ennek a kritikus(i) műveletnek az volt, hogy a *lukácsista* Lukács meghaladásával visszajutottak a fiatal Lukács gondolatvilágához.

Bán kritikátörténete innen nézve apokrif elemeket is tartalmazó Lukács-evangélium. A második világháború borzalmas cezúrájáig virágzó kritikai kultúrát, melynek egyik legnagyobb teljesítménye a századforduló idején a pályakezdő Lukács esszéizmusa, a bolsevik fordulat után szisztematikusan felszámolták, ebben a símfel-szedésben élen járt a *lukácsista* Lukács. Aztán a hatvanas-hetvenes évek táján a Budapesti Iskola néven ismert Lukács-tanítványok ezeket a síneket fektették le újra. A vágányokon pedig, tovább maradvá ennél a sínes szóképnél, különböző irányokba indultak el. Az egyik gondolkodói járat visszament addig a váltóig, ahol, stílszerűen, „az utak elváltak”, egy másik intellektuális szerelvénny pedig továbbment az újbaloldalig, a posztmodernig és a liberalizmusig. Bán ezen a ponton emeli ki Fehér Ferenc személyét és kritikusai jelentőségét. Takáts József jegyzi meg Bán szövegével polemizálva: „*Fehér kiemelését a hatvanas évek magyar kritikájából részben az teszi lehetővé, hogy az elmúlt húsz évben nem vagy alig készültek újraértelmezések a hatvanas évek magyar kritikájáról.*” (Takáts József: ELLENTMONDÁSOK. Kalligram, 2009. március. 53.) Másrészt, tehetjük hozzá, az operai dramaturgia szükségese eszköze, hogy arcot adjon a történetnek. Így lesz Fehér a korszak egyik ellenarca, az Irodalmi Lukács Párt feje. De adjuk is át a szót Bánnak, mert arcadásban ezúttal is remek: „*Fehér Ferenc volt az Élenjáró, a nagy Harcos. De Fehér is*

az Udvar embere volt, noha Más Udvarat Akart, emberarcút, ahogy akkor mondták. Fehér óriási Alak volt, Hatalmas Formátumú, rendkívüli képességgű és elhivatottságú Kritikus, és noha minden sejtjével ellenezte az Aulikus Kritikát, ő is csak Aulikus Embertudott formálni, Udvari Kását, mert amíg Budapesten élt, soha nem gondolta, hogy más Emberi Arc és Kása formálható, mint a marxista-lukácsista, amelynek persze alig volt bármi köze az OTT-hoz és az ŐK-höz, de a kiindulópont mégis azonos volt, az Udvar, mégpedig a Belső Udvar.” (30.)

Fehér Ferenc Bán történetében nem is annyira egy teljesítmény, mint inkább lehetőség jelölője. Bán szerint Fehér, a „*vérbeli és született kritikus*”, azzal, hogy 1977-ben kényszeremigrált, megfosztotta magát attól, hogy Kritikuspápa lehessen. Bán operaszínpada elképzelhetetlen egy kritikuspápai trónszék nélkül. De kicsoda a Kritikuspápa? Hogyha létezik a zsarnoki Főítész, akit a hatalom tekintélye tart a posztján, akkor a Kritikuspápa „*a tekintély hatalmát*” képviseli. Utóbbi fogalom Schein Gábornak a Főítész-re reagáló esszéjéből származik: „*A tekintély hatalma azonban elismerésének szabad választásán nyugszik, nincs és nem is lehet mögötte egyeduralomra törő zsarnoki erő, van hely és lehetőség, hogy vele vitatkozó, az övével ellentétes vélemények veszélyes retorziók nélkül megszólaljanak, és más, adott esetben eltérő hatókörű tekintélyek is felépüljenek.*” (Schein Gábor: A KENTAUR MESÉJE. Kalligram, 2009. március. 57.) A tekintély hatalmához a demokrácia közege és a demokrácia konszenzusa szükséges. Bán históriája itt fordul át az első paradigmából (EZ LETT) a második paradigmába (EZ LEGYEN). Ezt a második paradigmát radikális ellenmozgás, sőt ellenszegülés teremti majd meg. De mielőtt rátérnénk erre a Bán Zoltán András interpretációjában törvényszerű és logikus következményre, muszáj kitérnünk és megemlékeznünk egy olyan kritikusról, aki magányos harcos, kóbor lovag Bán operájában. Erről a nagy tehetségű és még nagyobb reményességű kritikusról Bán is megemlékezik. Nagyesszéjét neki, Könczöl Csabának ajánlja. „*A 2004-ben meghalt Könczöl Csaba olykor megpróbált úgy dolgozni, mintha Normális, Szabad világban élne és kritizálna. Ő is elhivatott volt, csak hát nem bírta cérnával. Az Udvarhűsége, Kása-tisztelete miatt Szent És Sérthetetlen Juhász Ferenc és az avant-garde-izmusa vagyis Ellenzékisége miatt ugyancsak Szent És Sérthetetlen Tandori pályájáról, művészetük Közös Problémáiról írt cikke legalább tíz Szerkesztőséget,*

Irodalmi Műhelyt (így mondták akkor) járt meg, és mindenütt elutasították. [...] De Könczöl nem bírta cénrával, keveset dolgozott, nem volt elhivatott talán, becsvágya talán keszeg, hiúsága aprócska; rendszeretlenül írt, ötletszerűen, nehezen viselve a Kádár–Aczél-szisztéma hazugságait és az ebből eredő kritikai megalkuvásokat, de kevés írása alapján is a legnagyobb Kritikus Tehetségnek nevezhető ebben az időszakban, azaz a hetvenes évek végén, Balassa Péter fellépése idején.” (35–36.) Könczöl Csaba zárványjelenség, nemcsak Bán történetében, hanem a magyar kritikátörténetben is. Bán is ezt a tulajdonságát emeli ki, de nem lehet elégszer megemlíteni, hogy Könczöl életművének másik oldala és annak a végeredménye – az orosz irodalomelmélet alapszövegeinek lefordítása és interpretálása – ma már evidencia a magyar irodalomtudományban. Ezek nélkül a szövegek nélkül ma már elképzelhetetlen akár egy első éves magyar szakos irodalmi proszeminárium is. Az elmúlt években Kardos András és Radnóti Sándor emlékezett meg Könczölről, egyszerre személyesen és tárgyilagosan. Itt lenne az ideje, hogy egyrészt újra kiadják Könczöl egyetlen kötetét, a TÜKÖRSZOBÁ-t, másrészt, hogy egy alapos kritikátörténeti írás feldolgozza az életművet. Az idézet utolsó félmondata átvezet minket a következő felvonáshoz és annak főhőiséhez. Az EZ LEGYEN világa Balassa Péter fellépésével vagy inkább, elfogadva Bán dramaturgiai logikáját, Balassa színrelépésével kezdődik.

Az előző paradigmát a Lukács-iskola termékeny felbomlásánál hagytuk el: Fehér Ferenc emigrált, a Kritikuspápa széké üresen állt. (Itt Bán némiképp következetlen, hiszen ez a bizonyos szék úgy üresedett meg, hogy abba Fehér voltaképpen bele sem ült soha.) Bán történetében Balassa Péter „mai magyar irodalomkritikussá válása” elsődlegesen a lukácsistákkal való szakítással magyarázható. A nagyesszében itt lesz a legtöbb a személyeskedés, ugyanis Bán rögtön jelzi, hogy Balassa Péter ez idő tájt a legközelebbi barátai közé tartozott. Személyes, intim konfesszió az egyik oldalon, távlatokban gondolkodó kritikátörténeti nagybeszélés a másik oldalon: ezen a ponton mintha túl nagy, befoghatatlan lenne a feszítáv a kettő között. Ennek módszertani és morális dilemmáját Bán is érzékeli, nem tesz mást, mint rá is játsszik az egész problémára. A feszítávból ekképpen lesz feszültségtáv. Ennek a feszültségtávnak van metaforája is a Balassa-életrajzokban, a „*magánéleti vi-*

harok”. Radnóti Sándor írta le először ezt a szintagmát Balassa-nekrológiájában (Holmi, 2003. 8.). Bán ezeket, mint „*szép szavakat*” idézi pamfletjében. De a szókapcsolat története itt nem ér véget, Margócsy István a *Jelenkor* hasábjain nemrég közölt, korábban nem publikált Balassa Az IKSZEK-kritika (KRAMPUSZOK) posztumusz megjelentetésére reagáló levelében szintén a magánéleti viharokat emlegeti, hozzátéve, hogy ezek Radnóti Sándor és Bán Zoltán András szép szavai lennének. Az értelmezéstörténeti lánc innen kezdve tovább bővíthető: Radnóti Sándor, Bán Zoltán András és Margócsy István szép szavai ezek. De *szépek*-e ezek a szavak? A kérdés nem esztétikai, ellenben nem is erkölcsi, inkább módszertani lenne. Bán Zoltán András az ironiáról, annak schlegeli, zabolázhatatlan, romantikus voltáról nagyon sokat tud: elemzőként gyakran vizsgálja működésmódját-hatását; szépiróként pedig – az olvasók és a kritikusok nagy örömeire – még gyakrabban alkalmazza is azt. Schlegel egyik fogalmát kölcsönvéve itt a szókratészi ironiával találkozunk. Ez „*annak a föloldhatatlan ellentmondásnak érzetét hordozza és ébreszti, amely a feltétlen és a feltételes között, a tökéletes közlés lehetlensége és szükségessége között feszül*”. (Friedrich Schlegel: Az ÉRTHETETLENSÉGRŐL. Ford. Vámosi Pál. = KULTUSZ ÉS ÁLDOZAT [A NÉMET ESSZÉ KLASSZIKUSAI]. Szerk. Salyámosy Miklós. Gondolat, 1981. 86.) Jelen esetben érezni lehet, hogy Bán a Balassa Péterhez fűződő kapcsolatához, ketjük egy ideig közösen futó élettörténetéhez olyan kontextust keres, amelyben egyszerre beszélhet egykori barátjáról, egykori barátja mentális alkatáról, személyes sorsáról és annak irodalomkritikusi életművéről, teljesítményéről, hatásáról. A tökéletes közlés lehetetlen, ezért Bán tudatosan rájátszik a tökéletlenség regiszterére. Mindezt Bán oly módon kísérli meg szóvá tenni, hogy egyrészt jelzi saját érintettségét, kompetenciáját, másrészt éppen az érintettség okán, permanensen elmossa kijelentései igazságértékét, méghozzá azzal, hogy végiglebeggeti az *oral history* sajátosan működő, ellenőrizhetetlen történelmi emlékezetét.

Ebben a narratívában a *folyamatok* és a *pillanatok* gyakran konfrontálódnak. Balassa kapcsán előbb egy komplex folyamatot vázol: Balassa személyes konfliktusok miatt (is) egyre jobban eltávolodik a Lukács-iskola iskolájától, azaz a Lukács-óvodától, ezzel pedig az ellenzéki karakterű, politikáló közegtől távolodott el.

Itt Bán nem is ellenmozgásban, hanem kényszermozgásban gondolkodik, legalábbis így magyarázza Balassa odafordulását a *Nyugat* hagyománytudatát konok esztétizmussal tovább örökítő *Újhold*-körhöz. Itt Bán meglehetősen durván mossa össze az esztétikai odafordulást és a vallási megtérést. „*Nem mondom, hogy érdekből tért meg, ez aljas rágalom lenne, de azért feltűnő, hogy írásaiban egyre gyakrabban fordultak elő olyan szavak, mint a Bárány, Celebrálás, Mise, Ima vagy Lelkigyakorlat, és már első kötetének címe is így szólt: A színeváltozás. Ez már döfi volt, és még a protestáns Nemes Nagy körében is csettintettek rá, aligha kétséges.*” (46.) Bán maga jelzi, hogy nem minősíti érdeklépésnek Balassa tettét, a mondat vége azonban a „*döfi*” és a „*csettintés*” szavakkal mégiscsak ilyen színben és pláne színeváltozásban tünteti föl Balassát. A közlés egyszerre lehetetlen és szükséges. Amúgy Bán azzal, hogy közös kontextusban tárgyalja Balassa kulturális tájékozódását és katolizálását, egyáltalán nem mond újat. Az elmúlt években Vári György elemezte érzékenyen és pontosan Balassának a Babits-örökséghez fűződő viszonyát. A citátum másik fontos állítása, hogy a keresztény háttér és értéktudat miképpen jelenik meg látványosan és retorikusan Balassa szövegeiben, fontos észrevétel. A folyamatrajz egyik része tehát Balassa elmozdulása a lukácsistáktól. A folyamatrajz másik része, Bán szavaival, hogy „*a még kisded Prózaforulat ment és tipegett*” előre. Itt metsz ki a folyamatból Bán kellő dramaturgiai érzékkel egyetlenegy pontot, 1976 szilveszterét és 1977 újévének hajnalát. Az operának alighanem ez a tetőpontja. A szín: humán értelmiségi házi-buli. Szereplők: a házigazda Balassa Péter (bariton) és az egyik meghívott Bán Zoltán András (basszus). Balassa megkérdezi barátját, hogy „*Te öreg, Szerinted legyek Mai Magyar Irodalomkritikus?*” A jelenet fontos adaléka, hogy mindketten színjőzanok. Bán válasza azonnali és sommás: „*Ne!*” (39.) Szinte Shakespeare III. Richárdját idézi a fordulat ebben a tömör formában. Bán a későbbiekben kifejti Balassa kérdését és a saját válaszát is. Balassa érzekelte, hogy a kisded Prózaforulat apára és kritikusra vár, „*Becs-vágyból és Hiúságból*”, írja Bán, alászállt, és megalkotta a magyar próza új kánonját. Bán pedig azért próbálta lebeszélni, mert egyrészt ő nem látta az Új Magyar Prózát (kötetét olvasva, mint-ha most se látná), másrészt, ami látható volt, azt pedig egyáltalán nem tartotta érdekesnek. Volt

egy harmadik indoka is, mégpedig az, hogy a késő kádárizmus kulturális közegét eleve alkalmatlannak tartotta a normális kritikák megírására. Ezt bizonyítja, hogy Bán kritikusai pályája öntudatosan és vállaltan csak 1990 és a rendszerváltás után bontakozik ki. Balassa kánonképző megítélése, azazhogy ő alkotta volna meg egyes-egyedül ezt a kánont, halála óta viták keresztjében áll, ezt nem utolsósorban talán Balassa grandiózus figurája, személyiségének árnyéka, hűlt helyének forró nyoma, ha már operametafora, akkor kőszoborjellege generálja. Bán itt látványosan Balassa nyakába varrja a prózaforulatot. Ezzel egyszerre dicséri és elmarasztalja, persze ironikusan. A Főítészre reagáló Schein Gábor szerint, ha „*Balassa egymaga teremtette meg és találta ki a prózaforulatot, akkor olyan jelenséggel állnánk szemben, amelynek tudomásom szerint nincs párja a modern európai irodalmak történetében*”. Schein ellenpélda gyanánt azt az „*interpretációs közösséget*” említi, amelynek jelenlétét és hatását éppen Balassa hangsúlyozta, amikor Nadas-monográfiájában, az EMLÉKIRATOK tárgyalásakor, folyamatos párbeszédet fenntartva a recepció többi kritikusaival, polifonikusan elemzi Nadas zseniális regényét. Bán provokációnak is szánt Balassa-különvéleménye egyfelől az elmúlt években igencsak kimódolttá váló Balassa-kultusszal száll szembe, amely mindenképpen az életmű rovására megy, hiszen kiüriti és legjobb esetben is csupán megszüntetve őrzi meg azt. Hasonló, Hamvas Bélát is ezoterikus kalodába záró folyamatok játszódhatnak le Beney Szusza életműve körül. Másfelől Bán olykor guszpuszprobáló gesztusa előkészíthet egy olyan komoly, eltökélt, a problémákat nem kikerülő, elleplező, hanem azokkal bátran ütköző, ugyanakkor következetesebb módszertannal és követhetőbb, kontrollálhatóbb retorikával és kevesebb személyeskedéssel dolgozó kritikátörténeti tanulmányt vagy kisonográfiát, amely feltérképezi Balassa Péter helyi és abszolút értékeit, és szemügyre veszi a nyolcvanas évek kritikai nyilvánosságát.

Bán a továbbiakban Balassa személyéhez és hatásához, mint egyedüli mágneshez rendeli a nyolcvanas években kiteljesedő új magyar próza megannyi alkotóját. Bán itt szellemesen használja a wittgensteini családi hasonlóság elvét. Kritikus apából így lesz egyenesen Balassa Örömapa, akinek íróasztalánál „*virtuális és spirituális Menyegző*” kerekedett. „*Szóval Balassa is Főítész*

lett” – állapítja meg Bán, és itt az ironia hangja elhallgat, és Balassa mint nagy formátumú, tragikus hős jelenik meg a felvonás végén. Tragikus hős, aki azáltal marad egyedül, hogy mindenáron közösséget keresett maga köré. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a Balassa-történet végén Bán Zoltán András empatikusan és érzékenyen éppen az opera kontextusában helyezi el Balassát. Alighanem ez a néhány mondat az egész FŐÍTÉSZ legőszintébb, legvallomásosabb része: „Balassa ugyanakkor operai gyerek volt (mint e sorok szerzője), a nagy gesztusok, a nagy érzemények, a nagy kiborulások és összeveszések, majd könnyes kibékülések embere. Esszéistaként is megmaradt dalszínházi embernek. A sok áláságosság és kenetlenség, a nyelvében és gondolkodásában regnáló sok Pompa és Ornamentika nem annyira kései katolicizmusára, mint eleve adott Színházi-Operai vérvárára vezethető vissza. Balassa mímus volt és varázsló, olykor meg egész egyszerűen szemfényvesztő, mint minden zseniális mímus. Alighanem ő volt a legnagyobb színész a Magyar Kritika történetében.” (54–55.)

A FŐÍTÉSZ harmadik része már a mai jelenben ér véget. Az EZ LETT monolitikus és az arra reagálni próbáló, ám szintén monolitá váló EZ LEGYEN paradigmája után, a rendszerváltás hozza el az EZ VAN szabad világát. Ez a hármas modell nevezhető akár hegeliánusnak is: tézis, antitézis, szintézis. 1990 után megszűnt az ellenzéki-nem ellenzéki raszter, a korábbi perspektíva és politikai térképzet érvényét veszítette, az irodalom és a kritika újra egymásra talált, nincsenek szent tehenek, mindenki szabad préda. Az elme szabad állat, a kritika pedig szabad-dá lett. A kilencvenes évek kapcsán három kritikátörténeti adalékot bont ki Bán. Az egyik a Balassa-kör szükségyszerű visszahúzódása. Ez pontosabban a Balassa által kijelölt irodalmi kör négyzögesedését, a viszonyok radikális megváltozását és végeredményben Balassa tragikus színezetű egyedül maradását, belső száműzetését vonta maga után. Ezzel függ össze a *Holmi* folyóirat bírálateszménye, amely szerint minden és mindenki bírálható. Ebből a kritikai attitűdből kapott hideget-meleget többek között Juhász Ferenc, Konrád György és Balassa Péter is. A harmadik lényeges mozzanat pedig az úgynevezett kritikavita, amely során a Kulcsár Szabó Ernő nevével fémjelzett irodalomtudományi, azon belül is a konzekvensen németes orientációjú iskola, igyekezett átértékelni a kritika funkcióját, és áthelyezni annak a közegét valahova

máshova. Erre reagálva húzta alá pamfletja elején Bán, hogy a kritika nem tudomány. A kritika logika és nem tudomány, variálhatnánk József Attilát, hisz Bán szerint logikus következmény jelenkorunk plurális kritikai kultúrája.

Bán írása szenvedélyes pamflet egy olyan imámron szabad kritikai közegben, amely elszakított a pamflet műfajától, noha az élesen megírt gúnyiratnak nagy hagyományai voltak, annak a magyar irodalom (és szándékosan nem azt írom, hogy kritika) történetében. Bán szövegének középműfaja a pamflet, és az inga két irányba is kileng. Némely pontokon visszavesz a személyeskedő, agresszív tempóból, és esszét ír, másutt pedig szándékosan rájátszik a hagymázás monológra. Legnagyobb erénye és legnagyobb veszélye páratlan stílus. Bán közel hatvan oldalon keresztül képes fenntartani a zaklatott beszédszerűség teljes illúzióját. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a recenziens olvasás közben többször is hangosan akart válaszolni Bán egy-egy felvetésére: „Ugyan már, Öreg!” Ez a verbális jelleg fellazítja az igazságfüggvényeket, könnyedén elmosza a műfaji határokat. Ebben a könnyedségben, annak az elmélyítésében nagyon nagy munkája van a szerzőnek. Nem elhanyagolható tény, hogy a nagyesszé írása közben kezdte el fordítani Bán az osztrák regényíró Wolf Haas krimisorozatát, melynek elsődleges retorikai jellemzője az állandó megszólítás, a kényszeres visszacsatolás, a tisztizés kényszerkényelmes beszédhelyzete, az olykor zsírsgazú, máskor pedig ködös és transzparens élőbeszéd folyamatos lebegtetése. Alighanem egyes-egyedül ebben a nyelvi közegben tudja Bán Zoltán András végigcsinálni azt a műveletet, hogy Rodolfó után szabadon, önként és – stílszerűen – dalolva jelenti be, hogy „vigyázat, csalog!”

2. A zsurnalizmus diadala

Hogy Bán Zoltán András nem egyhangú kritikus, mi sem bizonyítja jobban, mint a kötet többi írása. Hogyha a FŐÍTÉSZ kapcsán a zaklatottság, a szelesség, a csapongás hangzott el (még ha ezek szándékolt stílus eszközök is), akkor a második nagyobb esszére mindezeknek az ellenkezője igaz. A JÉGHIDEG ÉS FORRÓ KEZEK – SOSEM PAROLÁZHATNAK? című esszé legfőbb jellemzői a tempóérzék, a szelesség, az árnyaltság és a varázslatos pontosság. Az esszében Bán E. T. A. Hoffmann és Eduard Mörike híres Mozart-no-

velláit olvassa össze oly módon, hogy közben Mozart és zenéje is főszereplő marad. Nem túlzás: mestermunka, melyben Bán minden erénye megmutatkozik. Németes műveltsége, ironikus alkata, romantika iránti vonzódása, zenei tájékozottsága és az a képesség, amit jobb híján irodalmi szimatnak nevezhetünk, hiszen kiszagolja a jó mondatokat. Hoffmann és Mörike novellája két külön korszakban született, előbbi 1812-ben, utóbbi 1855-ben, ez a tény pedig kétfelé is kifejti a hatását. (A hatást pedig maga Bán fejt ki.) Egyrészt más prózapoétikai elvek mentén íródtak, másrészt a két korban mást és mást reprezentált Mozart személye és zenéje. Máshogyan tekintettek a zsenire, és máshogyan gondoltak a Mozart-operákból, legkivált a DON GIOVANNI-ból feltáruuló világrépre. Ráadásul az esszé nem egy vetülete, következtetése, problémakezelése és továbbgondolása Bán Zoltán András szépprózájában köszön vissza, amint azt Vári György is észrevette: „*A Mörike és Hoffmann Mozart-írásait összehasonlító esszé kísértetiesen emlékezteti Bán olvasóit a – főleg – a XIX. század nagy házasságtörési regényeit elemző, fiktív szerzővel dolgozó esszéire, Bán eddigi életművének egyik csúcására, a személyiségcserélgető Susánka és Selyempina forrásvidékére, ezen az úton követhetjük végig, hogyan válik az esszéből széppírás Bán műhelyében.*” (Vári György: ZERLINA ÉS SELYEMPINA. *Élet és Irodalom*, 2009. 23., 24.)

Bán ebben az írásban a két eltérő médiumot, az irodalmat és a zenét is kellő tisztelettel és kellő arányérzékkel vizsgálja. Kottakiadások, magánlevelek, korabeli források és pletykák, valamint a legújabb, kurrens zenetudományi dolgozatok adják ennek az esszének a háttérét. Az előtér pedig a zene és az, miképpen lehet a zenét szavakkal rögzíteni, vagyis hogy mit lehet Kierkegaard metaforájával, a *prózával* kezdeni, ha olyan költők örökítik meg a zeneköltőt, mint Hoffmann és Mörike. „*Csak a költő érti meg a költőt: csak a romantikus lélek hatolhat be a romantikus műbe; csak a költői rajongó szellem, amely a szentély mélyén a felavattásban részesült, csak ő értheti meg azt, amit az avatott zeneköltő ihlettségében kifejez*” – idézi Hoffmann Bán (83–84.). Bán kerül az olyan szavakat, mint a kultúratudomány, a komparatistika vagy a médium. Inkább arra összpontosít, hogy mennyire másképp kerül színre a DON GIOVANNI a zeneileg képzett, romantikus zseninél, Hoffmann-nál és a már biedermeierbe hajló nagy tehetségű, de a zenét

kívülről csodáló Mörikénél; hogy aztán egy zene- és irodalomesztétikai forrponton keresztül már a két szöveg hasonlóságait, kontrasztos összhangzattanát kezdje el felfejteni és megfejteni. Ha a pamfletnél megemlégtették a műfaj honi hagyományait, akkor itt sem árt hangsúlyozni, hogy Bán a zenei esszének azt a tradícióját folytatja, amelyet, többek között és különbözőképpen, Péterfy Jenő, Tóth Aladár, Szabolcsi Bence és Fodor Géza neve fémjelvez. Vagy akár Kroó György, és ezzel át is térhetünk a MEGHALT A FŐÍTÉSZ egy másik fontos írására.

Kroó György hangversenykritikáinak válogatott gyűjteményéről írott recenziójában (EUSEBIUS A MIKROFONNÁL) Bán a magyar zenekritika 1999-es állapotáról ad látetelet néhány oldalon. Véleménye az akkori jelenről itt is lesújtó, gyanítom, hogy ma négyzetre emelné állítását: „*hazánkban ez egykor oly dicsőséges és kultúrateremtő műfaja soha nem látott és csak a legsötétenlátóbbak [sic!] által elképzelt mélypontra süllyedt, szigorúan nézve meg is szűnt voltaképpen.*” (97.) Azonban itt a közeg eltemetése után bírálata átfordul méltatásba, és Kroó György zenekritikusai profilját rajzolja meg, méghozzá szöveg közeli műveletek segítségével. Az egész kötet egyik legeredetibb elemzését egyetlen, igaz, dúsan bővített Kroó-körmondat retorikai elemzése teszi ki. Bán meggyőzően és elegánsan marad a szöveg közvetlen közelében, finoman és frappánsan veszi észre a mondat tonális jellegzetességeit. Ez az attitűd, magyarul, hogy Bán dicsér vagy elismer valamit vagy alakit, ahelyett, hogy földbe döngölné kritikája tárgyát, ebben a kötetben nemegyszer mutatkozik meg.

Valószínűleg a könyv egyik nagy hozadéka, hogy némiképpen átértelmezi Bán Zoltán Andrásnak, „*a lebaszós, irodalmi pítbullnak*” a kritikus karakterét. Ez a szerep nyilvánvalóan Bán önmítosza is volt. Ahogyan az amerikai bűnügyi filmekben létezik a *jó zsaru – rossz zsaru* egymást feltelvező kettőse, úgy ebben a kötetben is olvashatunk pár darab igazi negatív kritikát, de túlnyomórészt egy másik minőség dominál. Nézzük először a negatív tartományt. Az ELMÉ mára már elhíresült elutasító bírálatához hasonló modalitású szöveg csupán kettő akad ebben a kötetben.

Az egyik kritika Szijj Ferenc KENYÉRCÉDULÁK című verseskötete kapcsán a Szijj névvel fémjelzett líramodell ellentmondásait veszi végig. Ahogyan az ELMÉ-ben az „*Üresség könyveit*” kár-

hoztatta, addig itt T. S. Eliotra és a modernség-traditionalistának nevezhető verseszményre támaszkodva, az antipoétikus és antiretorikus lírát támadja, melynek Szijj Ferenc az egyik emblémája. „Eszményképem, ha egy szövegben nincs retorizáltság. Ki kell iktatni ezt a meggyőzést. Csak a gondolat legyen, ne a trikk, amivel kábítják az olvasót” – idézi Szijj Ferencet Bán. (138.) Majd kritikájában egy hétköznapi helyzet megfeleltetésével érzékelteti ennek az antipoétikus poétikának a korlátjait. Érdemes hosszabban is lehorogonyozni ennél az idézetnél, hiszen Bán előbb eljátszik egy analógiával, utána rámutat egy versre, majd a két jelenséget, az élethelyzetet és a szöveget immáron párhuzamosan taglalja, olvassa egymásra: „*Mintha egy lépcsőházi ismerősünkkel beszélgetnénk, akinek nyilvánvalóan mély és – a metakommunikációjából erre következtetünk! – mélyen átélt és megélt, halaszthatatlan mondandói vannak számunkra, amelyek kikíváncsoznak belőle, ám folyvást beledagadnak a torkába, és miközben a küzdelem a megfogalmazásért, a törekvés a formáért részvétel és a megértés vágyával tölt el, a kifejezés elégtelensége miatt mégis riadtan vagy zavartan, netán kissé megrökönyödve húzódnak vissza, azt gondolván, hogy két privátnyelvi, a miénk meg az övé még a végtelenben sem találkozik. Az egyik vers szövegét teljes terjedelmében idézzük: »Majd mintha néma esteken az üres ólakhoz / járnánk ki káromkodni. Akkor is hal-kan, / hogy a sötét hallgató meg ne hasadjon belé. / Lenne legalább egy kitaposott hely.« Nehéz lenne önleplezőbben megfogalmazni egy megszólalásmód gátlásait, nyűgeit és nehézségeit. Aki csak »halkan« képes káromkodni, ráadásul egy »üres ól«-nál (persze lehet, hogy más lehetőség nem adatott meg a számára, ami kétségtől szomorú), mégpedig úgy, hogy a »sötét hallgató« (mi vagy ki az?) ne »hasadjon belé« (??), annak nem könnyű elszámolni önmagával, különösen, ha önreflexiója már az öngyűlölet határán jár. Mintha a hegeli Én=Én próbálkozna itt jeleket adni, soha el nem jutva a Te-hez. A tiszta metakommunikációból nehezen vagy sehogyan sem lesz kommunikáció.» (140–141.) Az ironikus végeredmény pedig az lesz, hogy ezzel a művelettel összemosza a versszöveg és a valóság határait, a vers lírai alanyát pedig olyan módon szánjuk-sajnáljuk, mintha tényleg a lépcsőházi szomszédunk lenne. Mintha ezzel a szomszédunkkal nem értenénk szót. Ezt a találatot később, egyetlen mondatússal újra beviszi Bán: „egy rosszindulatú elemző azt is mondhatná, hogy a jelek szerint egész flottul megy neki a dadogás”. Ráadásul még azt is hozzát teszi, hogy „egy rosszindulatú*

elemző”. Kritikája elején, amikor a két líratábor seregszemléjét tartja, érzésem szerint egyedül Krusovszky Dénes megítélésénél téved. Krusovszky sallangmentes költészete első ránézésre valóban teljesen retorizálatlannak tűnik. (Persze egy szöveg soha nem lehet „teljesen retorizálatlan”, mert akkor nem lenne szöveg.) Krusovszkynak az idegenséget közel hozó, szelíden radikális költészete azonban, legalábbis e sorok írója szerint, sokkal inkább kapcsolódik a Petri Györgyhöz köthető metaforakritikus, szolidabb dikciójú, de a dikciót soha nem száműző és elmarasztaló, hanem naturálisan képbe hozó líramodelljéhez. A kötet lírablokkjában olvashatunk egy barátságos kritikát Sajó Lászlóról, egy rövidebb eszmefuttatást a Tandori-líra halálképeiről, és egy olyan kisszét, amelyben a Petri-költészet irodalomtörténeti háttérrel igyekszik feltérképezni.

A másik kifejezetten elmarasztaló bírálat Kertész Imre beszélgetőkönyvét, kvázi-regényét, a K. DOSSZÉ-t olvassa szét, az egykor valóban rajongó értelmező felháborodott dühével. Bán igyekszik műfajilag elhelyezni Kertész-művét, előbb mint interjúkötetet próbálja komolyan venni, később pedig azt a még hajmeresztőbb állítást cáfolja meg, hogy a mű voltaképpen regény lenne. (Ez a regényesítmánia továbbra is dívik az elegyes műfajú Kertész-művek kapcsán. A 2008-ban kiadott EURÓPA NYOMASZTÓ ÖRÖKSÉGE című esszévalogatás például a kötetet szerkesztő Hafner Zoltán szerint „akár naplóregényként is olvasható”). Egy másik interjúkötetet, igaz, olyat, amelyek tisztában van műfaji jellegzetességeivel, Bán meglepően dicsér. A korábbi Bán-publikációkhoz képest vagy akár a FŐÍTÉSZ nagyesszéjében leírtakhoz viszonyítva is mindenképpen váratlan fejlemény, hogy Nádas Péterről jókat ír a szerző. A NINCS MENNYEZET, NINCS FÖDÉM című Mihancsik Zsófia által készített életútinterjú Bán „féllelmetesen izgalmas és letehetetlen olvasmány”, végeredményben pedig drámai műnek nevezi. Azonban Nádas prózáját, nagyregényeit továbbra is csak messziről szemléli. Egy gunyoros kiszóláson kívül („Nádas eleinte amolyan sima Déry-utazónak tűnt – megbolondítva némi széplelkű históriával”) és egy sommás arcrángást leszámítva (az EGY CSALÁDREGÉNY VÉGE biztosan nem remekmű), érdemben nem foglalkozik Nádassal, holott éppen a Déry-hatáson, jelesül a monumentális és Bán szerint is méltatlanul elfeledett A BEFEJEZETLEN MONDAT prózapoétikai és akár prózapolitikai elemzésén keresztül izgalmas né-

zópont nyílna a PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETEK szövegvilágára és világszövegére. És akkor végeredményben nemcsak a pályakezdő, hanem az érett Nadas is rokonítható lenne Déryvel.

„Bán nem áll elő a *farbával Esterházy Péterrel kapcsolatban*” – jegyezte meg már említett kritikájában Radnóti Sándor az ELME tárgyalásakor. Az új kötetben Bán hosszabb kritikát szentel Esterházy JAVÍTOTT KIADÁS-ának. Bánnak ez az Esterházy-regény különösen kapóra jön, a fikció-valóság dualizmusán keresztül az életmű korábbi tétjeit és tétnélküliségeit is újratárgyalhatja. Azaz újratárgyalhatná, de leginkább csak az elhíresült Esterházy-aforizmákat ütközteti a JAVÍTOTT KIADÁS radikális valóságtapasztalatával. Ez az írás, A REALIZMUS DIADALA professzionálisan megírt, a könyvszenzációra és botránjelenségre azonnal reagáló hetilapkritika. Ebből a szempontból a zsrunalizmus diadala, azonban ez a rögtön publikálás szükségszerűen azzal jár, hogy Bán minden kritikus tétjét a fikció-valóság tengelyre, illetőleg eme tengely megfordulására teszi. Egész egyszerűen egyetlen dobásra van ideje és tere. Máshonnan közelítve: a fikció és valóság kölcsönhatása, cserebomlása nemcsak a kritikus, hanem a szépíró Bán egyik alproblémája is. Nem véletlen, hogy ezt az elemet veszi észre a regény kapcsán. Többek között a valóság és a fikció következtelen összecsúsztatását, hanyag anyagkezelését veti Kertész Imre szemére a már többször citált kritikában. A JAVÍTOTT KIADÁS esetében viszont kicsérni tudja Esterházy morális és esztétikai következetességét, kanosszajárását.

Ugyancsak a legjobb értelemben vett zsrunalizmus diadalát mutatják azok a műfajok is, amelyeket Bán Zoltán András fundált ki még mint a Magyar Narancs kulturális rovatának a vezetője. Az ELSÜLLYEDT SZERZŐK? blokkja Bán konok irodalomtörténeti érdeklődését és páratlan portréalkotói képességét emeli ki. Kálnoky László, Szép Ernő, Zsolt Béla és Berda József esetében Bán nem is rejti véka alá, hogy mindegyik alkotóhoz személyes szimpátia fűzi. Eleve Bán a személyességet sohasem leplezi. Kálnoky ironikus, öregkori, forró-hűvös lírája; az úpesti plebejus Berda József kérlelhetetlenül out-sider, mindenre és mindenkire köpő, sőt egyenesen magasról *szaró*, új-testi költésze; Szép Ernő 2008-ban kiadott NATÁLIÁ-ja és bámulatos, leheletfinom íráskészsége, valamint keserű életszemlélete; továbbá a minden embertelen rendszerrel szemben álló és a szép szó partján józan ésszel ellenálló Zsolt Béla, olykor

giccsebe hajló, máskor váratlanul szikár publicisztikai prózája és tollharca – egyként fontos Bánnak. Ahogyan fontos Bánnak a tőle alkatiilag és esztétikailag is idegen(ebb), de szintén ebben a blokkban taglalt Illyés Gyula-életmű újraolvasása (ennek apropója a Domokos Mátyás szerkesztette NEM MENEKÜLHETSZ című Illyés-breviárium), vagy fontos Cseres Tibor híreshírhedt regényének, a HIDEG NAPOK-nak a perújrafelvétele.

Márai Sándornak pedig külön egységet szentel Bán (MÁRAI-PROBLÉMÁK.) A négyből három írás a *New Hungarian Quarterly* hasábjain jelent meg. Mindez azért fontos, mert ugyan Bán a szövegeket magyarul írta, de elsősorban nem magyaroknak írta. Ugyanakkor az a Márai-portré, amelyet Bán itt több írásában is alaposan és megfontoltan körvonalaz, a magyar Márai-értésnek vagy inkább Márai-félreértésnek is fontos tanulság lehet. Bán számára az író-újságíró Márai egyfajta szakmai példakép, akinek munkaálzata és professzionális teljesítőképessége is lenyűgöző. Ezek után kiemelten foglalkozik Márai személyével, személyiségével. Azzal a gyanakvó, szkeptikus attitűddel, amelyik véscsenegőként szólalt meg Márai egész életében, lett legyen az bolsevik, fasiszta vagy náci jellegű veszelő. Bán valóban *polgári* íróként tekint Máraira, olyan szuverén civil jelenik meg a lapokon, aki nem győzi hangsúlyozni távolságtérszerűt és közelségundorát az embertelen szélsőségekkel szemben. Mindezt azért sem árt hangsúlyozni, mert a látványos Márai-rehabilitáció végeredménye, a gyengébb epikus művek magyar kritika számára felfoghatatlan külföldi sikerén túl, Magyarországon nagyjából egy üres, mára már homályba vesző konzervatív kispolgári kultusz horkoló jelenléte mellett, éppen annak az ú-náci kulturális mozgalomnak az expanziója, amelyik egy könyvkosárba teszi Ady Endrét, Márai Sándort, Prohászka Ottokárt és Wass Albertet. Az pedig, hogy Bán egyik elemzésében a FÖLD, FÖLD!... című emlékiratot vizsgálja, megint csak a fikció-valóság problémakettősét hozza (szöveg)közelebb. Emiatt is kár, hogy kimaradt például Bán egyik kiváló Budapest-eszéje, a VÁROS A MAGASBAN, ebben ugyanis a korrajregényeken keresztül Budapest mentális és kulturális reprezentációt (ő nem mondta ilyen bikkfanyelven) fürkészte, benne többek között Nagy Lajos zseniális BUDAPEST NAGYKÁVÉHÁZ című hiperbolikus paraboláját. (Ebből a szempontból Nagy Lajos balról képviselte azt, amit Márai kö-

zépről vagy jobbkozépről demonstrált. Feltéve, hogy a bal és a jobb politikai fogalmait egyértelműen és következetesen használjuk.) A Márai-blokk negyedik darabja Márai mellett Bartókot is megidézi. A remek esszében a zenekari CONCERTO negyedik tételének katartikus és groteszk közjátékát („*Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarorszáig*”) Márai már említett FÖLD, FÖLD!... című prózájából bontja ki. Bán külön foglalkozik a bartóki gesztus lehetséges okaival, utána pedig Márai művének azt a részét idézi, ahol felbukkan ez az ironikus-irredenta dal.

A kötet végén három ráadászámot is kap az olvasó. Az ELSŐ MONDAT, amint címe is mondja, a világirodalom legtipikusabb és legkülönlegesebb nyitó mondatait veszi végig. A LOVAGOK EGYMÁS KÖZT Krúdy Gyula Bródy Sándornak emléket állító epikus művét eleveníti fel kongeniális humorral és beleérzéssel. Az utolsó szöveg (CIGIVELA KÉZBEN) pedig egy 1937-es spanyolországi fénykép leírása: a képen a baloldali forradalmár Arthur Koestler néz bele az optikába. Kezében cigaretta, mellette az őt elfogó fasiszták, akik bármikor megölhetik. Koestler hetykén, flegmán, egzisztencialista ellenállással gyűjt rá. Transzcendens nyugalom, óceánérzés járja át egész lényét. Ha már Bán az első mondatokat vizsgálja, mi nézzük az utolsót: „*Van sztoikus hedonizmus.*” (270.)

A MEGHALT A FŐTÉSZ legnagyobb erőnye annak a kettős hangnak az intenzív párbeszéde, amelyben egyrészt visszaköszön a kilencvenes évek Bán Zoltán Andrásának sprőd és fanyar, alkukat nem ismerő, mindent kérlelhetetlenül kritizáló orgánuma, de közben itt van egy másik szólam is, ez a szépíró és esszéista Bán újabb hangja. Ezeket az írásokat egyre messzebbre elnéző horizont és egyre mélyebbre ható reflexió jellemzi.

Szegő János

II

A KRITIKA ERŐSZA

Az olvasás szenvedély. Mi más lenne ez a haszontalan, enyhén szólva bolondos tevékenység, erősebben fogalmazva isteni *erotike mania*, mely találgatja az író hasonló akciójával és mutatványával. Aki olvasói és/vagy írói szenvedélyt racionalizálja, az ezt azért tudja megtenni, mert van rá és van hozzá kerete: intézményes háttere, státusa, megjutalmazott tekintélye, karbantartott

fogalomkészlete, és a szellemi munkáját így már gyakorlatiasan végzi. Sikerült neki hasznossá tennie a mániáját. Mondhatni, beházasodott, házasság lett a szerelemből.

Az olvasás megismerés. Azért olvasunk, hogy jobban lássuk, pontosabban érzékeljük, árnyaltabban reflektáljuk a világot és magamagunkat. Az olvasási munkát a tárgyaltalan megismerési láz és a tudásvágy fűti. Aki lefixálja ezt a vágyat, az céltudatosan olvas, nem engedi át magát az ismeretlen szellemi képződménynek, ami a mű, hanem tárgyként bánik vele. Kihüvelyez belőle valamit, ellenállván a kölcsönösség indítványának. A céltudatos olvasó gyarapítani, nem pedig megváltoztatni kívánja tudását (ön-magát).

Van olyan kritikus, aki kihűlt kapcsolatban vagy unt házasságban él együtt az irodalommal, rutinosan végzi a dolgát, háztartási könyvet vezet, számláz, bejár a munkahelyére, adminisztrál – és van olyan kritikus, aki zűrés szerelmi kapcsolatban vagy vadházasságban él az irodalommal. Az ilyen sűrű vérű kritikusnak a szeme is másként áll, a tolla is másként jár, ő ír, alkot és nem csak jegyez; viszonya van a nyelvvel, komponál, rendelkezik egyéni stílussal, következőképp az érzelmei is a szövegbe kerülnek, ami csöppnyit sem kifogásolható dolog, lévén hogy az olvasás is egyként érzelmi és intellektuális folyamat. Az irodalommal való foglalkozás az ilyen szabad szellemű kritikus-író számára nem munkaköri követelmény, hanem életének már-már legfontosabb, *odi et amoval* fűszerezett, szerves része. Az ilyen ember izgatott és izgalmasan ír, alaposan beleolvassa magát a műbe, és kiolvassa magát belőle.

Bán Zoltán András kritikaköteteinek (AZ ELME SZABAD ÁLLAT, 2000; MEGHALT A FŐTÉSZ, 2009) első jellegzetessége, hogy izgalmasak. Ezen az sem változtatott, hogy a kritikus-író 2000 és 2008 között a *Magyar Narancs* rovatvezetője volt; a lap nem várta el tőle, hogy „bezupáljon”, és az elkenyelmesedést sem tette lehetővé, ellenkezőleg, fokozott mozgékonyaságra bírta, és nemhogy a rutinizálódás felé terelgette volna, hanem irodalmi gondolkodásának amúgy is meglévő provokativitását serkentette, emellett kötelezővé tette számára a műfaj kívánalmának tekinthető rendszerességet. Egyszóval alkalmat adott neki az önálló kritikus tevékenységre. A *Magyar Narancs* kritikái rovata e szerencsés találkozás révén irodalmi életünk dinamizáló faktora volt ebben a nyolc évben. Csak remélhetjük, hogy a szerkesz-

tősegből való kilépés után Bán Zoltán Andrásnak továbbra is kedve és módja lesz a magyar irodalmi életben való aktív és sokoldalú részvételre.

Az új kritikakötet, melynek darabjai ebben az időszakban születtek, van olyan lebilincselő, akár egy jó regény. Hogyne lenne, ha egyszer a szerző szabad elméjét és lényegre törő intellektusát az irodalmi kérdések többnyire ugyanúgy ingerlik, ahogy ő provokálja az olykor sarkos, máskor fokozottan érzékeny megállapításaival, telibe találó, kényes vagy egyenesen kíméletlen kérdéseivel az irodalmi közvéleményt. A jó kritikus ugyanannyira kérdez, mint amennyire válaszol. Az irodalom kérdései és válaszai elevenébe vágnak, reagálásra bírják, hiszen számára az irodalom nem szoborpark vagy művészi pláza, hanem az *eszmélet*, az egymástól elválaszt-hatatlan ön- és világismeret organonja – és ez ma, a mai kultúrában olyan kirívó, hogy boldogságszámba megy.

Hogyne lenne izgalmas ez az értekező próza, ha egyszer a szerző olvasva és írván inkább kockáztat, semmint hogy adminisztrálna – remélhetőleg magamagával sem teszi ezt. (Hacsak nem fásultabb pillanataiban, ám ezeknek a termékei ebből a tömőre fogott kötetből kimaradtak.) A kiszámíthatatlanban él, tárgyát, társát, az irodalmat, noha az a posztmodern korban vesztett jelentőségéből, közösségi értéke pedig elsikkadt, nem „írta le”, hanem írja és műveli, megadja neki a sanszot a változásra, a hihetetlenre, Platónnal szólva a „*szépségben való nemzésre és szülésre*” – a Remekmű megszületésére. Kap cserébe pocsek és felemás produkciókat szép számmal, és ahhoz, hogy ismét várni tudja a remekműveket, bírálat alá kell vetnie ezeket a termékeket. A bírálat, legyen mégoly „levágós”, sohasem öncélú, hanem a magasabb rendűre vágyakozó kritikus értekezésének a velejárója.

Az ilyen (a szó platóni értelmében vett) *erotikus kritikusnak* élmény a mű – rossz vagy jó, unalmas, bosszantó vagy lelkesítő, de élmény. Ebből indul ki, és aztán megfelelő módszerrel ezt dolgozza fel intellektuálisan, a saját feje szerint. Szakmailag felkészült, természetesen, hiszen élete nagy részét olvasással és értelmezéssel töltötte. Művelt tehát. Műveltsége alapvetően klasszikus, mivel a klasszikusok böngészése mindennapi kenyerre, afféle „ima a minőséghez”. Elméleti felvérteztsége „kombinált”: lehet filozófiai, esztétikai, irodalomelméleti, irodalomtörténeti – ő maga alkotja meg, elméjében meg-

képi, saját vonzalmai szerint, tudásának és tapasztalatának elméleti vázát, és nem valami egyetem, kurzus vagy szeminárium, nem is divatos teória diktál neki. Irodalmi problémái és feladatai nyomvonalán tájékozódik és tanul szüntelenül, belső késztetésből, nem kell neki kívülről megmondani, hogy mit olvasson. Az ilyen kritikus tevékenységben az elmélet inhereens, hosszan érlelődik, és nem foglalható az épp kelendő szakkifejezések hálójába. A fogalmak, amelyeket használ, több diszciplinából, több korból, több helyről és több nyelvből vétetnek, és az ő személyes agymunkájának a kohójában válnak koherenssé.

Az ilyen kritikus nem egyhangú, nem lehet az, hiszen tapasztalja, hatni engedi magára az irodalmat élete változó idejében; hol epés, hol lelkes, hol ironikus, hol az elismerés hangján beszél, lehet hűvös is, parázs is, szarkasztikus is satöbbi. Társától/tárgyától meg a saját kedvétől függően *viszonyt ápol* ugyanis, interferál és kommunikációt tesz lehetővé; nem azzal van elfoglalva, hogy a rangját, tekintélyét konzerválja és a feddhetetlenségével tüntessen. Mer hibázni és ráhibázni. Megengedi magának, hogy egy mű lenyűgözzön vagy lehangolja, ujjongó hangot csaljjon ki belőle vagy felhergelje és/vagy (akár irodalomtörténeti vagy esztétikai) revízióra készítse. Amit tud, attól viszont nem tágit, mert azt tapasztalatból tudja.

Az elmélet vezérelte kritikusokkal szemben az ő tudása belülről, benne mint *személyiségben* kiértelt tudás. Ez az érlelődés luciditást kíván, egyébként elakad; neki okosnak kell lennie, a szó mélyebb, az olvasottságon messze túlmutató értelmében, különben megfeneklik az élete. A kíváncsiság, a tudásvágy, az önképzés elemi vágyait mozgatja az ilyen kritikus lét. Más típusú, egzisztens (azt is mondhatnám, hogy erotikus) tudás születik így, melyben a szakmai felvérteztség természetesen alapkövetelmény, a „lágy részek” – megérzés, intuíció, sejtelem – azonban nem esnek elfojtás alá, ellenkezőleg, szavazati joguk van, és saját nyelvük lesz.

Az ilyen kritikus író is egyúttal, mert ahhoz, hogy szóba öntse saját érlelésű gondolatait, jól kell írnia, frappánsan kell fogalmaznia, itt már metaforák, eltalált jelzők, szóalkotások szükségesek, elengedhetetlenek a saját *kritikaformák*, és némi virtuozitás sem árt. Emellett elsőrendű kötelessége a közvetítés, tehát magyarul kell beszélnie. Hatalmas a különbség, ha elolvassuk egy ilyen autonóm kritikus kritikáját, meg ha

végigrágjuk magunkat egy professzoros típuson. Bán Zoltán András kritikai szövegei – mert róla beszéltem eddig – nem tudálékosak (hacsak nem ironikusan azok! márpedig ez gyakran előfordul nála), és többnyire eltalálják a kellő distanciát, és megtalálják a legmegfelelőbb nézőpontokat; elevenek, dinamikusak, éreznek, modulálnak. Van ritmusuk, kompozíciójuk, tömör formájuk, vannak hangszíneik. Nem fárasztóak, hanem frissítők, ami ebben a műfajban ritka madár. (Tévedni mind a két fajta kritikának egyforma esélye van, a professzoros típusú csupán tévedhetetlenebbnek tűnik.)

Emez, a személyiségfüggő kritika is lehet tárgyilagos, ha akar, és lehet akár szélsőségesen szubjektív is, ha azt látja jóknak – a szerzője tudja, hogy sem ez, sem az a hozzáállás nem szavatolja az igazságot/igazságosságot, amire különböző eljárásokkal és formákkal csak törekedhetünk – legalább törekedjünk, ahelyett, hogy a szakosíthatatlan szakterületünkön egyébként is kétséges hasznú tudományossággal hivalkodnánk. Az ilyen kritikának az erősa mellett van morálja is, nevezetesen ez az igazság(osság)-törekvés, melyen a teljes személyiség súlyával, eredményeivel és hibáival vagyunk rajta. Így inkább véljük megközelíteni az igazságokat, mint hol ilyen, hol olyan iskolák útmutatásaira fűelve.

Az ilyen kritikus pálya egyúttal írói/irodalmi/művészi pálya is. Bele lehet bukni, belerogyanni, felőrlődni stb., nagy a tétje, az ember élete rajta. Adni is lehet vele egy társadalomnak, egy irodalmi életnek – ha igényli –, mégpedig a befogadás és az értelmezés olyan sajátos változatait, amelyeket tanulmánykötetektől és egyetemokről nem fogunk megkapni. A studiózus kritikából lehet tanulni egyet s más, a törőlmetszett kritika viszont magát a befogadást segíti elő, kaulozolja, és a szellemi élet dinamikáját szolgáltatja. Az író hoppon marad, ha meghívását nem fogadják el, ha nem történik meg a műélvezet, némi a felkínált műre adott primér válasz, és ha nem indul meg egy kultúrában a megértés több mint észmunkája. Ebben az interakcióba persze bele van kalkulálva a kölcsönös elutasítás és a civódás-vívódás lehetősége is. A friss napi, heti és havi kritika nélkül az a folyamat, mely a valamilyen értelemben mindig szubverzív művet átvezeti a kultúrába, elképzelhetetlen.

A kötet nyitó és címadó, remek esszéje, szubjektív nagymonológ formájú traktátusa arról szól, indulatosan és szellemesen, parodisztikusan és önparodisztikusan (amiként ezt ez az iga-

zán eredeti műforma megengedi), hogy ebben az országban a közelmúltban mikor és milyen feltételek közt nem lehetett független íróként és kritikusként élni és fejlődni, miért volt muszáj ebbe belerokkanni vagy belebutulni, elzúlni, és azt a reményét fejezi ki, hogy a demokratikus Magyarországon immár megvannak a kritikus működés lehetőségei és feltételei is, és megvan rá az igény is. Az olyan rezsimekben, ahol a személyiség autonómiája csorbul vagy nem fejlődhet ki, természetesen a született kritikus is halálra van ítélve. A kompromisszumok, megalkuvások, kompenzálások az ő működésén sokkal jobban meglátszanak, mint a regényíróén vagy a költőén, mivelhogy az ő kenyere a spontán válasz, a minél egyenesebb, nyíltan reflektált, érthető, közvetítésre képes beszéd; a virágnyelven beszélő kritikus nem sokat ér. A kritikusnak lételeme a demokrácia és a pluralizmus, a vita szabadsága és az eleven (nem pedig félig döglött) kultúra. A kihelyezett, kinevezett, trónra ültetett Főítések környezetében a vérbeli kritikus ereiben megfagy a vér, vagy éppolyan lázadásra gyúl, mely miatt el kell hagynia a polgári világot, és így már nem folytathatja tevékenységét. Csak a polgári világban lehetséges a kritikus, undergroundban vagy hivatalokban ilyen állat nincs. Ennek az állatnak rengeteg könyvre, könyvtárra, „kéziratpapírra”, kihegyezett tollakra, folytonos tájékozódásra, olvasólámpára, eszmeeserékre, legalábbis kávéházi diskurálásra van szüksége, és olyan újságokra, folyóiratokra, ahol megrendelik, megveszik és cenzúrázatlanul közlik is a cikkeit. Érdeklődésre és reagálásokra van igénye. Kérdés, hogy ma megadatik-e ez – szerintem nem, véleményem szerint ma sincsenek meg a komoly kritikus működés föltételei, erősen kifogásolható e munka anyagi és szellemi méltánylása. Ma Magyarországon nem lehetsz profi kritikus, ez a hivatás nem létezik, csak egyebek mellett lehetséges, némi, gyakran megalázó zsebpénzért úzni, hajszolni magad. Ráadásul hiábavalóan, mert a nemzeti kultúra a rendszerváltással nem született újjá, nem alakult ki hagyományfolytonosság, nem képződtek olyan közös, lett légyen bármily kérdéses csomópontok az irodalmi-kulturális életben, melyek a beszélgetés alapjául szolgálhatnának, és inspirálnák a minimális kulturális közösség létrejöttét.

A közelmúlt magyar irodalmi életéről szóló, vitriolos hangú esszé (esszénovella? világos ugyan is, hogy aki beszél, az szereplő, és nem azonosít-

ható egy az egyben Bán Zoltán Andrással) indulati töltetere és huzatjára szükség volt ahhoz, hogy a régi, elmérgesedéssel, bezápolással fenyegető, kóros elhallgatások, frusztrációk, sértődések, sunyi titkok kiszabaduljanak a bugyorból, durván kimondassanak, és így – a jövőben – sor kerülhessen további tisztázásokra. A válaszok (Kálmán C. György, Schein Gábor, Takáts József) azt jelzik, hogy ez a folyamat megindult. A nagymonológ formájú, noha nem monologikus, több szálon is dialogizáló kritikai írásban (esszédráma?) terítékre kerülő problémák nagy részének higgadt számbavétele egyébként Bán Zoltán András részéről már megtörtént a jelen kötet *ELSÜLLYEDT SZERZŐK?* című fejezetében olvasható írásokban. A higgadt számbavétel és a tárgyilagosság ugyanis ugyanolyan jellemző rá, mint a temperamentum. A műélvezet meg a kritikus figyelem és fegyelem párosának köszönhető az olyan *lényeglátó*, az esztétikai problémák gyökerét megragadó kritikák, mint az Esterházyról, Tandoriról és Petriről szólók (ezek kritikai alapművek).

A problémaérzékenység lép erőteljesen működésbe az olyan bírálatok esetében, mint amelyek Kertész Imre K. *DOSSZIÉ*-ját, Szijj Ferenc *KENYÉR*-ét tárgyalják. Ezek csak durván szólva „levágós kritikák” – véleményem szerint ugyanígy „segítősek” is, mivel egy-egy szerző alkotói kínjait, művek félmegoldásait diagnosztizálják. (Ilyen problémabogozás tanúii lehetünk az Illyés-széiben is.)

A kiváltképp fogékony és érzékeny kritikák közé sorolnám a Kálnokyról, Berda Józsefről, Szép Ernőről, Zsolt Béláról szólókat – kevesen tudtak ilyen érintettséggel és megértéssel közelíteni ezekhez a részben vagy teljesen elfeledett szerzőkhöz. Ugyancsak a fokozott, akár megrendülni is képes, de fenntartásait is jelző érzékenység, új szempontok bevezetése jellemzi a *MÁRAI-PROBLÉMÁK* fejezet esszéit vagy a Krúdy-kisesszét. Bán ama ritka kritikusok közé tartozik, akik az irodalomtörténet részévé vált műveket is képesek friss szemmel olvasni, és róluk nem mint kultusztárgyról vagy a raktárba lekerült muzeális tárgyról, hanem mint normális olvasmányról beszélni. Akár negatívan, akár pozitívan viszonyul hozzájuk, mindig kánontörő, mert nem a kánon elvárásai, hanem a saját szempontjai szerint olvas és ízele. És ez a hagyománnyal való bánásmód életformája.

A kritika szinte mindig átcsúszik irodalomtörténetbe és az irodalomtörténet kritikába, a

kettő pedig átmegy esztétikába, jelezvén a folytonos hagyományalakítás elkerülhetetlenségét. „*A kritika önálló műfaj, és követni szeretné önmön törvényeit*”, vallja Bán Zoltán András. Még mindig perlekedni kell azzal az előítélettel, bosszúgondolattal és ordenáré ostobasággal, hogy a kritika tehetségtelen írók parazitizmusa lenne – ez a kötet bizonyosság az ellenkezőjére, arra, hogy a kritika alkotó jellegű, irodalmi életet, irodalomtörténetet, esztétikát formál, és nem elvesz, megfoszt, hanem ad. Akkor is, ha megtép némely babért. A kritika közvetítés a művészet és a kultúra, írók, olvasók és irodalmi szakemberek, élet és művészet, érzelem és értelem között, a reflexió egyik alapformája. Talán most már, Bán Zoltán András igazán sokoldalú irodalmi tevékenysége s e vérpezsdítő és gondolatébresztő futamok révén világos, hogy a kritika tényleg az irodalom szerves része, formájában szabad, s nélküle érdekes irodalmi (művészeti) világ és normális, azaz izgalmas és inspiratív, szenvedélyeit és problémáit (örök problematikusságát) le nem tagadó kultúra elképzelhetetlen.

Radics Viktória

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Kukorelly Endre: Ezer és 3, avagy a nőkben rejő sző

Kalligram, Pozsony, 2009. 272 oldal, 2990 Ft

I

A DON ÉPPEEN ENNYI ESETE BOLDOGGAL ÉS BOLDOGTALANNAL

„O Statua Gentilissima!...”

Mióta a feminista irodalomkritika komolyan részévé vált az irodalomról folytatott diskurzusnak, és a genderstúdiumok elsősorban a nyelv jelenségeivel foglalkozó kutatásai kimozdították ezt a szempontrendszert a szociológia, a szociálpszichológia és a polgárjogi mozgalmak kontextusából, újra és újra felmerül az a kérdés, hogy a nem női irodalom értelemszerűen fér-

firodalomnak tekinthető, vagy az irodalom és a beszéd általában nemileg neutrális, és ettől való elkülönülésként szemlélhető egyfelől a női szempontú, másfelől egy fiktív vagy potenciális férfibeszedű írás és irodalmiság. Kukorelly könyve egyebek mellett ehhez a gondolkodáshoz is adalékokkal szolgálhat. Akik azt állítják, hogy az írásbeliség szépirodalma egészében véve férfiszöveg, azzal érvelnek, hogy a kijelentésrend világossága, az okfejtések célulvú tendenciája, a mű céltudatos irányultsága (még a kísérleti művek esetében is) és az irodalom egészének erős normativitása mind férfikarakterről árulkodik. Ez lenne a feltétele amaz álláspont tarthatóságának, mely szerint a nők – nem gyengébb, hanem más természetű teljesítményükkel – nem kerülhetnek be ennek az irodalmiságnak a kánonjába, vagy csak azokban a kivételes esetekben, amikor női mivoltukat feladva férfiszöveget állítottak elő, férfilátást imitáltak (mint George Sand, George Eliot és mások). A női látás ugyanis kevésbé céltudatos, inkább az árnyalatok érdeklik, gyakrabban elkalandozik, írásmunkájának eredményét nem akarja látásmódjának ellentmondóan rendezni, vagyis kevésbé normatív, és mondatai ziláltabbak, mert a megfogalmazásuk közben támadó benyomások rögzítését a női beszélő fontosabbnak tartja a tökéletes szintaktikai rendezettségénél.

Nos az a benyomásom, hogy ha ezt elfogadjuk, Kukorellynél nőibb íróat keresve sem találunk. Sőt az EZER ÉS 3-ban ez a tendencia kifejezetten programszerű, amennyiben a szerző jelzett idézetek segítségével állítja párhuzamba saját szövegét Tolsztoj ANNA KARENINÁ-jával, ami az említett paraméterek szerint eminensen férfiszöveg. Helyezzük egymás mellé a két mű azonos témát feldolgozó bekezdését, és a különbség nyilvánvalóvá válik.

Ez Kukorelly: „*Hamar pirulok. Jó is, és rossz is. Jó, rossz. Anyám súlyos hisztériás rohamot kapott, amikor rájött, hogy a férje megszalta egy kolléganőjével. Már mint az apám, róla van szó. Azért roham, mert nem hagyta abba, nem bírta lejönni róla, ki kellett hívni az ügyeletet. Főlhívták telefonon az ügyeletet. Volt telefonunk. Úgy vitték el az anyámat, egy pólyaféleségbe csomagolva, legalábbis erre emlékszem.*”

És ez Tolsztoj: „*Oblonszkijéknál teljes volt a zűrzavar. Az asszony megtudta, hogy az urának viszonya van a ház hajdani francia nevelőnőjével, s kijelentette, hogy ezek után nem hajlandó egy fedél alatt élni vele.*”

Illetve (mellékszál, de Kukorelly fontosnak tartja) a szöveg nem Tolsztojé, hanem Németh Lászlóé, aki fordította. Hogy tovább bonyolítsam, nem Németh Lászlóé, hanem az 1960-as Németh Lászlóé, aki később alaposan lerondította a saját munkáját, ha jól értem a történetet. Mindenesetre ma egy sokkal rosszabb szöveg jelenik meg Tolsztoj/Németh neve alatt, nekem is az van meg, ezért aki a (Kukorelly szerint) *halálpontos* szöveget akarja az EZER ÉS 3 mellé olvasni, annak nincs könnyű dolga.

Visszatérve a narrátor neméhez: Hélène Cixous definíciója szerint „*a nő írása csak halad anélkül, hogy kontúrokat különböztetne meg vagy hozna létre... Nyelve nem tartalmaz, hanem hordoz; nem tart vissza, lehetővé tesz*”, amihez Anette Kuhn azt tehetné hozzá, hogy „*nem folyamodik jelentészároló technikákhoz, azaz közönségét nem kész üzenetek átvitelére kész szubjektumokként fogja fel*”. Ezek (Hock Bea kiemelései) sem igazán világos meghatározások, de abból, amit ismerek, nagyjából ezek tűnnek a leginkább értelmezhetőeknek. Az a szokatlan ezekben a definíciókban, hogy közhasználatú fogalmainkból alkották őket érték-elvonás vagy értékmentesítés útján. A kontúralkotó és kontúralkotás nélküli haladás jó példája lehet a fenti két bekezdés. Tolsztojnál világos, hogy ki beszél (Tolsztoj alakmása, nevezzük T'-nek), kiktől beszél (Oblonszkijról, a feleségéről és a nevelőnőről, valamint megnevezetlenül „*a ház népéről*”), miket állít, milyen értékrend alapján gondolkodik, és kikhez beszél. Ennek az értékrendközösségnek az a lényege, hogy tudjuk: Oblonszkij feleségének a döntése érthető, házas férfinak francia nevelőnővel viszonyt folytatni helytelen, ha kiderül, elítélendő, és a nyomában zűrzavar támad. A Kukorelly-szövegből efféle értékazonosságot levezetni nem lehet, kontúrталansága egyenesen ijesztő.

A tartalmazás és hordozás fogalmát talán úgy lehetne ismerősebbé tenni, ha azt mondom: a tartalmazó szövegnek üzenete van, a hordozó szöveg nyomok összessége. Utóbbi esetben az értelmezések között nemigen lehet többé vagy kevésbé helyénvaló megoldásokat elkülöníteni, például attól függően, hogy a szerző, akinek a munkáját olvassuk, ismerhette-e azokat a körülményeket, amelyeket az értelmező belemagyaráz, ugyanis ilyenkor ott áll végső érvként a *nem a szerző, hanem a nyelv tudott róla* tétele. A visszatartás és lehetővé tétel dichotómiája is valami ilyesmi lehet, és a jelentészárolás fogal-

mát is behelyettesíthetjük (persze bizonyos veszteségek mellett) a *pontoságra törekvéssel*.

Kukorelly szövegének genderpozícióját azonban ezeknek a szempontoknak az alapján nem lehet meghatározni, mert bármelyikkel teszünk kísérletet, legalább ugyanolyan hangsúllyal az ellenkezőjét is kimutathatjuk az elemzés során. Ennek pedig vagy az az oka, hogy elemzési szempontjaink hibásak, vagy az, hogy Kukorelly beszédpozíciója teljességgel rendhagyó; hogy neki sikerült a nyelvvel valami példátlan művelnie. Illetve hogy a nyelv másmilyen, mint amilyenek az eddigi gendervizsgálatok alapján gondoljuk.

Maga a nyelv mint fonéma- és szabálykészlet nem lehet más, mint semleges vagy kétnemű, hiszen ellenkező esetben csak nők vagy csak férfiak lennének képesek arra, hogy a segítségével gondolatokat közöljenek. Vagyis nemileg pozicionált csak a nyelv valamilyen *használata* lehet. Ugyanakkor szinte minden ma érvényesnek tekintett irodalomelmélet elutasítja a nyelv pusztá eszközségének teóriáját, és egyetértenek abban, hogy a nyelv léte (legalább) aktuális használatát mindenképpen megelőzi. Vagyis a rendelkezésünkre álló nyelv, melybe az irodalmi műalkotás beleíródik, nem ruházható fel nemi meghatározottsággal. A nyelvben rejlő egyes lehetőségek felszabadítása minden nyelvművészeti alkotás immanens tulajdonsága. Tehát még a zseniesztétikák hívei sem mondhatnak mást, mint hogy az alkotó az adott szókészletből, grammatikai szerkezetekből és retorikai alakzatokból válogat, amikor műalkotást hoz létre. Ezeknek pedig nem lehet nemi pozíciójuk. Vagyis ha elfogadjuk, hogy az irodalmi alkotás narrátora nemileg meghatározott, ezt az állítást nem a *nyelvi objektumra*, csak a *narratívára* vonatkoztatjuk. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy az író gyakran játszik nemi pozíciója megváltoztatásával. „*Csak álltam és ptyeregtem, a puska úgy lógott a kezemben, mint egy túlméretezett nécesaire*”, írja valamelyik múlt század eleji vadász-író, amikor döglötten talált rá a ragadozóra, amit hónapokon át üldözött, hogy leterítse. (Emlékezetből idézem, sajnos nem találok a forrászöveget.) Ez a játék azonban éppen arra irányítja a figyelmünket, hogy a szóban forgó vadász a leírás folyamatában távolságot teremt ábrázolt és ábrázoló önmaga között: az írónia alakzatait választja. Nem az elbeszélést gyengíti, hanem a nemi szerepet leíró előítéleteket,

amikor a legférfiasabb férfit, a vadászt gyermeki és női vonásokkal ruhazza fel, és azt sejteti, hogy nem a viselkedés vagy a testtartás, hanem valami sokkal mélyebb, lényegibb dolog teszi a férfit férfivá. A feminista diskurzusban erről nem esik szó; a női teóriák férfikepe ennél sokkal sematikusabb és előítéletesebb.

Chandler vagy Hemingway, hogy két hangsúlyosan maskulin író mondjak, sohasem próbálta elismerni a saját írói vagy hőse életvezetésbeli gyengeségeit, férfiatlanságait. Ez pedig vagy azt jelenti, hogy a nemileg meghatározott férfinarratíva is lehet férfiatlan, gyermeki vagy nőies, és akkor nem tudom, miként lehetne egyáltalán meghatározni, vagy azt, hogy a maskulin narratívába ezeken a helyeken ironikus gesztussal konstituált kvázi-feminin vendég-narrátor szól bele. Ebben az esetben pedig az a kérdés, hogy milyen arányok mellett mondhatjuk azt, hogy a narratíva pozíciója megváltozott. Hogy evidens példát mondjak, ha egy maskulin narratívát százszázalékos arányban kvázi-feminin vendég-narratívával bontunk meg, akkor az eredeti pozíció nyilván megsemmisült.

Én ezeknél a megoldásoknál sokkal egyszerűbbnek tartom azt a modellt, amelyben az irodalmi alkotás szövege egészében véve genderpozícióját tekintve neutrális vagy androgyn, és ebben szólnak meg olykor feminin vagy maskulin vendég-narratívák, de ezek sokkal pontosabban meghatározhatók, és sokkal kivételesebbek, mint ahogy a genderstúdiumok résztvevői gondolják. Véleményem szerint ezek a beszédelemek sokkal nagyobb mértékben függenek szociológiai (és persze az ezeket tükröző nyelvhasználati) feltételektől, mint amennyire az emberi egzisztenciából, a (kollektív) tudattalamból, illetve a freudista diskurzusban feltárt (feltételezett) meghatározottságokból lennének levezethetők. Azok az elemek, melyekben ez a nemiség meg nyilvánulhat, lehetnek szavak, szófordulatok, retorikai alakzatok, illetve szerkezeti és tematikus elemek. Szavak alatt tipikusan férfitevékenységek szakkifejezéseire gondolok, és a többi elem esetében is szoros kötődést tételezek fel férfitevékenységekkel. A szexualitás tipikusan ilyen, a nemi aktus leírására azért használnak más nyelvet a férfiak és a nők, mert maga az élmény, amit átélnek, eltérő. Ez az eltérés pedig szorosan kötődik ahhoz a pozícióhoz, amit a nemiség egy adott társadalomban szociológiai, lélektani és egzisztenciális értelemben elfoglal. Van egy vi-

szonylag állandó minősége (az, hogy biológiai-
lag adott), egy szociális része (tehát a szexualitás
megélésének a társadalomtól és a kultúrától
függően változó módja) és nyelvisége (vagyis az
a mód, ahogyan tudunk, akarunk, szeretünk és
élvezünk beszélni, illetve mások beszédét hall-
gatni erről a tárgyról). Ebben a tekintetben ta-
pasztalhatjuk talán a legnagyobb változásokat a
történelem során.

Kukorelly könyvéről szólva azért érdemes
mindezt elmondani, mert az EZER ÉS 3 nem egy-
szerűen szépirodalmi mű. Egyrészt nem sorol-
ható semmilyen műfajba, mert mindegyiknek
egyes vonásai megmutatkoznak benne. Elmond-
ja egy öregedő nőcsábász élet- és hódítástör-
ténétét gyermekekortól elmagányosodó öreg-
ségéig. A regénynek ez az epikus vonulata hang-
súlyozottan fikatív, számos idézettel jelzett iroda-
lomtörténeti kontextusba illeszkedik, miközben
természetesen valóságos történéseket is elbe-
szél. Beszédmódját, alakzatkezelését, alapvető
attitűdjét tekintve a szöveget mégis elsősorban
lírainak látom, ami gyakran esszére emlékeztet,
de nem annak mai, hanem Montaigne-től ismer-
ős értelmében. Ezeken a síkokon pedig a lélek-
tan, a szociológia, a történelem szakterületébe
vágó okfejtésekkel, megállapításokkal is talál-
kozhatunk. Minderre egészében gondolok, ami-
kor azt mondom, hogy műfaját tekintve Kuko-
relly munkája *szöveg*. Tehát ami látszólag széteső
vagy kontúrtales, az valójában komplex narra-
tíva. Nemcsak arról van szó, hogy alakmásainak
és könyvbeli beszélgetőtársaiknak olyan mon-
datokat ad a szájába, amelyek az említett tudomá-
nyágak kérdésirányaival egybehangzanak
vagy azoknak ellentmondanak, hanem arról
is, hogy ezeken a területeken való jártasságából
adódóan ezek a szövegrészek bizonyos mértékig
szakmailag is releváns állításokat foglalnak ma-
gukban. És a legfontosabb ilyen szakterület ma-
ga az irodalomtudomány. Például ez a mondat:
„A nők, ez egy férfiasan dönteni szándékozó kijelentő
mondat, az izomerőt és a robbanékonyságot kivéve
mindenben jobbak a férfiaknál” (222.), nemcsak azt
példázza, hogy Kukorelly jártas az élettanban,
mert kijelentése ennek a tudományszaknak a
kutatási körében értelmezve nagyjából helytál-
ló (ugyanakkor ez a tudás meglehetősen elter-
jedt, vagyis inkább közismereti, mint fiziológi-
ai tény), hanem azt is, hogy járatos a feminista
diskurzusban, mert a „dönteni szándékozó kijelentő
mondat” tipikusan egyfajta jelentészároló tech-

nika eredménye, amiről a genderstúdiumokon
esik szó. Vagyis meggyőződés, hogy a könyv
megírása során a szerző mindvégig tudatosan
reflektált erre a problematikára.

Meglátásom szerint az EZER ÉS 3 narrátora
nem homogén, de nem is beszélhetünk hangok
sokaságáról.

Sok alakot mozgató elbeszélésről lévén szó,
időnként maguk a szereplők is megszólalnak.
Ezeken a helyeken a szerző beszédmagatartásuk-
kal jellemzi hőseit. Itt például a főhős húga a ba-
rátúnőjéről beszél a bátyjával: „...*folyton azzal tömi
a fejünket, mennyire elege lett abból, hogy kénytelen a
szájába venni a férje kicsodáját.*» »Fasz.» »Ja, hát
a faszát, na.»” (107.) A vulgárisnak számító kifeje-
zés vonakodva kimondása jól jellemzi a „budai
úrilányt”, bátyjának verbális agressziója, amivel
rákényszeríti a szó kimondására, pedig az ar-
rogáns, hatalmi pozícióban lévő férfit. Nagyon
tömör, megvilágító erejű kis párbeszéd ez, sok
hasonló van a könyvben. De ez hagyományos
írói technika. A dialógusok jelzeten el is külö-
nülnek a narrátor szövegétől, éppúgy, mint a
regényekben (például a folyamatosan idézett
Tolsztojnál is) szokás.

Annál szokatlanabb, hogy Kukorellynél ma-
ga a narrátor, a szerzői beszélő is többhangú és
többlényű, komplex alak.

Az első a narrátorok közül egy objektív hangú,
nemi szempontból meghatározatlan beszélő, a
szerző (Q) alteregója (Q'). Stílusa természetesen
magan viseli a Kukorelly-próza jellegzetességeit,
de inkább csak jelzésszerűen; Q' szövegei fel-
tűnően emlékeztetnek Tolsztoj írásmódjára. Q'
beszél a könyv mindhárom *Részének* rövid be-
vezetőjében. A második hang egy arrogáns, „je-
lentészároló technikákat” alkalmazó férfi, Q^{1σ}. Ő
mondta például az imént idézett *dönteni szándé-
kozó kijelentő mondatot*. Természetesen efféle mon-
datokat mond nemcsak a nőkről vagy a világ dol-
gairól, hanem a regényben *szereplő*, tehát fikatív
Kukorellyről (Q^{1σ}) is. Ő a könyv meghatározó
beszélője, dominanciája azonban nem jelenti azt,
hogy a szerző (Q) vele azonosulna vagy szimpa-
tizálna. (Q) rokonszenve megoszlik alakmásai
között, és talán több is jut belőle a másik alteregó-
jának (Q^{2σ}-nek), mint amennyit a neki juttatott
csekélyebb terjedelem indokolna. Ez az altere-
gója beszélt a korábbi, „*Hamar pirulok...*” kezde-
tű szövegrészben. És végül van egy olyan narrátor
is, aki polemizálóan androgyn (Q^{1σ♀}), és akinek
a beszédében a kétféle nemi mentalitás beszél,

vitatkozik egymással. Illusztráció gyanánt kissé hosszabban idézek egy csajosós este leírásából: „Összeszorul a gyomrom, leülök valahova, túl hátra, azokhoz képest, akik miatt jöttem. Miattuk. Idegesítően hangol a zenekar. Ez sok.

Sok, és nagyon kevés, így nem érem el őt. Igaz, nem látszik ettől rosszul érezni magát, ül szépen ((018)) a papsiján, büszke, egyenes derékkal, hevesen beszélget valakivel, rossz volna neki? Vagy nem megfelelő helyen érdeklődöm?

Van megfelelő hely? És nem mindegy, ki mit mesél, miről hallgat mélyen, ki mire annyira büszke? A női petesejt átmérője 0,13 milliméter. Lakatlan sziget.

Egy köbmilliméterbe hatszáz ezer ondósejt fér.”

El lehet képzelni azt a szereposztást is, hogy szövegben Q^{1^o} és Q^{2^o} felváltva beszél, egy mondaton belül is átveszik egymástól a szót, de talán helyesebb, ha a mindkét nemet magában foglaló alteregő bevezetésével próbálkozunk, mert így motiváltabbnak láthatjuk az egy beszélőn belül folyó polémia mellett az empátiát is. Az EZER ÉS 3 művészi hatását éppúgy, mint gondolati árnyaltságát a narrátornak ez a megosztottsága hordozza. A szöveg feszültségét az adja, hogy nem tudjuk, a következő pillanatban ki fog beszélni, milyen beszédhelyzetben, milyen mentalitással, és ez folytonosan függésben tartja azt a kérdést, hogy rokonszenvvel figyeljük (Q^{1^o}), tehát a főhős tevékenységét, vagy indulatosan elutasítjuk.

Kézenfekvő lenne például kijelenteni, hogy Kukorelly (nevében Q^{1^o}) tárgyasítja a nőket, akiket (Q^{1^o}) megszerez. Csakugyan, nyilván már az is vérlázítóan személytelenítő effektus, hogy a szerző név nélkül, csak zárójelbe tett sorszámokkal jelzi azokat a női szereplőket, akikkel alakmásának viszonya volt. De ehhez hasonlóan kezdőbetűvel és kipontozva szerepelnek a helységnevek is, ami nem magyarázható a nemiség szempontjai szerint. Így a nevek elhagyása inkább egyrészt a konkrét személyekkel való azonosítás játékát igyekszik elrontani, másrészt a nevekben rejlő nemkívánatos kultúrtörténeti többletjelentést iktatja ki. Az olvasónak lehetősége nyílik arra, hogy a szereplőket kizárólag leírt viselkedésük alapján képzelje el és találja szimpatikusnak vagy ellenszenvesnek. ((013))-ról és ((688))-ról előzetesen legfeljebb annyit tudunk, hogy az elsővel Q^{1^o}-nek nyilván sokkal régebben és fiatalabb korában volt viszonya, mint ((688))-cal. Bár ez sem biztos, akadnak ellenpéldák.

Szintén tárgyasításként értelmezhető, hogy több olyan hely van a könyvben, ami arról szól, hogy a nő eszközként, gépként válik a nemi aktus tárgyává, illetve hogy milyen kellemetlen, amikor ez nem így van. Csakhogy ugyanilyen kijelentéseket tesz a szerző önmagára és a konkurens férfiakra is. (Igaz, utóbbiakat, főként a férjeket, egyfajta harmadik nemnek tekint, minthogy férfiként valójában csak magára tekint. „Férfiak, az tényleg fölösleges, elég egy. Én.” 114.) „Nem ember, hanem gép”, idézi Anna Kareninről. A férj Q-nál nem férfi, nemcsak viselkedése, de egész életvezetése gépies lesz, olyan nővel baszik, aki tetszik neki (ezért vette el), de nem vágyik rá. A nő részéről pedig azért vész el ez a férfilet, mert „a férjeknek megnő a fülek”. (235.) A metafora találó, Anna Karenina életében jelzi a fordulatot ez a pályaudvari jelenet: „...az első arc, melyet észrevettem, az uráé volt. »Én Istenem, mitől is lett akkora füle!« – gondolta, ahogy hideg, méltóságáteljes alakjára, különösen pedig a kalapkarimát fölemelő porcos fülkagylójára nézett, ami most egészen megdöbbenetett.” Annában a másik férfi iránti vágy első jele a férj eme szépséghibájának felismerése. A szexualitás azonban a nőből is gépezetet formál: „...ügyes kislány, a mutatoujjamat a feje tetejéhez érintem, óvatosan megnyomom, épphogy, már ettől remegni kezd. / Mintha bekapcsolnám, mint egy komputert. Beindítok egy mosógépet.” (77.) Igen ám, csakhogy a férfi sem jár jobban: „Kihűl, fölforrósodik, rezegni kezd a testem, mint a mosógép, de nem hűl ki így, és mi ez a hang? Remegek, az jó, egy ideig jó, az izmok csimálgák, rezegtet, mint egy fogyasztógépezet a televíziós reklámokban. És kikapcsol. Beszárít. Rám szárad a szerelem, kicsapja belőlem a vizet.” (213.)

Tehát a tárgyasodás/gépiesedés nem olyasmi, amit a zsarnok férfi kényszerít a nőre, hanem magának a szexualitásnak a hatalma az ember mint olyan felett. És ez a determináció azután egész létünkre kihat: „Nem a férfias walkodnak, hanem férfias walkodni. [...] Uralkodok magamon, a bennem levő férfias walkodik, többnyire saját magán.” „...aki nőket nyom el azért, mert nők, az nem férfi...” (160.) „Ha a férfias azonos a hatalmaskodóval, akkor a nőiest nyomja el abban, akit elnyom, akár nő, akár férfi.” (161.) Q^{1^o} szerint az ember amúgy is az oroszlán gyengén sikerült változata. Az állati ösztönnek (ami általában a szexualitásban manifesztálódik) ez a rendkívüli hatalma az ember felett (aki gyakran gyermeki attribútumokkal jelenik meg – játék, bicikli, gyermekkori je-

lenetek felvillanó emléke): ez az emberi létnek az a síkja, ahová Kukorelly (valamennyi alteregója) a tekintetünket irányítja. „*Ha bármit meg akarsz érteni, nézz állatfilmeket. / Okkersárga orosz-lánokról, és úgy nézd, hogy közben ne akard mindenáron felfogni. Inkább díszműny, sorminta. A nőstényeket, ahogy cipelik, szoptatják, nyalogatják és ha tudják, megmentik a kölykeiket. Meg a hímet, ahogy az ráér. / Lusta. És árva.*” (45.) Hatalom, erő, paszszivítás és magány: ezek jellemzik Q¹⁰ szerint a hím oroszlán életét, és a *ne akard mindenáron felfogni* felszólítás ellenére persze férfi- (férj-) metaforaként értjük ezt a példázatot. A hím oroszlán sem vágyik, mégis baszik. Teljesíti a köteleltségét.

A házasság a szexualitás ösztöntevékenységét kulturális és társadalmi keretek közé fogja; a házastársi hűség kötelezettségét nemcsak vallási parancsolatok, de polgári törvények is előírják. (A törvényhozás éppen erről vitatkozik mostanában.) Ez az oka annak, hogy Kukorelly (Q¹⁰ és Q¹⁰ egyaránt) kétségbeesetten hadakozik ellene. A társas együttlét és a gyerek, amire Q¹⁰ a legerősebben vágyik, az ő értékrendjében szorosan összekapcsolódik a házasság intézményével. Ugyanakkor paradox módon kasztrációs félelmei vannak vele szemben: „*Azért nem nősültem meg, mert egyvalakit nem lehet választani, végleg valakit nem vagyok képes kiválasztani [...] Ha talállok olyat, aki örökre kizár másokat, az összes többit, azzal ő, tudja vagy nem, kiherél engem, aki megtaláltam, kasztrálja, aki kiválasztotta.*” (116.) Ez így nem hangzik túlzottan értelmes gondolatnak, de persze ez is metafora, és másutt azt is megtalálhatjuk, amit helyettesít: „*Ha megkapom, akit akarok, nyomban nyúgne nek az eszközt is, amivel megszereztem, a birtok a nőkhöz tartozik. Ami a tiéd, az náluk van, rajtuk, körül fogja őket, és előfordul, hogy összecseréled, inkább birtokolsz, mint baszol.*” (54.) Vagyis valamennyi Q¹⁰ fő félelme az, hogy a szexuális érintkezés civilizált formáiban eltűnik az az elemi erejű baszdüh, ami eredetileg minden(?) hímben ösztöneinél fogva meghatározó. Nem azért, mert a nők a szociális kapcsolatokban emberi és személyi jogokat kapnak, hanem azért, mert ezek a viszonyok szabályozottak. Az ösztönökben kódolt viselkedésformák ezekkel szemben spontának, erősek és ősiek. Természetesen nem szeretnék véleményt mondani ezekről a nézetekről, mert Kukorelly szövege művészi fikció. Megállapítom, hogy ezeknek a gondolatoknak a kifejtése szuggesztív és

indulatokat keltő. Hogy ezek az olvasói indulatok helyeslők vagy tagadók, az már nem az irodalmi alkotáson múlik, hanem az olvasó mentalitásán és szocializációján.

Nagy ellenállást váltott ki a nők nevének zárójelekbe tett számokkal történt helyettesítése. Sokan a szeméremajkak stilizált ábrájaként értelmezték a zárójelet, mások a megalázás, eljelentéktelenítés gesztusát látják benne. A legérdekesebb interpretációt az ES-KVARTETT beszélgetésére érkezett olvasói véleményben találtam: „*Zárójelbe teszi a nőket, sőt, rögtön kettőbe, biztos, ami biztos. [...] A fenomenológia alapvető módszertani elve a világ zárójelbe tévése, redukciója. Ezzel az eljárással azt akarta elérni Edmund Husserl, hogy a világ dolgai pusztán fenoménként, látványként mutatkozzanak meg számunkra, anélkül, hogy létükre vonatkozóan állást foglalnánk. [...] De mintha a narrátornak még így is több gondja lenne a nőkkel, mint Husserlnek az egész világgal: a nemiségétől megfosztott transzcendentális ego akkurátusan címkézi a dolgokat – a férfi (hím) meg csak néz.*” (Deczki Sarolta: ZÁRÓJELBE TETT NŐK. *Élet és Irodalom*, 28. szám, 2009. július 10.) Érdekes, hogy ez a szemlélet is csak metaforikusan tudja értelmezni a zárójeleket, holott éppen a fenomenológia hideg és tárgyias nyelve mentesíthetné gyakorlóját a metaforizáció kényszerétől. Nem teszi meg azt a lépést, mely szerint a nő, akire vágyom, nem a külvilágban, hanem az eszméletemben, fenomenális reprezentációként létezik. Holott ez a szerelem talán legizgalmasabb paradoxona.

Nézetem szerint a nevek elhagyása és számokkal való helyettesítése nem tárgyiasít, hanem varázstalanít – hiszen minden név mágikus természetű –, és (ezért gondolom, hogy találón hivatkozik Deczki Sarolta a fenomenológiára) elválasztja őket világi előtörténetüktől, mert ebben a történetben az az egyetlen indoka a megjelenésüknek, hogy Q megismerte és bemutatja őket alteregóinak (elsősorban persze Q¹⁰-nek, de a többieknek is), s így a kapcsolatban a partner múltja pontszerűvé, vagy, ha úgy tetszik, adott és átléphetetlen horizonttá válik; partnerminőségben létének kezdete az a pillanat, amikor megismerődött. Szó sincs arról, hogy az olvasót ez akadályozná a figura megismerésében. Ellenkezőleg: módjában áll kizárólag arra figyelni, amit tesz, és amiről tanúbizonyságot ad az illető. Ha pedig csak magára a jelzésre figyelünk, azt a leginkább matematikailag kézenfekvő értelmezni. A ((688)) kifejezés a hal-

mazelméletben egyszerűen azt jelenti, hogy a 688 jelzésű entitás két halmaz uniójának az eleme; tehát adva van két halmaz, melyek részben átfedik egymást, és ez az elem ebbe a közös részbe tartozik. Például: „A” halmazba tartoznak azok az (n) nők, akik Q' érdeklődését felkeltették, „B” halmazba azok, akiknek Q' keltette fel az érdeklődését, „AB^u” közös részhalmazba azok az ((n)) nők, akik esetében az érdeklődés kölcsönös volt. Olyan szövegről lévén szó, melynek alapvető gesztusa a regisztráció, mely címében és mottójában hangsúlyozza, hogy a DON GIOVANNI regiszteráriájából indul ki, szerintem ez a leginkább kézenfekvő megoldás.

Az EZER ÉS 3, ebből is kitetszik, rideg szöveg. Mint nyelvi objektum sükségszerűen játékos és bizonyos mértékig örömelvű, mert ez magának a gondolatok nyelviesítésének a sajátossága. De a regény mint mű és a benne megjelenő figura, Q'¹⁰ életvezetése nagyon kevésbé mondható játékosnak és még annál is kevésbé hedonistának.

Kukorelly (nem itt először) úgy beszél a szexről, ahogy a futballról.

Ez a beszédpozíció (most nem a műről mint nyelvművészeti alkotásról, csak a benne foglalt mondatok kijelentésrendjéről beszélek) egyértelműen maszkulinnak tűnik, ebben mintha egyet is értene a recepció: „Az alcím azt sugallná, hogy itt a nőkről valamit meg fogunk tudni, véleményem szerint azonban nem jutunk közelebb a titokhoz, a női szív rejtelméhez. Hogyan is juthatnánk, amikor az erről író személy (és az természetesen nem lenne probléma, hogy egy férfi ez az illető; miért ne tudhatna egy férfi női lelkekbe belopózni) nagyon is férfias nézőpontból beszél választott témájáról.” (Darvasi Ferenc: „UGYANAZT A SZÍVET ELVINNI MÁS HELYRE”. *Litera*, 2009. június 6.) „...ez maszkulin könyv. Maszkulin nézőpontot érvényesít. A férfi szenvedéseiből kiindulva mutatja be a nőket is. Ami azért ritka és különleges dolog.” (ÉS-KVARTETT, Angyalosi Gergely. *Élet és Irodalom*, 27. szám, 2009. július 3.) Csakugyan, tanulságos megfigyelni, ahogyan a téma kifejlése úrrá lesz a narratíván: ahogyan ennek során Q'¹⁰ szabályosan elfojtja Q'²⁹-t és Q'⁰⁹-t. Dominanciája azonban sehol sem végleges és teljes, mert behatároló és lezáró stratégiája azzal jár, hogy a tanulságok kimondása lezárja Q'¹⁰ megszólalásait, és az így támadó vákuumot ismét narratortársainak beszéde tölti ki. Azok a prózapoétikai és figurális játékok, melyeket a legtöbben dicsérnek a könyvben,

éppen ennek a gesztusnak a helyei: „Nagyon szeretem az enjambement-szerű megoldásokat, amikor a bekezdések vége áthajlik a következő bekezdés elejére, sőt a fejezet vége áthajlik a következő fejezetbe, ez szerintem nagyon szépen végig van írva az egész szövegben.” (ÉS-KVARTETT, Károlyi Csaba.) „...állandóan magának a beszélő figurának a problematikussága van állítva és tematizálva, s ez az egész dolog lényege: nincsen meg a férfi szubsztanciális figurája. Épp ezért az egésznek a túlzottan macsó szemléletét is kérdésesnek érzem.” (ÉS-KVARTETT, Margócsy István.) A pszichoanalitikus megközelítések érzékenyebb alkalmazásával valószínűleg ugyanerre a következtetésre lehet jutni. Nyelvilleg ez egyfajta zaklatottságként jelentkezik: „A lelkes olvasó gyanútanul, bizalmasan belép egy mondatba, ahonnan a következő percben páros lábbal lesz kirúgva, hogy aztán hirtelen egy másik, az előbbinél is különösebb mondatban találja magát, ahol újabb meglepetések várják, és amikor már azt hiszi, hogy a fordulatok végét érte, váratlanul megbillen vele a világ, és fejjel lefelé lógva tekint az addigi történetre. Ezt a jellegzetes mondattechnikát és kötetlenül zakatoló gondolatritmust nevezem Kukorelly-szekevencianak. Szépséges nyelvi tágasság árad ebből a könnyen azonosítható beszédmódból...” (wolferl: A DON JUAN-SZEKEVENCIA. *Könyvesblog*, http://konyves.blog.hu/2009/07/07/a_don_juan_szekevencia.) Ezek azok a váltások, amikor Q'¹⁰ megszólalásai kikerekednek, és ezért ismét Q'²⁹-t engedi beszélni... nem is az író, hanem maga a szöveg szabályozottsága.

Sokan arról beszélnek, hogy Kukorelly könyve érzelemmentes: „Kukorelly műve egyszerre önéletrajzi és fiktív, vallomásos és szerepjátszó, kérkedő és segélykérő, provokatív és szenzációhajász. Legfőképp reflektált és hideg. Hiányzik belőle az érzelem.” (Horváth Györgyi: SZÖVEGKÖNYV, ZENE NÉLKÜL. *Magyar Narancs*, 25. szám, 2009. június 18.) A jelzőpárokkal egyetértek, az érzelemmentességgel nem. „Egy érzelemmentes, hideg, midlife crisisbe belefásult listáiró macsó keresi a női szív rejtélyét, amit persze a büdös életben nem fog megtalálni, amíg csak számokat lát nők helyett.” (valuska: KUKORELLY EGYESÉVEL SZÁMOLJA A NŐKET. <http://konyves.blog.hu/2009/07/06/kukorelly>.) Szerintem Angyalosi Gergelynek van igaza, aki azt mondja: „...inkább áradnak az érzelmek. Mindenfajta női és férfiúi szenvedéseknek vagyunk tanúi. Nemcsak azoknak a szenvedéseknek, amelyeket ez a beszélő figura okoz a nőknek, hanem amelyeket önmagának okoz, elkerülhetetlenül. Ebben látom az egyik komoly erényét a könyvnek. Magam a feminista irodalom nagy tisztelője

vagyok, szeretem a női nézőpont érvényesülését az irodalomban is. De mintha kevesebb szó lenne a férfifest eredendő megrázkódtatásairól a gyerekkortól kezdve az öregségig. Rengeteg szenvedés során válik egy kislány kamasszá, ez ritkán jelenik meg a mai magyar irodalomban.” (ÉS-KVARTETT.) Igen, ez így van. De valami mégis hiányzik ebből a beszédből. A párkapcsolatok élettani és érzelmi jelenségeiről sok szó esik a szövegben. Ami nincs jelen, az éppen a szerelem kultúrája.

Abban különbözik Kukorelly könyve az erotikus irodalom egyáltalán irodalomnak tekinthető darabjaitól, hogy nem a vágy nyilvánul meg olykor kényszer formájában, hanem a kényszer ölti magára a vágy áruháját. „A nagybetűs Vágy nem létezik. Kis vágyfélék, kívánások, tetszések, begerjedések kódorognak, vagy olykor elszántan lecsapnak a kiszemelt tárgyra. A nők csábító tárgyak vagy a csábítás tárgyai. Vagy van Vágy, elfojtva, eltitkolva, miszlikbe aprítva, a házasságtól való fobia karmai közt kiszenvedve.” (Radics Viktória: LIBIDO DOMINANDI. Műút, 2009. 14.) Q¹⁰ nem vágyakozik, nem „építi fel” a csábítás történetét, a narrátoralakmások nem teremtenek nyelvet, és nem építenek mitológiát orgazmusai köré: az aktus beszél helyettük. Például így: „Azonnal a szájába toltam a farkam, és nem azért, hogy betömjem vele, hogy ne beszéljen, mert csak beszéljen nyugodtan, ez az egész így nem eléggé beszél. Nem beszédes.” (136.) Ez helyettesíti itt az O TÖRTÉNETE vagy az EMMA NUELLE hosszú üdvtani kitérőit. Az erotikus művek a hedonizmus költeményei. Q¹⁰ nem élvez, hanem engedelmeskedik az ösztönzőinek, és nem késleltetésnek, hanem élvezet elnyújtásának, hanem szarakodásnak tekinti az aktus előkészületeit. „Szerencsétlenkedünk ((208))cal, igyekezem kéne, ((176))tal találkozom a lágymányosi templomnál...” (166.) Ha férj, hát úgy, ha csábító, hát úgy teljesíti a programját. (218.) Márpedig „ha a szexuális aktusban nincs ölelkezés, akkor nincs tartalma”. (Radics Viktória: i. m.) Ahogy Margócsy mondja: „Mintha állandóan boldogságkeresés zajlanék, holott pedig az összes kapcsolatból egyetlen dolog van valahogy kifejezve: ez pedig az öröme.” (ÉS-KVARTETT.) Ebből az attitűdből pedig ismét arra kell következtetnünk, hogy Kukorelly saját rögzített, maskulin, a freudista/genderelvű olvasási stratégiákkal megközelíthető beszédmódját teszi kérdésessé, ha úgy tetszik, ezt dekonstruálja, vagy legalábbis ezt igyekszik elbizonytalanítani. A mindenkori férj figuráját a komtúr márványalakjáról mintázza, ezért tartja ikonog-

ráfiailag ennyire riasztónak, de maga semmi pénzért sem lihegne, mint egy trubadúr. Kalandjai nem gálánsak, meg sem próbálkozik azzal, hogy szerelmének tárgyait idealizálja, átlényegítse. A szerelmi irodalomnak hagyományos eljárása, hogy a testiség visszaszító működéseit megszépíti; főként a keleti erotikus irodalomban, de a trubadúrköltészetben is szó esik például a szeretett nő fölének mézéről vagy hajnali lehetetének illatáról. Azok a férfiak, akik erről beszéltek, nem voltak hülyék, csak a túlzás művészi eszközével éltek. Kukorelly ezt mereven elutasítja. ((361))-ról írja: „Egyszer észrevettem, hogy piszkos a füle. Nem mosta ki, sárga volt a fülszírtől. A mellettem levő asztalnál gépeli a cikkét, és ahogy előrehajol, akkor látom. Egyszer csak nem mentem fel többet hozzá.” (232.) A természetes undort nem a kulturális szférába emelt költészet oldja fel, hanem az ösztön löki át rajta azt, akin eluralkodik, érthetetlenül és megalázóan: „...amazt meg folyton nyalnám, az oda-száradt ürülékét is a feneké hajlatából”. (168.)

Darabos Enikő már a TÜNDERVÖLGY kapcsán szóba hozta Kukorelly autentikusságproblémáját, amit én a tudattal szembeni averzióként értek: „[N]agyon jól tudom, micsoda dülást vihet végbe az ember természetes gráciájában a tudat», írja Kleist A MARIONETT SZÍNHÁZRÓL szóló esszéjében, ahol gondolatmenetének súlypontja következetesen a reflexióra helyeződik. A kleisti paradoxon lényege, hogy a gép »természetes gráciája« reflektálatlanságából adódik. Abból, hogy nem képes a »szenvelgésre«. Nem reflektálja szét a mozgását, minden mozdulat sajátos poétikával rendelkezik [...] »Az a program, hogy emlékszem bizonyos dolgokra. Letörölhetetlen beírások a gépezetbe, ez a gép kezel engem, válogat helyettem, megtart és töröl, nem tudni, milyen szisztéma szerint.«” (TÜNDERVÖLGY, 289.) „A sorok legmélyebb tanulsága az, hogy ez a memória-gép nem tud nem »autentikus« lenni, nem igényel reflexiót.” (Darabos Enikő: „EGÉSZ KIS SZOROS VAGY TE”. Új Forrás, 2004. 1.) Ha a programvezérelt gép és a nem reflektáló, hanem közvetlenül, ösztönös programja szerint cselekvő és viselkedő állapot létezési módja között párhuzamosságot látunk, és ezt a párhuzamosságot az autentikusság egy sajátos válfajaként azonosítjuk, akkor az emberi létezés a maga önellentmondó, ésszerűtlen, túlbonyolítottan tudatos megnyilvánulásaiban, elsősorban a játékban és a kultúrában érhető tetten. Vagyis, ha az egymásnak ellentmondó metaforapárok sorát szeretnénk (Horváth Györgyit követve) szaporítani, azt vesszük észre, hogy a metaforikusan ér-

tett „házasság” ugyanúgy az ellentéte valaminek, mint az ugyanilyen minőségű „ezer és 3”. Ez az „ezer és 3” ugyanis nem mennyiségi kategória.

Egy interjúban, amikor: „*Könyve szerint: jó sok tapasztalata lehet*” – állapította meg a kérdező, Kukorelly így felelt: „*Nem hinném, hogy több, mint másoknak: akár egyetlen kapcsolat is tartalmazhat mindent. Az ezer és 3 metaforikus szám...*” (Sztankay Ádám interjúja: KUKORELLY ENDRE A FÉLREÉRTÉSEKRŐL. 168 óra, 2009. augusztus 1.) Amennyiben Kukorelly könyvét sajátos DON GIOVANNI-interpretációként olvassuk, azt látjuk, hogy az operabeli kőszobor helyén itt a férj papírmásé szobra áll, az ő halottsága ellen lázad nemi hiperaktivitásával a főhős, és ez az oppozíció formálja meg az igazi, de ma valami okból életképtelen férfi hiányalakját.

Abban, hogy valaki képes volt „csak Spanyolhonban” ezer és három nőt elcsábítani, az is benne van, hogy hosszú évtizedek alatt egyet sem tudott megtartani. Vagyis a halott (kaszt-rált) férj és a kötöttségektől menekülő csábító (felfedezett nemiségén örvendező kamasz) mellől hiányzik a felnőtt férfi: a gyengéd férj és felelős apa alakja. Ennek a hiánynak a regénye az EZER ÉS 3. A könyv egyik legelősebb bírálója fogalmazta meg ezt a gondolatot: „*Esélyt sem kap az élettel szemben a gyöngédség. «Ezt a mondatot szeretem legjobban Kukorelly Endre könyvéből...*” (Radics Viktória: i. m.) Ennek a hiánynak az artikulációja, úgy látom, a könyv olvasói munkájának leginkább egységes eredménye. Nagyon érdekesnek tartom, hogy – miközben szinte mindenki ezt járja körül – mégis mennyire kevesen mondják ki egyenesen, és ők is mennyire erőteljesen. Szintén Radics írja ugyanott: „*Ami viszont jó ebben a könyvben, az a kisleány és a kamasz gúllásos szexuális ébredésének leírása, a »szegény kisgyermek panaszaiknak« ez az erotikus verziója. A folyamat, mely a regényből kirajzolódik, a kisleány pironkodástól az öregkor küszöbébe botló agglégény ziháló kivörösödéséig tart. Az első szegénykező erotikus mozdulatoktól az unalomba fulladó baszásokig.*” De az ő szavaiból sem derül ki, hogy a két végállapot között is van valami. A férfikor.

Nem a férfi és a nő, hanem a hisztérikusan (és jórészt képzeletben) kefélt kamasz fiú és a balsejtelmait rejtegető kamasz lány frusztrációi konfrontálódnak az EZER ÉS 3 fogadtatásában. Ha van irodalmon túli problémája Kukorelly könyvének, akkor ez lehet az. És érdemes is lenne elgondolkodnunk rajta.

Bodor Béla

II

KUKORELLY ENDRE: EZER ÉS 3

Lenne rá talán módszer, hogy kiszámoljuk, mekkora mostanra a magyar irodalom. Már hogy mennyi idős, ha kilencvenötben lett (végre!) nagykorú. Az azóta eltelt években matematikailag valószínű, hogy nem öregedett sokat, friss felnőttiségében pedig a néha megdőbbszentően egy srófra járnai látszó elsővonalas ún. posztmodern magyar irodalom nagy aparegényei mellé szépen sorban termeli ki kisebb-nagyobb szexualitásregényeit is, melyeket a felületes szemlélő leginkább a *fasz* és a *baszni* szavak feltűnéséről ismerhet fel. Ebbe a sorba illeszkedik ez is: „*Kukorelly Endre új regénye a nagy sikerű TUNDÉRVÖLGY folytatása, ugyanakkor botránykönyv*” – így a kiadó, és az egyszerű, ám a trükkökbe belefásult magyar olvasó, aki lassan már nem tesz mást, mint szemét behunyva durrkol, hogy hátha eltelve például egy év rejtélyes női néven publikáló férfiak nélkül, ki is kéri magának rögtön, hogy matekórás automatának nézik még mindig, hogy bedobják fölül a szexet, és kijön alul a botrány. Plusz az igényes pornós borító, szolidan árnyékolt meztelen nők, tényleg csak azt szeretné az ember, hogy végre egy kicsit békén hagyják.

Miközben a szöveg nyilvánvalóan nem arról szól. Az EZER ÉS 3 legfeltűnőbb tulajdonsága éppen az, hogy azzal együtt, hogy látja az úrt, amely körülveszi ma is a szexualitást, azt a nyilvánvaló zavart és nem értést, amely kivonja a nyilvános beszéd hatóköréből, nekifutás helyett rögtön a túloldalon veszi fel a pozícióját, mintegy arra apellálva, hogy elvégre minden olvasója által ismert – és alighanem több-kevesebb rendszerességgel végzett – tevékenységekről van szó. Vagyis a szexualitás itt már nem nyelvi probléma (vö. „*a baszást szeretem, de az meg a szöveget nem szereti, hogy tréfálva éljek: szétkúrja azt*”), vagy pontosabban: a nyelvi problémát nem a szavak konvencionális kimondhatatlansága adja, hiszen a dolgok itt egyszerűen (és tényleg: egyszerűen, kopáran) megneveztetnek, hanem sokkal inkább az, hogy hogyan redukálhatók és alkothatók újra a regény terében túlhasznált és emiatt homályos fogalmak egyértelmű építőelemekként.

Mert a szöveget a felszínes provokáció helyett egy mély és alapos megértési szándék motiválja, amellyel kapcsolatban akár Nádas Pétert is idéz-

hetnének, Mihancsik Zsófia interjúkötetéből, mert mintha csak Kukorelly megbízási szerződését olvasnánk: „*Erről is csak szociális jeladást enged meg a konvenció, üres kijelentéseket, szeretik egymást, aztán nem szeretik egymást. De hogy ez miből áll, hogy ilyenkor mi történik két ember között vagy két különálló emberben, arról az Anna Karenina sem beszél, és az összes többi nagy szerelmes regény is mélyen hallgat. Honnan ez a hallgatás.*” Az EZER ÉS 3 hozzálát ennek felderítéséhez, és Nádas nagy regényeivel ellentétben nem is kalandozik el test és történelem összefüggései felé, hanem szorosabban a privát működések feltárására tesz kísérletet.

Az írás, mint a TÜNDERVÖLGY-ben, ismét olvasás is egyben: Az EZER ÉS 3 pedig éppenséggel pont az ANNA KARENINÁ-ra épül rá, félkövér idézeteivel akkurátusan követve az eredetit, stimmel a sorrend meg a fejezetszám is, épp csak hamarabb vége van (az interjúból úgy tűnik, a következő könyv majd innen folytatódik) – meg például bizonyos Tolsztoj-kiadásokban nem szerepel a rögtön a 15. oldalon megdicsért Németh László-í „eszeveszettek”. Az ANNA KARENINA elején Oblonszkij a DON GIOVANNI-val álmodik, hát jön az is, legalábbis a mondat róla, de mert álom nincs („*Nem az apámmal álmodom*”: idézet a TÜNDERVÖLGY-ből), az opera a tévébe vetül ki, és megtudjuk azt is, mi az, ami jobb az *Il mio tesorónál*: a regiszterária. És itt ez az egész posztmodern idézetjáték egyrészt tényleg játéknak tűnik a maga megmosolyogtató műgondjával, amellyel a regény kijelöli helyét e három szöveg erőterében, másrészt pedig a gyakran már üres obligációvá váló vendégszöveg-használat az előző regényhez hasonlóan erőteljes és ismét csak az apa alakjához kötődő belső motiváció nyomán válik hangsúlyossá.

„*Nem tudom, hogy működik, nem értek semmit. A nőkből, a közönyükből, a vágyakozásomból, abból, amit összefantáziálok, nem kérdezősködöm, nem mondom, nem mutat meg semmit, figyeljek oda, tanuljam ki. / Olvassam el. Ahelyett, hogy beszélne.*” Az apa hallgatása ugyanolyan jól érthető, akár csak a most tárgyalt könyvet is még mindig körülvevő jelzések alapján is, mint az, hogy miért nem segít a klasszikus szöveg minden enciklopédikussága ellenére a tizenhét éves elbeszélő problémáinak teljes szélességében eligazodni. A „szociális jeladásokká” transzformált leírások nem vezethetők vissza egyszerű, közvetlenül megélhető tapasztalásokká, a személyesen, a testünkben megélhető jelenségek az irodalom és egyáltalán a kul-

túra hagyományában önálló életet élő konstrukciókká állnak össze, a történeteket pedig már csak ezek a konglomerátumok szervezik, hogy azután saját tapasztalatainkhoz ezeken keresztülbúcsúolva próbálkozhassunk visszajutni. Az EZER ÉS 3 voltaképpen nem csinál mást, mint kísérletet tesz eme kulturális formációk visszabontására, vagyis redukálásukra addig a pontig, ahol már csupán elemi, axiomatikus tények maradnak, mely tények a szövegben a legegyszerűbb módokon, mint egy programnyelv utasításai vannak megnevezve (*fasz, baszás, szopás* stb.) – innen építkezik felfelé.

Mert hát építkezés zajlik, meglehetősen érzéketlenül kellene olvasnunk, ha a könyvet szimpla pornóregénynek akarnánk látni: az EZER ÉS 3 igénye alig kevésbé enciklopédikus az ANNA KARENINÁ-nál, a nyelvileg egysíkúnak és monotonnak tűnő felszín mögött férfi-női kapcsolatok széles skálája rajzolódik ki az egyéjszakás kalandtól a szinte megmagyarázhatatlan ragaszkodáson át, a közbeeső fokozatokról sem megfelelően, addig, amit hagyományosan nagy szerelemnek szokás nevezni. És a lényeg ez: hogy nincs kimondva, hogy ez most mikor melyik is, nem rakja nekünk előre skatulyákba. Mert ami megtörténik velünk, az nem a szerelem, és főleg nem lebeg a másik feje fölött egy kijelző, elhelyezve méret szerint a szerelmek skáláján, hanem olyan dolgok történnek, mint hogy hogyan érünk a másikhoz, mire (vagy kire) gondolunk, miközben szexelünk vele, vagy éppen hogy tudunk-e enni, ha nincs ott, amiket azután – rizikós műveletek során – megpróbálunk lefordítani a magunk meg az anyukánk meg a barátaink számára, hogy mi is ez. Ha nem alulról indulunk ki, akkor a szerelem is csupán üres gondolati képződmény, melyet megtanulhatunk (és éppen az irodalomból meg is tanuljuk), és magunkra ölthetünk, mint a tudás bármely más formáját, de nem sok köze lesz az őszinteséghez. De ebben a rendszerben innen juthatunk el a lélekig is, ami itt a testbe épített irracionális, hogy bár – anatómiailag – minden nő potenciális kapcsolat a férfinak, nem mindegyik tetszik. Azt pedig, hogy lehetséges alulról kiindulni, az EZER ÉS 3 igen meggyőzően mutatja be: nagy, kategóriajelző szavak nélkül is tudjuk, melyik szám jelöl szerelmet, és melyik csak egy kőszá numerát, találhatunk mindegyik szám számára egy skatulyát az élet és az irodalom által felhalmozott nagy skatulyatárból.

Mert ugyanis a nők itt számok. Ami nem jelenti azt, hogy ne lenne személyiségük. Persze nem látszik mindegyiknek, mint ahogy – be kell látnunk – a világban előforduló szexuális kapcsolatok nem mindegyikénél ismeri meg alaposan mindkét fél a másikat, és eleve emberek hosszú sorára visszatekintve hajlamos elmosódni a kép itt-ott. A szöveg módszeresen építi le az ehhez hasonló etikailag fontos, ám (sajnos, nem sajnós) megalapozatlan előfeltevéseket, mint például, hogy mindenki egyformán fontos a számunkra, és egyformán jól megismerünk mindenkit, és emlékszünk mindenkire. Biztosan szép lenne, de nem: van, akinek csak a teste, másnak például a gyereke is számít, és van, akinek csak a közelében lenni is jó. Azzal, hogy eltünteteti a neveket, az individualizációnak ezt az ősrégi sine qua nonját, lehetőséget ad arra, hogy minden előzetes jóakarattal nélkül álljanak jól magukért. A megszokás persze vezeti a szemet, így válhat például Radics Viktóriánál is meglehetősen sötét színekkel festett macsóvá a szöveg beszélője, hiszen az irodalmi szöveg közegeben könnyen „nálunk rosszabbnak” rezonálhat az az alak, melyet ha nem etikai ideálképeinkhez, hanem valós környezetünkhöz mérnénk, valószínűleg inkább a „hozzánk hasonlók” arisztotelészi kategóriájába illeszkedne.

A számozás emellett utal persze a regény másik nagy előzményszövegére, a DON GIOVANNI-ra, akinek felvétele elengedhetetlen negyedik modellként az ANNA KARENINA három férfialakja mellé a teljesebb kép érdekében, hogy az öncélú, társadalmi formákba nem idomuló kapcsolatok is láthatók maradjanak, ne tűnjenek el, ahogy az ANNA KARENINÁ-ban a DON GIOVANNI mintegy árulkodóan éppen csak előbukkan egy álomban, rögtön az első oldalon. Kérdés persze, hogy mi lehet ma még a donjuanizmus lényege, és Kukorelly erre is frappáns és elbizonytalanító választ ad. Egyrészt megőrzi a regiszter-ária leghihetlenebb tételét, Kierkegaard szerint az egész mítosz alapját, az 1003-as számot, ám ugyanakkor ezt a készletet sokkal kevesebb nő között osztja ki, és hogy félreérthetetlenül felhívja a figyelmet a csalásra, úgy tűnik, néha még csak nem is sorban. Horváth Györgyi a *Magyar Narancs*ban 110 nőt számol össze, a regény történetének ideje pedig nagyjából egy élet; ez úgy nagyjából évi átlag három kapcsolatot jelent. Ami ismét csak nem kirívóan rengenget (vö. a Tarján Tamás által igen találóan idé-

zett anekdotával, melyből kiderül, hogy bizonyos körökben háromszáznál kezdődik a férfi), így előzetes rangsorolás nélkül élénk ömlesztve azonban mégiscsak a mértéktelenség érzetét kelti. A nagyjából normális mederben folydogáló agglegényélet így válik belénk égett kategóriáink nyomán modern donjuanizmussá. Ezt a határvonalat méri fel esszéisztikus igénnyel Kukorelly, már rögtön az alcímmel is exponálva a problémát: a *nőkben rejlő szív* szókapcsolat nyomán azt a szimbólumot várnánk, amihez az irodalom az évek során hozzászoktatott, a szív azonban itt csak szív, húsdarab. Ami ettől nem kevésbé fontos („*Dobolni kezd a szív, sokkal jobb, mint amilyen rossz*” – 20.), ám lefoszlanak róla mindazok a ráakódások, amelyek elfedik annak tényét, hogy az életünkben elsősorban a testünkkel veszünk részt, és innen indul ki minden más. Ha kell találni provokatív gesztust, akkor ez az, ahogyan egymásra rezonáltatja olvasói elvárásait és etikai álomképeit a maga és szűkebb-tágabb környezete praxisával vagy legalábbis vágyaival, minek nyomán úgy tűnik, hogy a valóság és közénk kell legalább egy színes fólia, hogy az valóságnak tűnjék.

Az esszéisztikusság amúgy olyannyira fontos eleme a szövegnek, hogy könnyen elképzelhető lenne ilyen olvasata is, hiszen a néhány, Foucault-ra vagy Bourdieu-re való hivatkozás is megmutatja, hogy közel sem véletlen, hogy a szöveg számot vet a világunkat behálózó diszkurzusok fontosságával. És látja azt is, milyen nehéz átjutni ezek túloldalára: egyik legellentmondásosabb gondolatmenetét, melyben a hatalom megértésének kísérletében az oroszánok viselkedése jelenti a párhuzamot, ez utóbbi szerző gondolataival ellenpontozza, és az egészet azzal csapja le, hogy a „*biológia maga is természetivé tett társadalmi konstrukció*”, tehát a magyarázat iránya alapvetően csak ellentétes irányú lehetne, és elsődleges tények között sem lehetséges közvetítő nélküli összeköttetés. A kiindulópont tehát az őszinteség reményében – és hangsúlyosan ez is remény csak, mert erre is azonnal társadalmi konstrukciók íródnak rá – nem lehet más, mint saját testünk direkt tapasztalatai, ami elsősorban a másik test primer válaszait, pozícióit érzékelheti, minden máséhoz pedig alighanem csak társadalmi közvetítéssel érhetünk el. A szöveg ellentmondásos etikája hátterében tehát nem egyszerűen a megalkotott személyiség macsó érzéketlensége áll, hanem sokkal inkább annak

paradoxona, hogy egy élet viszonyainak elfogulatlan áttekintésére tett kísérlet is csak az etikát is közvetítő társadalmiság háttérbe szorításával lehetséges.

Miközben pedig, ahogy azt az EZER ÉS 3 is demonstrálja, a társadalomtól való menekülés sem nem lehetséges, sem nem kívánatos. Mindennek legfőbb emblémájává a szövegben a *férj* válik, mely szó jelentéstartománya itt jelentősen át is alakul, minek folytán a regényben közel sem a házasság tizenkilencedik századi problematikájának felmelegítése történik (ahogyan azt mondjuk Kálmán C. György vélelmezte). A férj státusa jelent itt mindent, ami ellene szegül a test folyamatosan változó ingereinek, alapesetben a társadalomba építve be a kapcsolatot, racionalizálja és állandósítja azt, de mindenesetre kivonja a férfit a csábítás kényszere nyomán létrejövő hadszínterről, leállítja a keresést, kiválasztva egyetlen valakit, statisztikailag tekintve tényleg csaknem véletlenszerűen. Mert a csábítás a regény rendszerében elnyomható, de meg nem szüntethető kényszer, melynek alapvető tapasztalatát az apa hűtlenségének primordiális jelenete közvetíti, aminek egyértelmű megítélését az elbeszélő számára lehetetlenné teszi, hogy apja azt érte el, amire ő akkor és azután sokáig csak vágyakozik, ám ügyetlenségénél fogva nem képes. A férj-lét (ami hosszú kapcsolat éppúgy lehet, mint házasság) tehát kapituláció, amit vagy lefegyverzés és belepuhulás, vagy pedig elkerülhetetlen revánsvágy követ. Ám a végső szó természetesen nem ez, a szöveg morálja nem egyszerű házasságellenesség.

A regény öregségből visszatekintő nézőpontja ugyanis felmutatja a mindebben rejlő tragédiát, a kapcsolatok hosszú, számozott sora sokkal inkább egy elkerülhetetlen imperatívusznak való alárendelődést mutat, mint diadalmenetet. Az EZER ÉS 3 tagadhatatlanul fárasztó olvasmány, hiszen nem törekszik az egymás után következő jelenetek monotonitásának (mesterséges) feloldására. A szex a világ egyik legegyszerűbb kombinációs játékvá válik, amelyben a férfi x számú erogén zónáját kell megszorozni a nő y számú erogén zónájával, és esetleg még mindent z számú mozgásmintázattal: az eredmény nem nagy szám. Az algoritmusokká redukált történetekben apró poén a helynevek kitörlése: a könnyen kitalálható városok a diszkréció lát-szatát nyújtják, amire azonban éppenséggel csupán látszólag van szükség, hiszen az intim helyzetek résztvevői is geometriai tényezővé válnak.

A fikcióként tétéleződő társadalmi kapcsolatok legmegrendítőbb emblémája a házasságon kívül a hűg kiüresedett barátságainak leírása (107.; ennek kommunikációs pesszimizmusa talán értetőbbé teszi, hogy az egymáshoz illés nem fizikális vetületei miatt szorulnak itt háttérbe), ezeknek a kapcsolatoknak a túloldalán a szexualitás ürességét találja, a menekülés pedig a kimerítő, öncélú monotonitásból csak a házasság, a ragaszkodás megalkuvó, ám az utolsó fejezet nyomán bátran mondhatjuk: mégis szép nyugalomhoz vezet, ahogy a *Megnősülők?* egész kötetén végigvisszhangzó kérdése mutatja.

Az EZER ÉS 3 minden bizonnyal az elmúlt évek egyik legkikülátaltalanabb könyve – ez a leginkább idekívánczó kritikavégi (ha nem is tűnik annak:) dicsérő jelző. Bátran és őszintén mutatja fel a reménytelenséget a kvázi-Don Giovannik boldogsága mögött, elbizonytalanít minden kiutat, átható érvelése alól nehezen találhatunk kibúvót, hacsak eleve nem érvénytelenítjük etikátlannak bélyegezve retorikája bizonyos elemeit, ezzel pedig képes valódi zavarba hozni olvasóját, még ha a szlogenek szintjén tudja is mondjuk, hogy a szerelem a trubadúrok konstruktuma. Igazi nagykorúhoz méltón ismét vége a meséknek, és ha nem is értünk meg semmit, látásunk mindenesetre élesedik – miközben Kukulirely az egyébként inkább válaszokhoz szokott magyar irodalom egyik legszebb apóriáját alkotja meg.

Lengyel Imre Zsolt

ÁTHALLÁSOS OTTHONOK, VERSEK

Markó Béla: *Egy irredenta hétköznapjai*
Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2009.
488 oldal, ár nélkül

Markó Béla legújabb könyve – hús-egynéhány saját vers-, műfordítás-, esszé- és interjúkötet után – nem ígér könnyű olvasmányt. E tény maga a szerző is elismeri előszavában („*Farkas az ágy alatt. Szeljegyzetek egy lehallgatási dossziéhoz*”), ha ugyan „szerző”-ről, „mű”-ről ez esetben beszélni lehet. Nem mintha elvont esztétikai dilemmák támasztanának kétséget e bevett kategóriák használhatósága iránt, sokkal inkább

otrombán köznapi – irodalmon innen, túli – kényszerkörülmények. Például az a bizarr alaphelyzet, hogy ha e félezer oldalon nyomokban, többszöri áttétellel netán fel is ismerni az egykori vásárhelyi költőt, az *Igaz Szó* szerkesztőjének szavait, ő maga azokat eredetileg a legkevésbé sem a nyilvánosságnak szánta, miként e lapokon sűrűn idézett jó néhány rokona, barátja és író társa sem. Szándékukat respektálva ilyenformán a „kollektív szerzőség” sem áll meg, ha csak azt gálánsan ki nem terjesztjük az egykori román titkosszolgálat, a Securitate neves, fedőneves és máig névtelen állományára. Ez az alig szerkesztett jókora szövegtest ugyanis nem más, mint Markó Béla – a „*Marian fedőnevű célszemély*” – közel négy éven át prolongált lakás- és telefonlehallgatásának a belügyi archívum mélyéről csak nemrég előkerült aktája.

Noha e Markó-féle forrásközlés a maga műfajában (titkos lehallgatási jegyzőkönyvek) aránylag unikumnak számít, a rendszerváltás 20. évfordulójához közelítve korántsem az egyetlen megkésképpen robbanó irodalmi, közéleti szenzáció Erdélyben. Mielőtt belefelelnénk hát „*egy irreverenda hétköznapiainak*” nyolcvanas évekbeli intimitásaiba, érdemes talán felmérni annak tágabb akusztikáját – már csak azért is, mert Magyarország és a nagyvilág mai, minden mást túlharsozó válságlármája méltatlan módon elfedi, hogy a sok megpróbáltatást kiállt romániai magyarság nem kevés elszánással s időnként katartikus erővel igazán csak most kezd szembesülni ’89 előtti múltjának nyomasztó titkaival. Elég itt Szilágyi Domokos alig három éve történt posztumusz lelepleződésének érzelmi-erkölcsi sokkjára utalni, vagy azóta Mátray László színházi és Xantus Gábor filmrendező hasonlóan szenvedélyes vitákat kavaró eseteire. (A „Szisz”-ről 2006 őszén többek közt Cs. Gyimesi Éva, Láng Zsolt, Selyem Zsuzsa és Stefano Bottoni részvételével rendezett kolozsvári szimpozionon elhangzottak sajnos máig három nem jelentek meg, ahogy magyarul Szilágyi hajdani ügynökjelentései sem – készült viszont halála 30. évfordulójára két tisztes portréfilm is róla: a *SEMIBŐL, HALÁL B.* Nagy Veronika és Sánta Ádám – s *AZ UTOLSÓ MASZEK* Maksay Ágnes és Marius Tabacu munkája.) 2009 nyarán, a Markó-kötettel közel egy időben jelent meg Szócs Géza rendhagyó, három évtizedet felölelő, nagyívű öndokumentációja (Farkas Wellman Endre–Szócs Géza: *AMIKOR FORDUL AZ EZRED.* Ulpius ház, 1989), valamint Molnár

János a Romániai Református Egyház terjedelmes ügynöknévsorát és egykori belügyi aktáit közreadó forráskiadványa: a *SZIGORÚAN ELLENŐRZÖTT EVANGÉLIUM* – benne, több más lelkészével, Tőkés László megfigyelési iratai –, ám hírlik: az erdélyi unitáriusok is hasonló radikális „önátvilágításra” készülnek. Nemrég a világhálón több politikus és médiaszemélyiség is közölte a róla fennmaradt belügyi aktákat (Kelemen Hunor, Toró T. Tibor képviselők, Niculescu Tóni külügyi államtitkár, Kacsó Sándor, az RTV magyar szerkesztőségének vezetője), s ha valaki e máig érzékeny ügyekről felelősségteljes, nyílt vitát akar olvasni, elég, ha csak megnyitja a Transindexet, az erdélyi magyar közélet „mentálhigiénés derítőjét”, avagy Kőnczei Csilla és Boros Zoltán izgalmas, múltfeltáró blogjait (konzeicsilla.egologo.transindex.ro; www.disputa.ro). Nemrég magyarországi történészkörökben is méltán elismerést szerzett egy fiatal erdélyi kutató, László Márton forrásközlése (Máthé János: *MAGYARHERMÁNY KRONOLÓGIÁJA, 1944–1964.* Pro Print Kiadó, Csíkszereda, 2009 – többek közt Rainer M. János és Gyáni Gábor írt róla), hogy a legújabb – és feltáró erőben minden eddiginél súlyosabb – tanúságtételt: Cs. Gyimesi Éva könyvét ki ne felejtjük e gyorsmustrából! (Cs. Gyimesi Éva: *SZEM A LÁNCBAN. BEVEZETÉS A SZEKUSDOSSZIÉK HERMENEUTIKÁJÁBA.* Korunk–Budapesti Porta, 2009.)

A párhuzamok és kontrasztok – fentieket a titkosrendőri akták honi recepciójával egybevetve – nyilvánvalóak. Az viszont váltig elemzésre vár, hogy Magyarországon hogyan és hány-szor sikkadt el az igazság pillanata (áldatlan ügynöktörvény- és átvilágítási viták, iratvisszattartások és kiszivárogtatások etc.), s hogy vajon miért nem tudták a hasonlóan felkavaró esetek (Tar Sándor, Bódy Gábor, Szabó István, *JAVÍTOTT KIADÁS, kompromittált politikusok, tudósok és egyházvezetők*) legalább a rendszerváltó derékhatad az elmúlt húsz évben érzelmi-erkölcsi, majd jogi-politikai konszenzusra bírni. Romániában – mint a Markó-könyv fogadtatása is biztatóan jelzi – ez az esély talán még nem vezett el végleg. Ott a civil kurázsit, hűséget, szolidaritást másfajta – többnemzedéknyi – szavattal mérik. (Lásd Kőnczei Csilla blogjának indítékát, hogy a Securitate által meghurcolt apjának, Kőnczei Árpád etnográfusnak, a *Korunk* szerkesztőjének holta után jó negyedszázaddal ilyenformán is elégtételt adjon!) Igaz, a jogál-

lami „fazonigazítás” is ráérősebb, mint mifelelünk. Mert annak, hogy Romániában egy efféle megkésett belügyi forrásközlés még ma is eseményszámba megy – az egykori célszemély kilétén túl – legalább két nyilvánvaló oka van. Az egyik a Ceaușescu-diktatúra a késő kádárinál hasonlíthatatlanul mélyebb traumája, az az alig elviselhető kettős nyomás, amit a romániai magyarságnak egy hadikommunizmusra züllesztett, dühöngőn sovíniszta rendőrállamban kellett kiállnia, egészen 1989 karácsonyáig. A másik ok: a szekus iratok legalább egy, de inkább másfél évtizedes visszatartása, hiszen a bukaresti parlament csak 1999 végén hozott törvényt (187/1999.) a Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Bizottság (CNSAS) fölállításáról, míg maga az iratkiadások dömpingje alig két-három éve indult meg, mikor az ország uniós csatlakozása küszöbén egyszerre több ezer iratfolyóméternyi aktát szabadítottak fel a titkosság alól. De nem csak e késleltetett hozzáférés, sokban a nyilvánosság értelmezése is eltér a magyarországitól. Elég itt talán két „helyi szín”-t kiemelni: a román rendelkezések szerint csak személyre lehet kutatási kérelmet beadni, ügyre, célcsoportra és operatív akcióra nem – ugyanakkor a besűgő kilétét a hajdani besűgött kívánságára a CNSAS hivatalból köteles nyilvánosságra hozni.

A 2006-ban Markó Bélának átadott MARIAN DOSSZIÉ a róla fennmaradt lehallgatási jegyzőkönyveket tartalmazza 1986 áprilisától 1989. december 16-áig, az operatív tisztölt háromhavonta elvárt „elemzésekkel” és a lehallgatótechnika további engedélyeztetésének pedánsan csatolt szolgálati kérelmével együtt. Az anyag formailag és műfaját tekintve némiképp eleges: a lehallgatási jegyzetek kézzel, az operatív resumék és engedélykérelmek géppel íróttak. Az előbbieket, melyek nagyjából kéztől (P. D. főhadnagyétól) származnak, felváltva hol narratív összefoglalókat, hol eredeti (?) párbeszédre-szket rögzítenek – megidéző erejükkel nyilván ez utóbbiak az izgalmasabbak.

Nos, mi az, ami e jókora irategyüttest forgatva – kéziratként 1218 oldal! – ma is torkon ragadja az olvasót? Első és maradandó benyomásként: a többszörösen kódolt, lázas kommunikáció! Itt van mindjárt az oda-vissza fordítás kényes és nem kevés értelmezési csapdát rejtő aprómunkája, hiszen e hajdani telefon- és lakáslehallgatások, titkon rögzített szerkesztőségi

disputák és irodalmi estek (merthogy lakáson kívüli hangrögzítések is folytak!) eredeti, magyar nyelvű közléseit a szekus lehallgató tiszt legott román dialógusokká és rezümékké írta át – olykor meglepően jó, máskor csapnivaló dramaturgiai érzékkel –, hogy aztán jó húsz év múlva mindebből vaskos kötetnyi magyar „visszafordítás” készüljön (Váli Éva gondos munkájával). Kérdés persze, hogy Markó Béla s e monstre „állambiztonsági hangjáték” sok tucat más szereplője vajon ráismer-e saját mondataira, s ha igen, érti-e még azok egykori üzenetét. Hisz egymás közt maguk is erősen kódolt nyelvet beszéltek: bizarr metaforák, szó- és névjátékok, fanyar poénok és ironikus rájátszások egész arzenáljával élve, s közléseiknek megannyi váratlanul felcsapó nevetés, sűrű elhallgatás adott – igazán csak *akkor és ott* érthető – nyomatékot. (Nota bene a szekus fordító e metakommunikatív jelzéseket is szorgosan rögzíti, mi több, kommentárjaiban egy-egy ironikus fordulatot sem rest értelmezni magyarul nem értő előjáróinak – például: „*10 Mai, 10 Mai / Nem kell nekünk a király!*”, lásd a 381. oldalt!) Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a háttérből szünet nélkül szól a rádió – többnyire a Kossuth, ritkábban a SZER, az Amerika Hangja, a BBC vagy a Vatikáni – erősen zavart adása, máris nyilvánvaló, hogy a történelmi rejtvényfejtés minősített esetével van dolgunk. Valóban, az olvasó ezúttal nem kisebb kalandra vállalkozik, mint egy emlékeiben is dermesztő diktatúra kódjainak és ellenkódjainak utólagos „desifrázására”.

Am lássuk, mi minden derül ki „*egy irredenta hétköznapjairól!*” A választ előszavában már az egykori „célszemély” is megelőlegezi: „*A pokol egy hosszú, unalmas lehallgatási dosszié, amelyből mindent meg lehet tudni, és semmit sem.*” Mert ugyan ki érti ma ezt a „mindent” és „semmit”? – kérdi Markó, elősorolva belügyi bűnlajstromát: „*Tiltott rádióhallgatás? Közlés engedély nélkül külföldön? Tiltakozás a helységnevek kizárólag román használata ellen? Tiltakozás Illyés Gyula, Kós Károly betiltása ellen? Tiltakozás egy magyar diplomata fogvatartása ellen? Nacionalista-irredenta magatartás? Tiltakozás Ion Lăncrănján Erdélyről szóló könyve ellen? Aláírásgyűjtés? Külföldiek elszállásolása otthon? Öcsém szöke a zöld határon Magyarországra? Folytathatnám a kérdéseket.*”

„Operatív szempontból” persze főként a nevek és ügyek érdekesekek. A kapcsolathálók, tervek s az eleve ellenségesnek gyanított akciók.

A rendőrállam elnyom, összeprésel, hogy aztán bőszen számon kérjen minden „együttlélegzést”, konspirációt. Markó Béla esetében persze volt mit. Az operatív tiszt egy rezümében többek közt megállapítja: „*A célszemély különböző sajtóterméket kap a bukaresti magyar követségről és a kolozsvári napocai konzulátusról, amelyeket aztán ő továbbít ismerőseinek.*” Való igaz, a követségről Szávai Géza közvetített, a konzulátusról Egyed Péter (hazai irodalmi lapokat), s miközben a kolozsvári terjesztés egyik „elosztó központja” Tompa Gábor volt, a vásárhelyi, székelyföldi „hálózaté” a sűrűn utazó Markó. Szaporodó magyarországi irodalmi kapcsolatait: Ilia Mihállyal, Baka Istvánnal, Géczy Jánossal, Zalán Tiborral, Csapody Miklóssal, Csordás Gáborral (*Jelenkor*-interjú), Alföldy Jenővel (*ÉS*-interjú) is árgus szemmel figyelik, akárcsak egyre sűrűbb „kettős publikációit”. Az utolsó két-három évben egy-egy magyarországi vendég érkezése – friss hírekkel, olvasnivalóval, gyógyszerrel, hiányélelmiszerekkel felpakolva – valósággal lázba hozza a „célszemély” népes baráti körét. (Köztük jóleső érzéssel fedeztem fel rendszeres futárként Tóth István Gábor és Danyi Gábor barátaim nevét, a budai Táncsics Gimnázium egykori tanárait, akik *HATÁR/IDŐ/NAPLÓ – ERDÉLYI FIGYELŐ* című szamizdatunk lelkes munkatársai és elszánt csempészei voltak; mely lap 1987. szeptemberi száma az egykori „célszemély” négy szép szonettjét is lehozta!) Ám az „együttlélegzés” valódi alkalmait Markó számára nyilván a sűrű találkozások, baráti vizitek és telefonhívások jelentik az otthoniakkal – közülük is a legtöbbször lehallgatottak: Tompa Gábor színházi rendező, Gálfalvi György, Kántor Lajos, Egyed Péter, Farkas Árpád, Szávai Géza és Király (Káli) István. Markó csendes buzgalommal egyengeti e nehéz időkben egy sor ifjú tehetség: Visky András, Kovács András Ferenc, Egyed Emese, Gagy József és mások útját is: álláshoz, rendszeres megjelenéshez próbálva segíteni őket. Ha csak teheti, folyton úton van, fáradhatatlanul szervezi az *Igaz Szó* irodalmi köreit, s *ÉVSZAKOK* címmel versantológiát, állandó lapot tervez a pályakezdőknek.

Eközben persze, akárcsak Romániában mindenki: gépkocsialkatrész után futkos, könyveket, gyógyszert és segélycsomagokat továbbít, s egy alig fűtött tömbházlakásban a négytagú családdal igyekszik túlélni az amúgy is emberpróbáló erdélyi teleket. A román adás nézhetetlen, a magyar Vásárhelyen már nem fogható, fűrődni

nemritkán egymáshoz járnak a baráti párok (mindig oda, ahol épp van meleg víz), s időnként még a lehallgatott telefon is alig használható. Mégis: „*egy irredenta hétköznapjairól*” talán ez a bizarr lehallgatói jegyzet árul el a legtöbbet: „*11 óra. A célszemély francia verseket olvas a feleségének.*”

Az előbeszéd sajátos erdélyi ízei olykor a szövegek oda-vissza fordításain is átütnek: „*Még a tegnapi el volt utazva...*”, „*A célszemély Kolozsváron Utunkot (!) akart vásárolni... s azt mondja, maradtak még valami (benzin)jegyei...*” Ide túl a ballagást „*kicsengetés*”-nek, a halottak napi temetőjárását „*világítás*”-nak mondják. Itt mindenki „*örvend*”, „*kacag*”, még a „*félnormás*” (félállású), „*szolgálatos*” (ügyeletes) firkász is, ki „*azelőtt való nap*” jött meg a „*tereputról*” (kiküldetésből), s váltig nem érti, miért „*vették el a meleg vizet s a fűtést a blokkban*” etc. – „*No, hallj oda!*” – ámulna maga a „célszemély” is e sok furcsaságon, ha mindez nem az ő édes-keserves anyanyelve volna.

Vigyázó szemeit amúgy itt mindenki „*Helgá*”-ra veti – a sóváran lesett és fülelt Helgára, mi egykor Magyarország nem túl szellemes, egy keletnémet felvilágosító szexfilm címét elbitorló, szexus beceneve volt. (Nota bene: a miénk volt az egyetlen ország, melyet a román belügyi kód külön fedőnévre érdemesített!) Helga, Helga! Beh szép is vagy te, ily elérhetetlen távolból, és mennyi izgató nesz jön felőled! A kedvedért, lám, még Szűrös Mátyást is rohanást megünn hallgatni, ha barátaink telefonon riasztanak: a Kossuth rádión ő beszél ('88 elején!) a „*kisebbségi magyarság sanyarú sorsáról*” – saját hangjába, példásan üres pátozásba már akkor is fülig szerelmenes...

Ám ezen talán érdemes kissé mélyebben el-töprengeni. Markó Béla, mint előszavában írja, maga is attól tart, hogy mindaz, amit e könyvben közread, ma szükségképp „*unalmas, olvashatatlan*”. Én kissé másként gondolom. Mert aki e komor, célzatosan szelektív és önisémtől belügyi dokumentáció kétharmadán sikerrel át-rágja magát, az 1989 napi krónikájához érve szükségképp megérzi, hogy a félszeg és konspirált üzenetváltásokon mindinkább átüt a feszült várakozás, s a történelem váratlanul felgyorsult dramaturgiája egyszerre sajátos jelentéstoppletet, valódi súlyt ad a mégoly köznap hiřeknek, eseményeknek is. Hiszen zsigerei mélyén már érzi mindenki: Kelet-Európa hatalmasan meglödült, s e sodró ár előbb-utóbb a romániai diktatúrát is magával sodorja. Még lomhán halad lefelé a gálya, nyögve, ropogva,

de a távolból már hallani a zuhatag moráját... Mit hoz a jövő, ki hol és hogyan éri meg azt? A romániai, erdélyi társadalom s benne a meg-tizedelt magyar értelmiség lélegzet-visszafojtva vár. Vár, s amíg többet nem tehet, még jobban összekapaszkodik, együtt fülelvén a zuhatag közelítő moráját. Hogy eközben a szorongás, a hírzárlat netán téves helyzetértékelésre, önámításra (I. Szűrös!) vagy a valóság által réges-rég túlhaladott külpolitikai spekulációkra ragadja? Mi sem érthetőbb és – sok év után is – szívszorítóbb ennél! Nem tudni, Markó és közeli barátai: Tompa Gábor, Gálfalvi György és mások valójában mit tartottak 1989-ben a kelet-európai változásokról, s ez ügyben, meglehetősen túl korrekten azt a néhány kétes hitelű mondatot idézni, ami a lehallgatási jegyzőkönyvekben áll. Ám akárhogyan is, egyéni megítéléseknél ezek jóval többet sejtettek: sokan láthatták így, e „kútmélyi” perspektívából az akkori viharzó felhőjárás. Ime, néhány részlet:

(„Marian” 1989. január 22-én Hajdú Győzővel az *Igaz Szó* lehallgatott szerkesztőségében beszélve:) M.: „Mozognak a szovjetek! Bár a nemzetiségi kérdésben nem akarnak nagy változást!”

(„Marian”, Gálfalvi György és Nemes László 1989. május 17-én az *Igaz Szó* szerkesztőségében:) „G. és Markó amiatt háborognak, hogy magyar testvéreik konfliktusba keveredtek a csehekkel. Markó: »A probléma a következő: folytatódik a román–magyar konfliktus, és ez éppen elég lenne! Tudni való, hogy ilyenkor nem szabad nézeteltérésbe keveredni sem a szerbekkel, sem a csehekkel vagy az osztrákokkal, és ennek dacára elkezdtek a ‚církusz’ a csehekkel!» M. véleménye szerint a kormány a hibás ezért.”

(„Marian” 1989. június 19-én, három nappal Nagy Imréék újratemetése után a szerkesztőségben Hajdú Győzővel beszélve:) „M.: Hát nem nézted a televíziót? H. Gy.: Nem! M.: Népgyűléseket szerveztek Nagybányán, Szatmáron, Nagyváradon, Aradon! [...] H. Gy.: Hogy elítéljék a fasizmust! M.: Igen, azt mondták: egyértelműen fasizma megnyilvánulások voltak! [...] H. Gy.: És most mi lesz? M.: Nem tudom, azt hiszem, nekünk is meggyűlik a bajunk!”

(„Marian” 1989. június 22-én otthonában Tompa Gáborral:) „M.: Az a legrosszabb, hogy most ideális a nemzetközi konjunktúra, folyhat a belpolitikai »církusz«, mert senki sem fog erőszakkal beavatkozni. De ha a kelet-európai helyzet bonyolultabbá válik, azonnal megteszik. T. G.: Akkor ez csúnyább lenne,

mint 68-ban. M.: Sokkal »csúnyább«! Tehát elsősorban ezt kell kivédeni! [...] T. G.: 1968-ban a románokat nem érdekelte, hogy Csehszlovákia ki akar lépni a szocialista táborból, meg sem említették a dolgot! Egy szó sem hangzott el arról, hogy Csehszlovákia a szocializmus ellen van! Most viszont elsőnek rohamának egészen biztosan, mert Magyarországról van szó, nem ismételnék meg a 68-as magatartásukat! M.: Szerintem már fel is vannak készülve erre teljes gőzzel!”

Persze sok még a kérdőjel, melyek feloldása a személyes indítékok s a korabeli viszonyok egyformán árnyalt elemzését igényli. Vajon mik voltak az ellenállás esélyei, a kollaborálás és a hatalmi felelősség fokozatai? Avagy a kemény diktatúra valóban nem hagy választást? Így, úgy mindenkire mimikrit, kompromisszumot kényszerít, ha nem saját túlélése, hát családja, barátai, szűkebb és tágabb közössége érdekében? Hiszen a nyolcvanas évekre – a terror és nyomor fokozódó nyomása alatt – Romániában már mindenkinek akadt félni- és féltlenivalója, ami sokakat eleve kiszolgáltatottá, zsarolhatóvá tett. „Békeidőben” a formális párttagságot még talán megéri egy-egy a közösség számára is értékes katedra, szerkesztői vagy kiadói pozíció. (Markó is párttag volt mindvégig; tiltakozását a kötelező román helységnevéátírás ellen épp a megyei, városi titkárok jelenlétében mondta el, amint azt lehallgatva a MARIAN-DOSSZIÉ is gondosan megörökíti.) De vajon „értékmentésnek”, közösséget hozott „áldozatnak” számít-e az RKP PB vagy KB póttagsága – melyet Sütő András egészen 1984-ig, Hajdú Győzőt azután is viselt? Hajdú, alias „Graul” fn. célszemély, számos baljós emléké hecckampány szónoka, maga is a könyv – és a Ceaușescu-korszak egyik emblematisz alakja, egyszerre elnyomó és áldozat, főnök és cinkos, akit a Szeku, miközben beosztottjai meg- regulázására biztat, Gálfalvihoz, Markóhoz és másokhoz hasonlóan rendszeresen lehallgat.

Ám legalább ilyen izgalmas, még feltárandó kérdés az elnyomógépezet belső átrendeződése, melyről új könyvében Cs. Gyimesi Éva is fontos megállapításokat tesz. A SZEM A LÁNCBAN szerzője ugyanis nem kevesebbet állít, mint hogy a hetvenes évekről a nyolcvanasokra a politikai paranoia eluralkodásával Romániában voltaképp fölcserélődik a függelmi viszony, s a Securitate immár engedelmes bábként mozgatja a korábban őt felügyelő helyi párt- és állami vezérkart. Cs. Gyimesi a maga államvédelmi „balesetein”,

a kolozsvári egyetem ismételt fegyelmi ügyein példázta mindezt, s noha előtárt dokumentumai meggyőzőek, a jelenség, mint latens hatalmi struktúraváltás általánosíthatóságát, még bizonytalannal kiterjedt alapkutatásoknak és elemzéseknek kell igazolniuk.

Szigorú szakmai szemmel – mint történeti forrásközlés – a könyv nagy némi kívánnivalót. Markó Béla előszavát, néhány dokumentum fényképét s a névmutatót leszámítva az olvasó valójában ömlesztve kapja az egykori szekus dosszié tartalmát – a dátumokból ítélve keletkezési rendben, de minden további jegyzet, forráskritika és keresztthivatkozás nélkül. (Ez utóbbiak pontos iratszámokkal ellátott utalásai már csak azért is elkeltet volna, mert a MARIAN-DOSSZIÉ más egykori célszemélyek aktáiból is sűrűn átvész szövegeket: így „Gherasim” = Gálfalvi György, „Dumitru” = Demeter József és „Graur” = Hajdú Győző lehallgatási dossziéiból.) Néhány szekus tiszt nevét és rangját („Maiores Ioan Grama”, „Maiores Emil Bota” etc.) a közölt iratokon ugyan meghagyja, ám az anonimizálásokat s a másféle eredetű szöveghianyokat már nem jelzi. E mostani kiadvány nem közöl továbbá hálózati jelentéseket, ügynökazonosítókat és más operatív aktákat sem, holott Markó Béla többször elmondta, hogy korábban is rendszeresen beidéztek – így a máig rejtélyes szentgyörgyi Mihai Viteazul-szoborborrobbantás ürügyén –, zaklatták, sőt megfigyelési dossziét is vezettek róla (ennek kiadatlan anyaga kb. hetven-nyolcvan oldalra tehető). Az olvasó oldalát persze leginkább az írja, hogy mennyire teljes a MARIAN-DOSSZIÉ e most megjelent változata. A kérdésre nemrég az egykori „célszemély” válaszolt meggyőző nyíltsággal a kötet budapesti premierjén. Eszerint csak néhány intimtást hagyott ki a könyvből, együttvéve talán ha másfél oldalnyit, rokonai és barátai iránti diszkrécióból. Arról viszont maga sincs meggyőződve, hogy az egykori iratok teljes anyagát kapta kézhez, ellenkezőleg: a jelek szerint ez is csak töredék.

Nem kétséges: az EGY IRREDENTA HÉTKÖZNAPJAI még tüzetes egybeolvasásra vár a már ismert és a még ezután napvilágra kerülő dokumentumokkal. Markó töprengő bevezetőjében maga is jelzi, hogy e kiadványt inkább elrettentő mentónak, mintsem végszónak szánta: „Ez most az »ő könyvük«, a kukkolóké. De meg kell hamarosan írnom az »én könyvemet« is.”

Hát írja csak meg, amíg úgy érzi – azt ezek után, úgy lehet, még inkább várja a közönség, mely saját „emlékezetmunkájához” váltig fogódzókat keres. Hogy ne válják valóra a keserű jóslat, mely egy jó húsz éve frott szonettjében áll, ami A FELEJTÉS RÍMEI címet viseli homlokán:

„...hiszen tudni sem
fogjuk, s nem is akarjuk, hogy milyen
volt, mert a túlélés: ammézia!”

Nóvó Béla

NYALÁBNYI FÉNYUGÁR

Molnár Krisztina Rita: *Különlét.*

Versek 2000–2008

Pont–Ikerhold, 2008. 97 oldal, 2100 Ft

A civilben pedagógusként dolgozó költő első könyve, a KÖZELKÉP (1998) óta tíz év telt el a KÜLÖNLÉT megjelenéséig. Az új kötetben nyolc év (2000–2008) gondosan megszürt verstermése olvasható hét ciklusba rendezve, melyeket Simonyi Cecília grafikusművész illusztrációi vezetnek be. Az egyes cikluscímek nem adott versekéi, hanem azokból vett idézetek. A kötet címe elhatárolódó önmeghatározást, különállást jelez, de nem fejtje le magát kapcsolatairól, szerepeiről: megjelenik mint nő, feleség, anya, gyermek, gondolkodó, még szomszédként is. Olykor pedig egyszerűen csak elvégzi, amit rábíztak, mint „jó edény” (TESZEM DOLGOMAT).

Molnár Krisztina Rita költészetét egyrészt megragadott pillanatok fényképszerű rögzítése, alaposan megfigyelt apró részletek kibontása jellemzi, másrészt ez a vizsgálódás és önmegfigyelés átvezet a szellemi síkba, saját kulturális univerzumába, melyben otthonosan mozog, egészen a transzcendencia, Isten világáig. A versek egyediségét a szemlélődő attitűd és az önreflexiók adják. A meditatív önmegfigyelés apoteózis az ÁTEMEL című vers: „A csönd, az este így emel / tágas macskalépte fel: [...] arany szembogár / pontos nyila / zizzen át az ásitó homály / rozsdás ajtaján –, [...] A macskaléptű este / létrán ég és föld között / szép csöndben átemel.” A költő számára a női lét ket-tősségét – bársonyos lágyságát s éles keménység-

gét – a macskaság fogalma fejezi ki, egyik versének a címe is MACSKASÁG. A NAP GURUL című költemény három tételében a család minden napjait különböző művészeti korstílusokkal rokonítja: az éjszaka nyugalma gótikus, a reggeli készülődés reneszánsz, a napközbeni folyamatos sürgés barokk, végül mindezt magasabb dimenzióba helyezi: „*De tudja, hogy nehéz, nehéz a fény, / ki földön, égen egyidőben él.*”

Az APRÓ SEBEKET ÜTNEK ciklusban a költő az általa belakott kulturális univerzum alakjaival lép párbeszédre: megidéződik Goethe, Rousseau, Chopin, Velázquez, a Nyugat folyóirat alkotói (ÁRNYAK KÖZT SÉTAÚTON – Babits, Kosztolányi, Osvát, VÁLASZTÁS – Kosztolányi, EGY NŐOLVASÓ KÉSŐ SÓHAJA KRÚDY GYULÁHOZ). A NÉZZ FARKASSZEMET című József Attilát s REMÉNYTELENÜL című versét juttatja eszünkbe, a higgadt tárgyilagosság mezébe bújik, a kezdő sorok bölcs-ironikus belátásról tanúskodnak: „*Az ember végül / mindig pörül jár / és érzeleg.*” Ámítás és takargatás nélküli, őszinte szembenézésre hívja az olvasót: „*Kesztyű legyen / veled, ha könyvem / majd kezdedhez ér. / Csak meg ne fagyj.*”

A MOZDULAT OKA című ciklus az „első mozgató”, Isten megszólíthatóságának, elérhetőségének problematikáját járja körül. A DOROMBOLÁS című vers bensőséges vallomás a hitről, hű macskája társaságában imádkozik, Cirmi a maga természet adta ártatlanságával fordul a Teremtőhöz, együtt igyekeznek feljutni a mennyei ölebe: „*Imádkozni a macskámmal szoktam / elalvás előtt, / betakarózom, rám hasal / – fészke én és fészke ő –, / aztán rákedünk szerényen.*” Számos vers (LEGYÉL PENÉSZ, AZ ÚJRA S ÚJRA FELNÖVŐ GONOSZ, RÉMÜLT SZOLGA) a világban elharapózó, burjánzó gonosszal szembeni csendes, de állhatatos küzdelemre hív, a MERT NEM ÖRÜLÖK MINDENKOR című versben kétélyeit, félelmeit vallja meg.

Gyakran alkalmaz klasszikus versformákat (stanza, szonett), időmértékes verselést, a TULIPÁN-ÉNEKEK című szerelmi témájú versfüzérben a feszes forma, a népdalokból ismert motívumok még erőteljesebbé teszik az aforisztikus megállapításokat. Első része, a KIS KÉK EZÜST alliterációkat, hangutánzó, hangulatfestő szavakat, gondolatritmusokat, fokozásokat alkalmaz: „*parázs pördüül, tombol a füst, / kigyómarta életedhez / kigyómarta életemet / ásó-kapáig odakösd! [...]* nagyharangok, nagyharangok, / zúgnak, zúgnak, míg csak együtt”. A második, a TÁNC a betűírimekre és a hasonló hangzású szavak jelentésbeli ellen-

téteire, feszültségére épül: „*Rizse, rozsa, rózsája, / elhagyta a mátkája, / kese, kása, kés éle, / nem látják többet élve.*” A harmadik dal, a HOLDBELI MÉN a bájolás, varázslás, rontások elűzésének hagyományát idézi meg: „*Haj, regő rejtem, haj, / kilenc macska, három sárkány, / haj, regő rejtem, haj, / benn a farkas, kinn a bárány, haj! [...] Addig amíg Isten adja, / kapaszkodj a csillagokba, / nézz az égre, / köpj a földre, / angyal voltál, / ember vagy.*” A befejező rész, az EGY ÉLETEM, EGY HALÁLOM a népdalok nyelvén beszél el egy szakítást: „*Zöld paradicsom, / tulipán, tulipán, / káráll a tyúkom, / nem vidám, nem vidám, / riadtan járkal a kertben, / ki is voltam, elfeledtem, / megver az Isten.*” A DALLAM befejezése szintén a népdalok világát idézi: „*testemet eloldom / amikor a hold kel / de tőled úristen / a halál sem old el*”.

Verseiben sűrűn felbukkannak az ősök, a családi gyökerek: az idő előtt, 39 évesen elhunyt anyja a KABBALÁ-ban és a ROSSZ RULETT-ben, a ZÖLD ING LOBOG-ban szüleinek szeretethiánya. A lengyel származású nagymama hagyatéka a kaporleves, tudjuk meg az EZ MARADT című versből. A MAGÁNY a férfiak kedvelt időöltéséből ábrázolja: „*Ők a féldőt lesik. / Átadják maguk. / Hogy tudják? / Én miért nem? / Hiányzanak.*” A LOVAGOK humoros-ironikus módon a házastárs napi küzdelmeit a középkori hős harcaival állítja párhuzamba: „*és rohadtul fél, hogy ennek, / hogy ennek mi lesz az ára, / hogy mi lesz, ha kidől a sorból, / és hölgyestől mindenestől / összeomlik a vára, / mert lovagnak lenni nem jó, / hiába páncél, pajzs, kard, / a rózsá és a szent grál / titok marad a végén, / ha nem tudja messze dobni / a fegyverét szegénykém.*” A falusi lakóhelyet örökíti meg az ITT VAN CSIPKEBOGYÓ című versben.

Őt is foglalkoztatja a klasszikus kérdés: a költő helye, szereplehetőségei. A SONG A FÉNYNYALÁBRÓL, amit a BICSKA MAXI dallamára írt, a sminkjét lemosott, jelmezét levetett színész állítja elének, aki a darab után feltárukolozik privát nézője előtt: „*Nem megváltás, nem katarzis, / de nyalábnyi fény-sugár, / bevilágít, be a szívébe, / bejárja zegét, zugát.*” A JÖN-E A CET? című versben a kelleetlen próféta, Jónás maszkját veszi fel, a MIT KÜLD-ben József Attilát idézi meg. Lírai önvallomása a MAROKKÓ-PÁLCIKÁK: „*Egymásra hullott dolgaim / felszedhetők-e végleg úgy, / ne sértse egy a másikat, / lélegzet-visszafojtva kell / egyszerre egyet venni fel, / a többi ne billenjen el.*” Ars poeticájának az ÉGRE, FÖLDRE LESBEN-t tartom, melyben a költő maga a köztés

lét, az átmenetiség: „Mert hova is nézzem a költő? Az ő-ősleskelődő? [...] Tán lebegjen.” Ugyanez az ég-föld motívum szerepel A NAP GURUL című versben. Nemes Nagy Ágnes KÖZÖTT című költeménye jutott eszembe, mint a világ kettősségének és a dolgok egymást tükrözésének precíz, mindent átható tekintetű feltárása.

Tematizálja a „női mivoltot”, fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy *egy nő* látja a világot, és így látja a világot. Az APOKALIPTIKUS TÖREDÉK-ben az elvetéléstől való szorongás a visszafogadó anyaméh képével folytatódik, a megsemmisülés egyenlő a megfogadás előtti állapottal: „*kuporgtam, tudtam, nincs több éles hang, / kemény sarok, csak kis idő még, és újra, / egészen angyallá olvadok*”. A HOLD ALATT a nő lunáris meghatározottságának toposzára épül. Az asszonyi teendők, kötelességek tömkelegében elvesző lírai én mégis feljut a szoláris férfimennybe: „*süt rám a nap, erős sugárkarok / ragadnak férfigbe fel, / lebegve érem el*”. Ám az egymásra találás ellenére a „különlét” is megmarad: „*De én, holdanyám-születtem,*

/ még lent vagyok, / egy nő a hold alatt.” A vers az anyává válás élményével zárul. A kötet záróversében, A SZÖNYEGMINTA MEGNYUGTAT-ban (a többitől eltérően verzál betűkkel szedett) a józan-ság pozícióját választó lírikus szólal meg, mintegy visszacsatolásként a NÉZZ FARKASSZEMET című versre. Míg ott a higgadt megfigyelő dermesztően hat az olvasóra, itt a felindult beszélőnek a szőnyegminta kiszámíthatósága lelki békét nyújt: „A SZÖNYEGBEN VAGYOK / JÓ HELYEN / SZÖKVE TÉRBŐL / SÍKBAÁT / ÖRÖK ROMBUSZOK KÖRÖK / SZÖVÖK SZÖVŐDŐM SZÖVÜLÖK.”

A KÜLÖNLÉT verseiből visszafojtott, felszín alatti izzás árad; az intellektuális és szenzuális megközelítés dualitása, az önmegfigyelés, az önvaló-lomás, a dolgok leltárba vétele, az emlékek sorba rendezése, az óvó és fürkésző tekintet, a másik szeretetteljes, ugyanakkor higgadt megítélése teszi vonzóvá olvasója szemében.

Sulyok Bernadett

TUDÓS FŐ – VEKERDI LÁSZLÓ

1924–2009

Ismeretterjesztő, polihisztor, közíró – három megjelölés, amit a hétköznapi értelmiségi diskurzus rendszerint a kétes szellemi rang körülírására használ, ilyesformán tanúsítva némi egészséges ellenszenvet a gügyögésig csökkentett színvonalú népoktatás, a középiskolai tankönyveit újrahasznosító nagyképűség és a napi pártviták kéretlen hozzászólásai iránt. Ám e három megjelölés nagy ritkán ironikus felhang és obligát lekicsinylés nélkül is alkalmazható. Mint például Vekerdi László esetében – írhatnánk, ha nem lenne nyilvánvaló, hogy a nevével megkezdett sort csak komoly nehézségek és súlyos engedmények árán tudnánk újabb nevekkal bővíteni. Jelesül Vekerdi László esetében – írjuk tehát, mert a tavaly elhunyt tudós férfiú valóban ismeretterjesztő, polihisztor és közíró volt egy személyben. Még akkor is, ha maga tüntetőleg beírta e szerény címmel: könyvtáros.

Igaz, Vekerdi Lászlónak volt is mire szerénynek lennie. Életműve, ez a sokáig kedvezőtlen történelmi és politikai körülállások közepette s dacára gyarapodó kollekció már a terjedelmével is tiszteletet parancsolna, ám igazi értéke mégsem a méreteiben rejlik, hanem a változatosságában és – csak látszólagos paradoxon gyanánt – a legkülönbélebb témákhoz közelítő emberi és kutatói érdeklődés, a szemlélet s ha tetszik, az ítéleőrő imponáló egyneműségében. Vizsgálta bár a molekuláris biológia történetét vagy a kora újkori pestisjárványokat, Németh László vagy Isaac Newton működését, Galileo Galilei mechanikáját vagy a középkori Európa kialakulását – Vekerdi dolgozataiból mindegyre ugyanazok az alapvonások, ugyanazok a kérdések s ugyanazok a sosem tolakodó s mégis félreismerhetetlen személyiségjegyek rajzolódtak ki az olvasó szeme előtt.

Így állandó vonásnak bizonyult a tudásközvetítő tevékenység kreatív, a pusztá kompilációk gyártásán jócskán túlterjeszkedő művelése, amit az egykoron erdőmérnöknek készült, utóbb orvosdoktori diplomát és belgyógyászti szakképesítést szerző s végül Rényi Alfréd kutatóintézetében, majd az MTA Könyvtárában lehorgonyzó Vekerdi szerénységében is virtuóz módon gyakorolt. Vállalt szerepének jelentőségét és hálátlanságát egyaránt jól mérte fel: „*A tudomány lemondott a közérthetőségről, az értelmiség pedig lemondott a tudomány megértéséről. Ezt persze egyikőjük se vallhatta be: az értelmiség közismert hiúsága miatt, a tudósok tán növekvő presztízsük féltése miatt. Így aztán maradt rossz kompromisszum gyanánt az ismeretterjesztés.*” Ám e rossz kompromisszum még így is maradandó értékeket teremtett számunkra, gondoljunk csak legendás rádiósorozata, A VÉGES VÉGTELEN történelmi korokon átívelő s a hallgatót további kérdésekre serkentő argumentációjára.

Változhatatlan vonása volt Vekerdi működésének a széles kitekintés gesztusa is, melyet különösebb erőltettség nélkül az atyai példakép és sokszorosán elemzett kultúrhérosz, Németh László egyszemélyes vállalkozásával,

a *Tanúval* rokoníthatunk. A jelenségek rejtett összefüggéseire való rácsodálkoztatás öröme nála – akárcsak Németh Lászlónál – nevelő szándékkal párosult, s egy jól körülírható civilizatórikus eszményt szolgáltat: a nemzeti olvasóközönség pallérozása s az unásig szokott gondolkodási és érvelési sé mák megtörése mellett egyszersmind a szerző intellektuális higiéniájának biztosítását is.

Vekerdi tudásközvetítői, elemzői attitűdje, ez már az eddig leírtakból is nyilvánvalóvá válhatott, nem volt posztmodernnek nevezhető, sőt vállaltan korszerűtlennek mutatkozott. S e tiszteletre méltó korszerűtlenség nemcsak a serdülő ifjúságnak szánt munkáit jellemezte (ahol, úgy lehet, az érdeklődésre kapható nagy elbeszélések elhagyhatatlanok), de a posztmodern tudományfilozófiával szemben tanúsított bizalmatlanságát s tudosportréinak markánsan hősi jellegét is. Ilyesformán az 1998-ban megjelentetett főmű, az *ÍGY ÉLT GALILEI* nem érte be a tudományos működés ismertetésével, hanem jósz szerint védőíráttá nőtt mindazokkal a vélekedésekkel szemben, amelyek Galileit udvaroncként vagy épp eretnekként próbálták azonosítani – az ezredvég értelmiségi közönségének elvárásaihoz idomulva. Vekerdi számára ugyanis a tudományokkal való foglalatosság több a kutatási eredmények és falszifikációs eljárások összességénél, s a tudománytörténet több az érvényes felismerések és a meghaladott tévedések lajstrománál. Vekerdi morális tartást és emberi kiválóságot kívánt és vélt kikutatni vizsgált anyagából (Galilei mellett Newton, a két Bolyai s egyebekben a két kortárs, Németh László és Fülep Lajos életművéből), s ha ezt a törekvését a hidegen szenvtelen mérlegetelés avíttnak ítéli is, nekünk nincs okunk kárhozottatni a jelennek mércét állító férfiút. Annál is kevésbé, hiszen mély, inkább leíró jellegű, semmint háborgásra hangszerelt közírói pesszimizmusa, melyet sosem igazított a pártpolitika pillanatnyi hadállásaihoz, nem egy ponton zavarba ejtően érvényesnek tűnhet, akár a közértelmesség jelen állapotáról, akár az európai elíttek lázadásáról értekezett. „[A]hol az értelem elbóbiskol, ott – már Goya nyomatékka figyelmeztetett rá – előlopakodnak a kísértetek” – írta még az ezredforduló előtt, s mi aligha tagadhatjuk meg e mondattól aggodalmas fejbólintásunkat.

Maga Vekerdi mindazonáltal sosem érte be a vigasztalan látletelekkel, s nem kereste az érvényesülés királyi útjait sem. Írt, lektorált és fordított: saját művein kívül részben az ő lektori közreműködésének köszönhetjük Simonyi Károly pazar fizikatörténetét, de Georges Duby (*EMBEREK ÉS STRUKTÚRÁK A KÖZÉPKORBAN*) vagy Erwin Panofsky (*AZ EMBERI ARÁNYOK STÍLUSTÖRTÉNETE*) is csak nyert Vekerdi gondos magyarítói munkája révén. Évtizedeken át a hivatalos tudományosság külső határvidékére szorították, s alkalmasint tekintélyes hosszúságú listát lehetne összeállítani mindazokból az állásokból és elismerésekből, katedrákból és dekórumokból, amelyeket Vekerdi László nem vagy csak megkésve nyert el. Mint mondják, nem volt könnyű, simulékony, figyelmét az önreprezentációra és a mindenkori széljárásra összpontosító ember, s így sosem vált belőle főtudós. Inkább megmaradt tudós főnek.

László Ferenc

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelenik meg

nka

Nemzeti Kulturális Alap